

AZƏRBAYCAN

5'2024

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ

Baş redaktor müavini: Sədabə AĞABALAYEVA

Məsul katib: Vüsal NURU

Şöbə müdirləri: Məmməd ORUC,
Qəşəm NƏCƏFZADƏ,
Mübariz CƏFƏRLİ

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı - Az1000
Xaqani küçəsi, 25

Telefonlar:

Redaksiya –
498-78-10
493-75-81

Mühasibat –
493-29-41

Çapa imzalanıb:

07.05.2024

Sifariş 1330

Tiraj 500

Kağız formatı

70x108 1/16 - 6,5

kağız vərəqi

13 çap vərəqi

18,2 şərti çap vərəqi

E-mail:

intigam.gasimzade@gmail.com

sudabe334@mail.ru

www.azyb.az

Qiyməti

2 manat

Bakı şəhəri, "Azərbaycan"
nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap olunur

**Dərc olunmuş yazılar qəbul edilmir.
Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.
Müəllifin fikirləri redaksiyanın mövqeyi ilə üst-üstə düşməyə bilər.**

BU SAYIMIZDA:

MƏHƏMMƏD FÜZULİ – 530

NİZAMİ CƏFƏROV – Füzuli sənətkarlığının Mir Cəlal postulatları 3

P O E Z İ Y A

ƏŞRƏF VEYSƏLLİ – Şeirlər 22
AYAZ ARABAÇI – Şeirlər 88
FƏRQANƏ SƏFƏRLİ – Şeirlər 93
CAVANŞİR ƏSGƏR – Şeirlər 120
XATİRƏ FƏRƏCLİ – Şeirlər 156
ALLAHVERDİ BULUDLU – Şeirlər 162

Y E N İ T Ə R C Ü M Ə L Ə R

CENGİZ DAĞÇI – Qorxunc illər
(Roman–sonu. Türkcədən uyğunlaşdıran–Vilayət Quliyev) 35
MARIO PYUZO – Xaç atası
(Roman–sonu. İngiliscədən tərcümə edən – Kamran Nəzirli) 97

N Ə S R

NOVRUZ NƏCƏFOĞLU – Bir ovuc badam; Ovcuma qazıdığım yazı;
Komada 127
ƏFŞAN YUSİFQIZI – İncidilmiş ruhlar (Sənədli povestdən səhifələr) 141

X A T İ R Ə L Ə R , D U Y Ğ U L A R

SAVELİ KOLMANOVSKİ – Həsənbalı 165

Ə D Ə B İ S Ö H B Ə T L Ə R

FƏRİD HÜSEYNİN TOFIQ NURƏLİ İLƏ SÖHBƏTİ – “Zaman böyük talançıdır” 175

T Ə N Q İ D V Ə Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

QORXMAZ QULİYEV – “Poçt qutusu”nda nəzər-nöqtə anlayışı 187
ESMİRA FUAD – Bütöv Azərbaycan ədəbiyyatında Zəfər diskursu 198
RAHİD ULUSEL – Həyatın təməl quruluşu 204

K İ T A B R Ə F İ 208

◆ Məhəmməd Füzuli – 530

Nizami CƏFƏROV

Füzuli sənətkarlığının Mir Cəlal postulatları

Nizamişünaslıq, nəsimişünaslıq, xətayişünaslıq, vaqifşünaslıq kimi füzulişünaslıq da klassik Azərbaycan ədəbiyyatının hüdudlarını müəyyən edən elə filoloji yaradıcılıq sahəsidir ki, hər nə qədər yalnız bir ədəbi şəxsiyyətin mehvərinə mənsub olsa da, bütövlükdə Azərbaycan xalqının ideya-estetik imkanları, bu imkanların hansı tarixi şərtlər əsasında genişlənməsi, keçilmiş ədəbi dövrlər barədə fundamental təsəvvürlər, elmi-nəzəri qənaətlər formalaşdırır. Bu sahələr ədəbiyyat, poeziya ilə yanaşı, xalqın dilini, mənəviyyatını, milli ideologiyasının mötəbər mətnlər əsasında təhlili üçün də hərtərəfli şərait yaradır. Və təcrübə göstərir ki, nizamişünaslıq, nəsimişünaslıq, xətayişünaslıq, füzulişünaslıq və vaqifşünaslıq o zaman daha məntiqli, daha mükəmməl və daha məhsuldar olur ki, həm bir-biri, həm də qorqudşünaslıq, korəğluşünaslıqla müqayisədə öyrənilsin. Əslində, bu cür müqayisələrin yaxın və uzaq miqyas və ya perspektivləri mövcuddur ki, öz-özlüyündə metodoloji əhəmiyyət kəsb edir; məsələn: qorqudşünaslıq – nizamişünaslıq, nizamişünaslıq – füzulişünaslıq, nəsimişünaslıq – xətayişünaslıq, füzulişünaslıq – vaqifşünaslıq və s.

Füzulişünaslıq dahi şair-mütəfəkkirin yaşayıb yaratdığı dövrdən başlayır desək, görünür, o baxımdan elə də ciddi səhv etmərik ki, onun yaradıcılığı, doğrudan da, çox gənc yaşlarından məşhurlaşmışdır. Füzuli özü azərbaycanca divanının müqəddiməsində yazır:

***Seyti-fəsaḥət ilə sözümlə tutdu aləmi,
Mən məhdi-etibardə tıfli-zəbun hənuz.
Buyi-xoşumla oldu müəttər dimağlar,
Mən nafeyi-vücudda bir qətrə xun hənuz.***

Füzuli özündən əvvəlki şairlərdən şeir sənətinin sirlərini incədən-incəyə öyrəndiyi kimi, onun müasirləri, xüsusilə ondan sonra gələnlər də Füzulidən öyrənmiş, dahi şair-mütəfəkkirin adı, şöhrəti tezliklə təzkirələri bəzəmişdir. Lətifi, Sam Mirzə, Əhdi Bağdadi, Aşiq Çələbi, Həsən Çələbi, Bəyani, Əmin Əhməd Razi, Sadiq bəy Əfşar və b. təzkirəçilər onu son dərəcə yüksək qiymətləndirmişlər. XIX əsrdən başlayaraq Füzuli yaradıcılığı dünya miqyaslı ədəbiyyatşünasların tədqiqat obyektinə çevrilmiş, E.Gibb, A.Krımski, M.F.Köprülü, Y.E.Bertels füzulişünaslığa beynəlxalq nüfuz gətirmişlər. Görkəmli Azərbaycan füzulişünaslarından Azadə Rüstəmovə göstərir ki, “Füzuli şeirinin ölməz sirlərini, şairin müraciət etdiyi plastik vasitələrin məzmun, məqsəd və amal çalarlarını şərh edən ilk qiymətli təşəbbüslərdən biri kimi Mir Cəlal Paşayevin 1940-cı ildə çap olunmuş “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” əsəri diqqəti cəlb edir. Alimin 1956-cı ildə işıq üzünə görmüş “Füzuli sənətkarlığı” əsəri də elə bu mövzunun davam və inkişafıdır”.

Əlbəttə, Mir Cəlalin əsəri Firudin bəy Köçərli, İsmayıl Hikmət, Salman Müm-taz, Bəkir Çobanzadə xətti ilə formalaşan, məlum dövrlərdə ideoloji təzyiqlərlə üzləşən Azərbaycan füzulişünaslığının böyük uğuru idi ki, bundan sonra Həmid Araslımın “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” (1958), Məmməd Cəfərin “Füzuli düşünür” (1959), Mirzəğa Quluzadənin “Füzulinin lirikası” (1965), Fuad Qasımzadənin “Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur” (1968) və s. monoqrafiyaları meydana çıxdı. Heç də təsadüfi deyil ki, akademik Vasim Məmmədəliyevlə professor Tərhan Quliyev “Füzuli sənətkarlığı” kitabına yazdıqları ön sözü “Füzulişünaslıq məktəbini yaradan əsər” adlandırmışlar. Mir Cəlalin uğuru Füzulinin yalnız təhlilə o qədər də asan gəlməyən poetikasını məharətlə şərh etməyində deyildi, eyni zamanda böyük şairə sovet ideologiyasının sosializm realizmi ədəbiyyatşünaslığının qoyduğu rəsmi və ya qeyri-rəsmi qadağalara rəğmən son dərəcə cəsarətli mülahizələr söyləməkdən çəkinməməyində idi.

“Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” adlı ilk çapını da nəzərə alsaq, indiyə qədər beş dəfə – 1940, 1958, 1994, 2007 və 2018-ci illərdə nəşr olunmuşdur. Birinci nəşr giriş, beş bölmə 1) Şeirə baxışı, 2) Lirikası, 3) Bədii dili, 4) Peyzajları, 5) Şeir kulturası) və bibliografiyadan ibarət idi. Müəllif ikinci nəşrə zəruri dəyişikliklər etmişdir ki, onlardan birincisi “Müəllifdən” başlıqlı əlavədir. Orada göstərilir ki, “bu böyük şeir dühasının əsərlərilə dərindən tanış olanda heyrət bizi götürür. Biz bu nadir və qadir şeir ustadının, qəlblər mühəndisinin, “könül mülkünün sultanı”nın hətta ayrı-ayrı əsərlərinə səcdə etməkdən özümüzü saxlaya bilmirik. Bəlkə buna görədir ki, indiyə qədər vətənimizdə və onun xaricində Füzuli haqqında yazanlar, danışanlar, tədqiq edənlər, mülahizə yürüdənlər çox olsa da, onun dühasını ləyaqətlə təhlil, təyin edən mühüm bir elmi əsər yaradılmamışdır. Görünür ki,

yüksək zövq sahibi, sənətin xarüqələrini duyub dərk edən adamlar Füzulinin şeir gülüstanında özlərini vəcd və heyrətdən xilas edə bilmirlər”.

1958-ci ilin mayında yazılmış bu sözlər biri digərinin məntiqi davamı olan, əsasən, üç mülahizə irəli sürür:

1) Füzuli haqqında indiyə qədər çox yazılmış, çox danışılmışdır, yəni dahi şair diqqət mərkəzindən kənarında deyil; 2) ancaq hələ də Füzulini kifayət qədər dərinləndən təhlil edən elmi əsər yoxdur; 3) görünür, bunun səbəbi odur ki, Füzulidən yazanlar, danışanlar, onu duyub dərk etsələr də, elə sehlənirlər ki, şairin bədii təfəkkürü səviyyəsində elmi təfəkkür nümayiş etdirə bilmirlər.

Bu üç mülahizəni məhz Mir Cəlalın özünün məntiqini zədələmədən birləşdirib biri digəri ilə daha sıx bağlı iki mülahizəyə gətirmək olar: 1) Füzuli haqqında çox bəhs edilmənin səbəbi onun yaradıcılıq qüdrəti qarşısında duyulan heyrətdir; 2) ancaq Füzulini təhlil etmək, elmi-metodoloji baxımdan əsaslandırılmış şərhini, izahını vermək lazımdır.

Bir vaxtlar Mirzə Fətəli Azərbaycan poeziyasının Füzuli sehrinə düşməsini görüb özünəməxsus bir kəskinliklə yazmışdı:

“Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır”.

Əlbəttə, türklərdən şair çıxmadiğı qənaətinə gəlməsi Mirzə Fətəli kimi böyük mütəfəkkirin poeziya barədəki təsəvvürlərinin doğruluğuna çox böyük şübhə yaradır. Və türk şairlərindən bəhs edəndə dərhal yada düşməsi isə göstərir ki, Füzulinin şöhrəti hər halda ona yaxşı məlum imiş... Mirzə Fətəlinin

bu “anlaşılmaz” mövqeyini akademik Yaşar Qarayev onun “inqilabi maksimalizm”i ilə izah etməkdə, görünür, haqlıdır:

“Xalqın milli tarixi və sosial taleyi probleminə Axundzadə miqyaslı fəlsəfi baxımdan, vüsətli, qlobal miqyasda nəzər salır, onu düşünülmüş, hərtərəfli, doktrinal bir fikir və fəaliyyət proqramı şəklində, özü də cəmiyyət, ölkə səviyyəsində irəli sürürdü.

Məhz bu böyük məqsədlər yolunda o, öz əməli islahatlarına mane olan hər şeyi görünməmiş cəsarətlə, ifrat inqilabi bir maksimalizmlə rədd edir: xurafatı, mövhumatı kökündən silmək üçün hətta

“külli-ədyanı puç” elan edir, şeirdə təqlidçiliyi, Füzulinin bir neçə əsrlik “tilsim”ini də aradan götürmək üçün hətta Füzulinin poeziya kultunun özünə asi çıxır (şairi “nəzm ustası” elan edir):

Mirzə Fətəlinin dinə qarşı çıxması ilə Füzuliyə qarşı çıxması arasında bu mənada, doğrudan da, müəyyən bir əlaqə vardır. Bəzən din kimi Füzuli poeziyası da elmi təhlilə çətin gəlir.

“Füzuli sənətkarlığı”nın “Müəllifdən” başlıqlı yazısı bu sözlərlə bitir:

“Füzuli sənətinin qüdrətini, miqyasını, məziyyətlərini təhlil və təyin etmək bir nəfərin, bir elmi məktəbin, hətta bəlkə də bir elmi nəslin işi deyildir. Bu böyük və şərəfli vəzifə ədəbiyyat, sənət, dil, fəlsəfə elmlərinin qarşısında durmaqda və həllini gözləməkdədir. Buna görə də oxucuya təqdim edilən bu kitabı biz Füzuli sənəti haqqında mükəmməl əsər saymaq fikrində deyilik. Bu kitab yaxşı bir məqsəd yolunda atılan faydalı bir addım, dahi sənətkarın şeir qüdrəti haqqında müasirlərimizlə edilən maraqlı bir müsahibə kimi qəbul edilsə, razılıq və minnətdarlığımızı əvvəlcədən söyləməyi lazım bildik”.

Beləliklə, müəllif gördüyü işin mükəmməlliyinə, Füzuli sənətinə layiqliyinə əmin olsa da, klassik ədəbi təfəkkür (və üslub) sahibləri kimi “müasirlərilə söhbət”ini təvazökar notlarla başlayır. Ancaq bu təvazökarlıq arxasında öz-özülüyündə dəyərli əsər olan “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri”ndən sonrakı araşdırmalar da dayanırdı ki, Füzulinin bədii məntiqi, bədii nəsr, poemaları, alleqoriyaları, müasirliyi, Nizami və Füzuli kimi çox mühüm mövzuları əhatə edir.

* * *

“Füzuli sənətkarlığı”nın “Başlanğıc”ının ilk cümləsi belədir:

“Füzuli şeirinin xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olmaq üçün şairin istinad etdiyi zəngin ədəbi mirası mütləq hesaba almaq lazımdır. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı Füzuliyə qədər böyük və yüksək bir dövr keçmiş, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətayi, Həbib kimi simalar yetişmişdir”.

Monoqrafiyada Nizami ilə Füzulinin sələf-xələf münasibətlərinə xüsusi bölmənin ayrılması ona görə tamamilə təbiidir ki, əvvəla, bunlar orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının iki ən böyük klassikidir; ikincisi, Füzuli Nizamini özünün ustası saymışdır.

Mir Cəlal yazır ki, “Füzuli böyük bir şair olaraq öz sələflərinə çox hörmət bəsləyir. Üç nəfərin adını xüsusi hörmətlə xatırlayır, onların sənətinə daha yüksək qiymət verir. Bunlardan biri ərəb şairi Əbu Nəvas, biri özbək ədəbiyyatının banisi Əlişir Nəvai, üçüncüsü də Şeyx Nizami Gəncəvidir. Füzuli bunların hər üçünə “müəzzəm” şair deyir. Ancaq Nizamini o birilərdən ayırır”.

Füzulinin öz şah əsəri “Leyli və Məcnun”u yazanda məhz Nizamini örnək seçməsi ədəbi ənənənin təkamülü baxımından, əlbəttə, qanunauyğundur:

“Füzuli bu aşiqanə süjeti işlərkən, şübhəsiz, orijinal bir yol tutmuş, əhvalatın əsiri olmayaraq müstəqil, yeni, qüvvətli bir poema yaratmışdır. Böyük şair eyni zamanda ustadının təcrübəsinə göz yummamışdır. Təsadüfi

deyil ki, Füzuli *“Leyli və Məcnun”*unda Nizaminin şeir bəhrini (məf’Ulü məfA’ ilün fə’Ulün) qəbul etmişdir. Bu vəznə, demək olar ki, bütün *“Leyli və Məcnun”* müəllifləri saxlamışlar. Çünki bu vəznə maraqlı eşq macərəsinin inkişaf etdirilməsi, əhvalatın səlis davamı üçün ən uyğun, ən yüngül bəhrdir”.

Klassik Şərq ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyanın çox mühüm cəhətidir ki, qələm adamları mövcud ənənəyə, standartlara həmişə ən ümumi şəkildə əməl etmiş, öz məharətlərini məhz həmin ənənə, standart daxilində göstərmişlər. Bu baxımdan Füzuli də istisna deyil... Ancaq Füzulinin Nizamidən bir əlamətdar fərqi var ki, Mir Cəlal bu barədə yazır:

“Nizami şeir məktəbini davam və inkişaf etdirməkdə Füzulini ilhamlandırان mühüm amillərdən biri də dil məsələsi olmuşdur. Füzuli bütün başqa azərbaycanlılar kimi Nizaminin fars dilində yazmağa məcbur olmasına acımış və heyfislənmişdir. Böyük ustadın dahiyənə poemalarının ana dilində səslənməməsi öz xalqının xələf oğlu, öz cəmiyyətinin böyük vətəndaşı olan Füzulini narahat etməyə bilməzdi”.

“Füzuli sənətkarlığı” müəllifi dahi şairin dil istedadı, ümumi mədəni səviyyəsi, Müsəlman Şərqinin üç dildə təzhür edən ədəbi irsinə dərin bələdliyini xatırlatmaqla yanaşı, göstərir ki, bu hazırlıq səviyyəsi onu təkrarçılığa, epiqonçuluğa gətirib çıxarmamış, əksinə, böyük ənənənin böyük novatoru səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Füzuli dühasının, Füzuli sehrinin hansısa fəvqəladə – impulsiv bir hadisə olmadığı, Azərbaycan ədəbiyyatının zaman-zaman yetişdirdiyi böyük istedadlardan biri (və “zəngin ədəbi miras”ın davamçısı!) kimi dünyaya gəldiyi həqiqətini ilk növbədə nəzərə çatdırmaqla Mir Cəlal, əslində, Füzuli sənətkarlığının ilk postulatını təqdim etmiş olur: Füzuli – Azərbaycan xalqının ədəbi istedadının bir fərddə (Füzulidə!) təzahürüdür ki, geniş intellektual-mədəni imkanları miqyasında bütün Müsəlman Şərqinin mənəvi irsini mənimsəyə bilmiş, bununla belə tarixə, ilk növbədə, mənsub olduğu xalqın dühası kimi düşmüşdür.

Bu isə o deməkdir ki, Füzuli hər nə qədər böyük sənətkar olsa da, onun yaradıcılıq texnologiyaları, üslubu əlahiddə şəkildə tədqiq (və təhlil) oluna, yalnız ona məxsus subyektiv yaradıcılıq prinsipləri, qanunları mövqeyində dəyərləndirilə bilməz.

Mir Cəlal yazır:

“Füzulinin böyüklüyü bir də orasındadır ki, o öz şeirlərində XVI əsrə qədər ana dilimizdə yazan şairlərin bütün yaxşı təcrübələrini hesaba almış, onu böyük cürət və məharətlə inkişaf etdirmişdir.

...Füzuli ədəbi məktəbi özünün məna, məzmun zənginliyi, bədii yüksəkliyi ilə insan hiss və fikirlərinin bədii ensiklopediyasını təşkil edir”.

Əgər Füzuli dərin milli (etnoqrafik) ədəbi köklərdən gəlməsəydi, heç şübhəsiz, belə bir “bədii ensiklopediya” da yarada bilməzdi. Çünki bütöv bir etnosun, xalqın ideya-estetik dünyagörüşünü, maraqlarını yalnız o etnosun, xalqın ruhuna nüfuz etmiş dahi fərdlər, şəxsiyyətlər yarada bilər.

“Füzuli sənətkarlığı”nın müəllifi heç bir şübhə etmir ki, *“Füzuli dövrünün ən böyük şairi olduğu kimi, həm də ən böyük alimi idi. Özü dediyi kimi, əziz*

ömrünü zamanın “əqli və nəqli, həkəmi və həndəsi” elmlərini dərindən öyrənməyə sərf etmişdi.

Bunu Füzuli alim olmaq, elm sahəsində bir ixtisas qazanmaq üçün yox, ancaq və ancaq şairliyi, sənəti və yaradıcılığının mükəmməlliyi üçün etmişdir”.

Füzuli yaxşı bilirdi ki, alimlik, elmi təfəkkür idrakın şairlikdən, bədii təfəkkürdən tamamilə fərqli bir sahəsində fəaliyyət göstərir. Ona görə də yazmışdı:

***Xirədməndi ki, daim aləmi-elm içrə seyr eylər,
Əsalibi-fünuni şeirdən, əlbəttə, ğafildir.
Məraqı-şeyr həm bir özgə aləmdir, həqiqətdə,
İki aləmləri seyr eyləmək ğayətdə müşğuldür.***

Bununla belə, şair əmin idi ki, poeziyanın, ədəbiyyatın da öz elmi-yaradıcılıq texnologiyaları, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, üslub maneraları var, bunları bilmədən dəyərli sənət əsərləri yaratmaq mümkün deyil. Və bu da Füzulinin məhz elmindən irəli gəlmişdi ki, mövcud poeziya janrları içərisində üstünlüyü qəzələ vermişdi:

***Qəzəldir səfəbəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər.***

Mir Cəlal böyük şairin sənətkarlıq qüdrətinin son dərəcə parlaq olmasını, bir tərəfdən, onun fitri istedadı ilə izah edirsə, digər tərəfdən, onun öz istedadına (yaradıcılıq imkanlarına) elmi yanaşma məharətində görərək həmin məharətin üç mərhələsini nəzərə çarpdırır:

1. *“...Sənətdə yaradıcının bədii niyyəti, uydurması, icadı çox mühüm bir məsələdir. Sənətkar bir “xaliq” kimi “əmvata can verməlidir”. Keçmiş, yaşanmış həyatı, hadisələri, ölüb getmiş insanları yenidən canlandırmağı, əyani olaraq oxucunun gözü önünə gətirməyi bacarmalıdır... Hadisələr, həyatı faktlar sənətkarı özünə yox, sənətkar bu hadisələri öz bədii niyyət və məqsədlərinə tabe etməlidir”.*

2. *“...Əsl böyük sənətkar tarixi süjetlərin çərçivəsinə qısılib qala bilməz.*

...“Aldanma ki, şair sözü əlbəttə yalandır” – deyər Füzuli şairin bədii icad ustası olduğunu dönə-dönə, təkidlə qeyd edir. Füzuliyə görə, həyat, hadisə, fakt öz-özlüyündə, sənətkarsız da vardır. Lakin sənətkarın böyüklüyü bu varlığı daha yüksək “fəsaḥət və bəlağət” aynasında necə əks etdirməsindən, hadisələri şairanə bir şəkildə duyub düşünməsindən asılıdır.

...Hünərsiz şeyr, ədəbiyyat, sənət yoxdur və ola da bilməz. Belə hünərsiz, hissiz-həyəcansız, varlığa bədii, şairanə, fəal münasibətsiz yazılan “şeyrlər” texnikadan nə qədər kamil, dildən nə qədər pərgar, stilcə nə qədər təntənəli, dəbdəbəli olsa da, şeyr sənət sayılmaz...”.

3. *“...Şairin sənətə verdiyi tələbin formadan, söz, ifadə, stil şərtlərindən çox məzmunu, əsərin aşılamaq istədiyi güclü hiss və fikirlərə aid olduğu da müəyyəndir... Belə bir təsir qüdrəti üçün sənətkarın həm bilik məlumatı, həm də fitri istedadı şərtidir”.*

Bütün bunlar isə Füzuli sənətkarlığının ikinci postulatının formulə edilməsinə gətirib çıxarır: Füzuli yaradıcılığı, sadəcə, bədii improvizasiya deyil, zən-

gin ənənələrə, bədii söz (ədəbiyyat) nəzəriyyəsinin, poetikasının tarixi prinsiplərinə dərinlən bələdliyə əsaslanmış elə bir mükəmməl sənət icadıdır ki, eyni zamanda xüsusi məktəb yaratmaqla gələcək perspektivlər müəyyən edir. Bu postulatla Mirzə Fətəlinin “maksimalizm”inə daha bir cavab verilmiş olur.

Mir Cəlal Füzuli sənətkarlığının şərhinə qəzəllərdən (lirikadan) başlayır. Və ilk növbədə, Füzuli qəzəllərinin canında olan eşqin mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu izah edir. Ancaq birbaşa mətləbə keçməyib, əvvəl ədəbiyyatşünaslığın bu barədəki mövqeyi barədə aydın və obyektiv təsəvvür yaratmaq məqsədi ilə “bu eşq real, insani eşqdır, yoxsa bəzilərinin düşündüyü kimi mistik təsəvvüfi eşqdır” sualına cavab verir:

“Məlumdur ki, Şərqdə klassik ədəbiyyat, xüsusən Füzuli haqqında indiyə qədər yazan alimlər arasında bu məktəbin xarakteri mübahisəli məsələlərdəndir. Hətta bir çoxları burada mübahisənin yersiz olduğunu, Füzuli eşqinin məhz “ilahi eşq” olduğunu iddia edirlər”.

Buna misal olaraq Mir Cəlal “burjua ədəbiyyatşünasları içərisində mötəbər sayılan” M.F.Köprülüzadənin fikirlərini verir:

“...Qüvvətlə iddia oluna bilər ki, Füzuli əsərlərində maddi ünsürlərdən mürtəkkəb bir üzviyyətin cismani ehtiraslarını, atəşin rəçəllərlə sarsılan bir məcmuəyi-əsabın ətə və gəmiyə susamış coşğun həmlələrini deyil, “Leyla” sını kəndi vicdanında bulan... ilahi bir eşqi, “eşqi-mütləq” i, “eşqi-əflatuni” yi tərənnüm etmişdir... Əksinə, sufi şairlərin yavan və müzəc düsturlar halında soqduqları bu “eşqi-mütləq” tələqqisi onda bir “məfhumı-zehni” halından qurtularaq canlı və yüksək bir şəkil aldı”.

M.F.Köprülüzadənin 1926-cı ildə Bakıda nəşr olunmuş “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” kitabından belə bir sitatı gətirərkən müəllifin adının qarşısına “burjua ədəbiyyatşünası” ifadəsini əlavə etmək onun “ədəbiyyatşünaslar içərisində mötəbər sayılması”nı nəzərə çarpdırmağın qarşısında incə “ziyalı diplomatiyası”ndan başqa bir şey deyildi. Füzulidən yazıb, özünə qədərki füzulışünasların ən mötəbərlərindən birini, özü də məhz şairin yaradıcılığının ideya-estetik xarakterinin metodoloji əsaslarından bəhs edilən məqamda xatırlamaq Mir Cəlalin tədqiqatçı üslubuna uyğun olmazdı. M.F.Köprülüzadə ilə polemikaya gəldikdə isə “Füzuli sənətkarlığı” müəllifi tamamilə haqlıdır ki, “hər “ətə və gəmiyə susamayan” eşqi mistik-ilahi eşq adlandırmağa heç bir əsas yoxdur”.

İstər, M.F.Köprülüzadənin, istərsə də, XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində formalaşmış füzulışünaslığın digər nümayəndələrinin Əhməd Yəsəvi, Yunus Əmrə, Nəsimi, Xətayi xətti ilə inkişaf edən türk sufizmi barəsindəki ümumi qənaətləri bundan ibarət idi ki, Füzuli də həmin silsiləyə daxildir, bəzi tədqiqatçılar isə Füzulidə sufi sxematizmini, sufiliyin “şəriət, təriqət, mərifət” təkamülü mərhələlərinin tərənnümü, dərvişanə maraqları görmədiklərindən, onun fərqliliyini, əlahiddəliyini etiraf edirdilər, ancaq “Füzuli sufi deyilsə, kimdir?” sualı cavabsız qalırdı. Və nə qədər paradoksal, hətta elmi-metodoloji baxımdan qeyri-ciddi təsir bağışlasa da, Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi onun tarixdə irəli yox, məhz geri

çəkilib “sufi” elan olunmasına səbəb olmuşdur. Çünki son orta əsrləri (XIII-XVI əsrləri) çulğayan sufizm ədəbiyyatın (və ədəbiyyatşünaslığın!) yaddaşında o qədər güclü idi ki, nəinki keçən əsrin 20-ci, 30-cu illərinə, bir sıra hallarda hətta indiyə qədər onun stereotipləri ilə hesablaşmaq lazım gəlir.

Mir Cəlal isə hələ o illərdə məsələyə daha analitik, daha mükəmməl nəzər nöqtəsindən baxaraq yazır:

“Füzuli şeirində təmiz, səmimi, vəfali və vicdanlı bir insanın iztirabları, həssas bir qəlbin çirpintiləri əks olunmuşdur.. Füzulinin məftun olduğu gözəl həqiqi, real, canlı insandır. Şairin məhəbbəti, məftunluğu da canlı bir insanın məftunluğudur”.

Bu mülahizələrdən sonra isə Mir Cəlal füzulişünaslıq üçün metodoloji əhəmiyyət daşıyan tarixi sözünü deyir:

“Lakin şairin hiss və həyəcanları o qədər dərin və incədir ki, onun qəlbə vaqifliyi o qədər heyrtləndiricidir ki, insan oxuduqda başqa və yüksək bir aləmə çıxdığını güman edir. Füzuli eşqini real zəminindən ayıraraq sırf “ilahi” adlandırınları çaşdırın, yanıldan da bu cəhətdir”.

Hər bir mülahizəsini mümkün polemik hallar üçün hazırlayan, aprobeşiyadan keçirən və yalnız bundan sonra söyləyən ədəbiyyatşünas – mütəfəkkir bu məqamda da heç bir mübahisəli, yaxud qaranlıq yer qoymamaqdan ötrü əlavə edir:

“İlahi bir eşqin ifadəsini özünə məqsəd seçən bir şairin istifadə etdiyi surət və epitetləri də “ilahi”, mistik olmalı idi... Əksinə, bu qəzəllərdə dinin, şəriətin qadağan etdiyi mey, işrət həyatı, musiqi və s. məfhumlar çox təkrar olunur, həm də müsbət mənada təkrar olunur. Deyə bilərlər ki, “bu bir rəmzdür”, Füzuli öz sufianə fikirlərini ifadə üçün, “eşqi-mütləq”i tərənnüm üçün belə etmişdir. Halbuki əksinə, “eşqi-mütləq” məfhumu özü bir rəmzdür. Bu da real mənəvi aləmin ifadəsi üçün olan bir rəmzdür. Belə bir rəmzə dini ehkamin hökm sürdüyü dövrdə Füzuli kimi alovlu bir “aşiq”in ehtiyacı var idi”.

Beləliklə, o zamana qədər adət edildiyinin, demək olar ki, əksi olan bir izahla qarşılaşırıq – bu, Füzuli sənətkarlığının üçüncü postulatıdır: Füzuli dərin ictimai, realist məzmunu olan obrazlar yaratmışdır, onun rəmzləri hansısa ilahi məfhumları yox, bəşəri anlayışları ifadə edir, şairin tərənnüm etdiyi insan məhz öz ideya-estetik, mənəvi aliliyinə görə ilahidir, yəni Füzuli ilahiliyi həyatiləşdirmir, həyatiliyi ilahiləşdirir.

Füzuli eşqinin dərin həyatı (bəşəri) qaynaqları barədə söhbətini davam etdirərkən Mir Cəlal onu da qeyd edir ki, bu eşqin “qeyri-adi”liyi ancaq bir mənada düzdür. Bu eşq adı insanın deyil, çox yüksək, daxili aləmi etibarilə çox zəngin bir simanın, nadir bir şəxsiyyətin eşqidir. Odur ki, hər adam bu qəlbin “sırrlar”inə vaqif ola bilməz... Füzuli lirikasında yüksək bir şəxsiyyətin (təbii ki, Füzulinin özünün timsalında – N.C.) dərin bir məhəbbətdə sanki “əridiyi”ni görürük. Bu məhəbbət həyatın özüdür. Bu məhəbbət duyan, düşünən, həssas, müdrik bir insanın həyata münasibəti, əlaqəsidir.

“Füzuli sənətkarlığı” müəllifi inandırır ki, dahi sənətkarı qeydsiz-şərtsiz sufi elan etmək, onun zəngin yaradıcılıq imkanlarını təsəvvüflə məhdudlaşdırmaq,

əslində, Füzulini anlamamaq, ədəbi-ictimai fikir tarixindəki yüksək mövqeyini layiqincə dəyərləndirməmək deməkdir. Və Mir Cəlal şairin müasirliyi barədə təsəvvürlərimizi genişləndirərək belə bir “qeyri-adi” müqayisə də aparır, M.Qorkinin Puşkin haqqındakı sözlərini sitat gətirərək yazır:

“O vaxt parlaq azadlıq şəfqətinin vətəndə doğacağıni gözləyən təkə Puşkin deyildi. Lakin tək Puşkin bu azadlığın doğulması üçün özündən əvvəl heç kəsin keçirmədiyi bir kədər keçirir və onu (azadlığı) coşğunluqla gözləyirdi... Onun taleyi tarixin iradəsilə xırda, alçaq və şəxsi mənfəətlərini güdən adamların arasında yaşamağa məcbur olan böyük adamların taleyinin eynisidir”.

Və əlavə edir:

“Bu sözləri Füzuli haqqında da demək olar. Füzuli də düşdüyü qəm-qüssə içində, çəkməli olduğu mənəvi əzablarla bərabər, böyük gələcəyə olan ümid və etimadını saxlayırdı. O özünü “əhli-bəqa” sayır, sənətə, şeirə hücum edən adamları, yaltaqlar və mədhiyyəçilik yoluna çağıran şahları, paşaları “əhli-fəna” adlandırır”.

Əlbəttə, bu müqayisə-mülahizə keçən əsrin 30-cu, 40-cı, eləcə də 50-ci illərində, ümumən sovet dövründə ədəbiyyatşünaslıqda “vulqar sosiologizm” düşüncə tərzinin məhsulu hesab oluna bilərdi, ancaq həqiqət naminə deyə bilərik ki, Mir Cəlalın istər həmin müqayisəsi, istərsə də ona verdiyi izah bu gün sovet dövründəkindən daha müasir, daha aktual səslənir. İlk növbədə ona görə ki, bütün dünya ədəbiyyatı klassikləri kimi Azərbaycan ədəbiyyatının Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif və b. korifeyləri də zəmanələrinin naqis cəhətlərini tənqid, mənəvi əxlaqi dəyərləri, azadlıq, səadət, xosbəxtlik arzularını isə tərənnüm etmişlər. Sovet ideologiyası ədəbiyyatda keçmişin tənqidindən bir müddət sui-istifadə eləsə də, sovet dövrünün özü də tarixə məhz azadlığın boğulduğu, haqsızlığın baş alıb getdiyi dövr kimi düşdü.

Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı”nda ən çox diqqət yetirilən, dahi şair-mütəfəkkirin yaradıcılıq qüdrətini izah etmək üçün ən çox istinad olunan əlamətlərdən biri dildir:

“Belə bir fikir vardır ki, Füzuli çətin dildə yazmışdır.

Şairin dil və üslub xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə bu iddianın əsassızlığı aydın olur”.

Göründüyü kimi, “Füzuli sənətkarlığı” müəllifinin elmi təhkiyəsində bir mühüm cəhət də var: orda-burda deyilən, yazılan, ancaq müəllifi ya məlum olmayan, ya adının çəkilməsinə ehtiyac duyulmayan, ya da artıq “qələti-məşhur” olub dillərə düşmüş hər hansı fikrə, mülahizəyə belə biganə qalınmır. Çünki daim elmi mühitdə, universitet auditoriyalarında, ədəbi aləmdə olan müəllif – alim, yazıçı, müəllim çox gözəl bilir ki, bir çox hallarda məlumatsızlıqdan, nabelədləkdən, avamlıqdan, yaxud da daha təhlükəlisi, qəsdən bu və ya digər əsassız fikir o qədər geniş yayılır ki, həqiqət onun toz-dumanında itib batır.

Füzuli dilinin “çətinliyi”inin şairin öz istəyindən, üslubundan deyil, dövrün, zamanın tələblərindən qaynaqlandığını, əslində, dahi şairin çox ciddi maneələrdən keçərək belə bir mükəmməl, məntiqcə aydın, dəqiq dil-üslub təcrübəsi verdiyini nəzərdə tutan tədqiqatçı yazır:

“Füzuli XVI əsrdə yaşamışdır. O dövrdə elm, ədəbiyyat, mədəniyyət dili Şərqdə, əsasən, ərəb və fars dilləri sayılırdı.

O dövrdə qədim ədəbi ənənələr əsasında divan bağlamayan, klassik qaydaları icra etməyən şairlər əsl sənətkar sayılmazdı. Sadəcə Azərbaycan dilində danışmaq və yazmaq o zaman avamlıq, eyib sayılırdı”.

Məsələ burasındadır ki, Müsəlman Şərbində türklərin hakimiyyətə gəldiyi, Mərkəzi Asiyadan Kiçik Asiyaya qədər, demək olar ki, bütün hökmdarların türk olduqları dövrlərdə də həmin ənənə heç də tamamilə aradan qalxmamış, türk dili orta əsrlərin sonlarına qədər ərəbcədən, farscadan sonra gəlmişdir.

Mir Cəlal göstərir ki, *“İran və ərəb istilaçıları Azərbaycan dilində yazmaq istəyənləri savadsız, avam adlandırıb hörmətdən salmağa çalışırdılar. Ədəbiyyat və şeirimizin babası, Füzulinin ustad deyə yad etdiyi dahi Nizami də öz əsərlərini fars dilində yazmağa məcbur olmuşdur. Füzuliyə qədər yazmış Azərbaycan şairlərinin hamısı (Nəsimi, Süruri, Həbib) ərəb və fars təsirinin ağırlığını, ana dilində yazan şairlərə qarşı rəsmi dairələrin, müstəmləkəçilərin (bu da bir növ müstəmləkəçilik idi ki, dövlətin başında türk hökmdar aylaşirdi, saray isə ərəb, fars təsiri altında olan əsilzadələrlə dolu idi; dinin dili ərəbcə, sarayın, dövlət idarəçiliyinin, əmr-sərəncamların, ədəbiyyatın – poeziyanın dili farsca idi – N.C.) nifrət və təcavüzünü görmüşlər”.*

Ərəb, fars dillərinin türkcəyə təsirinin əvvəlki əsrlərdəki kimi XV-XVI əsrlərdə də nə qədər güclü olduğunu göstərən faktlardan biri də “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Epos yazıya köçürülərkən orta əsrlərin yazı ənənəsinə rəyət edən katiblər mətni ərəb, fars sözləri ilə elə “zənginləşdirmişlər” ki, məsələnin mahiyyətindən xəbəri olmayanlar bu qədim türk-oğuz dastanının XI-XII əsrlərdən əvvəl yarandığına heç cür inana bilməzlər.

Mir Cəlal haqlıdır ki, *“lakin heç bir qüvvə dilimizin mənliliyini tapdaya bilməmiş, Azərbaycanın cəsur oğullarını öz əzm və iradəsindən döndərə bilməmişdir. Onlar möhkəm bir inad ilə fars, ərəb dillərini öyrənmiş və bu dillərdə də şeir yazmaq hünərlərini isbat etmişlər. Ancaq onlar sevinc və ürək rahatlığı ilə yaratdıqları əsərlərini öz ana dillərində, Azərbaycan dilində yazmışlar”.*

Məlumdur ki, dahi Nizami “Leyli və Məcnun”u ona məhz farsca qələmə almağı sifariş verən Şirvanşaha qəzəbini gizlədə bilməmişdir. Hər nə qədər bizə məlum əsərlərinin hamısını farsca yazmalı olsa da, “Xəmsə”nin az qala hər beytindən “türk ətri” gəlir. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, farsca yazıb milli ruhu mühafizə etmək bir şey, milli ruhun öz dilində – ana dilində yazmaq ayrı şeydir.

Və təsadüfi deyil ki, “böyük Füzuli özünün Azərbaycan dilində şeir yazmağını iftixar hissilə birinci qeyd edir.

“Leyli və Məcnun” kimi gözəl bir sevgi dastanının Azərbaycan dilində səslənməməsi ona ağır gəlir”.

Maraqlıdır ki, M.F.Köprülünün qeyd etdiyi kimi, həm bəzi təzkirələrdə, həm də bir sıra Avropa şərqşünaslarının əsərlərində Füzulinin “Leyli və Məcnun”unun “İran şairi Nizaminin məşhur əsərindən tərcümə və ya iqtibas ol-

duğu” göstərilir. Əlbəttə, həm təzkiyəçilər, həm də onlara dayanan şərqşünaslar (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, şərqşünaslıq klassik mənada məhz Avropa elmi olduğundan ona “Avropa” təyini əlavə etməyə elə də ehtiyac yoxdur), görünür, ona əsaslanmışlar ki, Füzuli “Leyli və Məcnun”da mövzunun ağırlığından gileylənərkən ustadı Nizamini xatırlayaraq “bir iş ki qılır şikayət ustad, şagirdə olur ricui bidad” demişdi... Ancaq məsələ bunda deyil, təzkiyəçilər də, şərqşünaslar da bu cür səhvlərə yol verə bilərlər; məsələ ondadır ki, Nizami məhz farsca yazdığına görə İran şairi elan olunur, türk Füzulinin də “İran şairi”nə nəzirə yazdığı deyilir.

Mir Cəlal Füzuli dilinin xəlqiliyini sübut etmək üçün olduqca səciyyəvi örnəklər gətirir (və qeyd edək ki bunlar “Füzulinin çətin dildə yazması” barədə danışıqları düşündürməlidir).

“Əgin” (bədən mənasında), “durquzmaq” (oyatmaq), “axta”, “bətər”, “qabaq” (üz), “möyüz”, “qıymaq”, “cənbər”, “naşı”, “iplik”, “yasdıq”, “başmaq”, “nərd”, “birçək”... “çanax”, “gözdən salmaq” kimi xalis danışıq dilindən alınan sözlər; ayna bədənli, ay qabaqlı, bulut züflü, mürüvvət mənbəyi, könül quşu, astana daşı, daş bağırılı (bu ifadələrin çoxu eynilə yeni dövrün şairi Vaqifin dili üçün də səciyyəvidir – N.C.) kimi sadə, gözəl xalq tərkibləri...”

“Füzuli sənətkarlığı”nda həm Füzulinin dili, həm o dövrdə türkcənin yayılma coğrafiyası, həm də Azərbaycan türkcəsinin həddləri barədə müəyyən qənaətlərə gəlməyə imkan verən bir sitat gətirilir. Bu sitat dahi şairin türkcə divanının müqəddiməsindəndir:

“Təvəqqə budur ümumən əhaliyi-izzü etibardan, xüsusən büləğayi-Rum və füsəhayi-tatardan ki, əgər şahidi-hüsni-ibarətimdə ol diyarın əlfaz və ibarətlərindən ziyvər olmasa və müxəddəreyi-nəzmim ol müklərin lətayif və zərbi-məsəllərindən ziyb bulmasa, bu daiyi məzur buyuralar”.

Bağdadda islamın əsas dillərinin – ərəbcə, farsca və türkcənin işləndiyi bir mədəni-tarixi mühitdə məskunlaşmış Füzulinin ana dili türk dilinin Azərbaycan ləhcəsi idi. Bu dilin digər ləhcələri artıq az və ya çox dərəcədə bir-birindən fərqlənirdi. Və Füzuli həmin ləhcələrlə birbaşa təmasda deyildi. Türkcənin müxtəlif türk dillərinə diferensiasiya olunduğu, hətta ayrı-ayrı ədəbi dillərin formalaşmağa başladığı bir dövrdə türk məkanının fərqli coğrafiyalarında yazıb yaradan Nəvai, Füzuli kimi dahi sənətkarlar müəyyən inteqrasiya cəhdləri göstərərək türkcənin hər bir türk ədəbiyyatı üçün ümumi ədəbi dil olmaq “missiya”sını qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Füzulinin üzürxahlığının məhz bu vəziyyətdən irəli gələn çox dərin anlamı vardı ki, Mir Cəlal onu belə izah edir:

“Böyük şair... oxuculardan, xüsusilə ədib və şairlərdən üzr istəyib göstərir ki, mən ölkələr səyahətinə çıxmamışam, ömrümü doğulduğum yerdə keçirmişəm. ona görə də əsərlərimdə bir sıra yerlərin lətif və duzlu ibarələri, zərbi-məsəlləri tapılmasa, bunu mənə nöqsan tutmayın”.

Füzuli dilinin, üslubunun bir tərəfi onun xəlqiliyinin, milliliyinin göstəricisi olan türkcədirsə, başqa tərəfi Müsəlman Şərfinin iyerarxik ədəbi dil (əslində, dillər!) ənənəsidir. Bu ənənə tələb edir ki, birincisi, böyük şair türkcə ilə yanaşı,

ərəbcə və farsca da öz istedadını nümayiş etdirsin; ikincisi isə, həm ərəbcə, həm farsca, həm də türkcə yaradıcılığında eyni söz-anlayışlara müraciət eləsin. Çünki Müsəlman Şərq poeziyasının xüsusilə “leksik-terminoloji səviyyə”də özünəməxsus metadili formalaşmışdı ki, Füzuli bundan imtina edə bilməzdi:

“Şərq ədəbiyyatında məşhur və məqbul olan surətləri o da özündən əvvəlki böyük şairlər kimi, çox işlədir. Ney, sayə, şəm, ləl, dürr, pərvanə, sərvi, ah, kəman, xublar, xəttü xal, mişk, dağ, büt, saqi, sünbül, mərdümi-çəşm, əğyar, aşiq, ahu, möhnət, didar, hicran, vəsl, kuyi-vüsal, canan, tuti, bülbül, gül, xəzan, səba... və s. sözlərə Füzuli şeirində dönə-dönə rast gəlirik. Lakin bunlara heç vaxt təkrar kimi baxmaq olmaz. Çünki Füzuli şeirində bu hadisə, məfhumlar hər dəfə başqa bir cəhətdən işıqlandırılır. Hər dəfə bu surətlərin ancaq bir cəhəti qabarıq şəkildə ifadə olunur”.

Bütün bunlardan sonra “Füzuli sənətkarlığı” müəllifinin “söz Füzulinin əlində əşyanı işıqlandıran çıraq kimidir” deməsi yalnız linqvostilistik yox, həm də dərin linqvokulturoloji, linqvofəlsəfi məna-məzmun ifadə edir.

Və beləliklə, Füzuli sənətkarlığının dördüncü postulatı meydana çıxır: dil, xüsusilə ana dili Füzulinin ixtiyarında elə bir estetik vasitədir ki, onunla insan idrakının ən yüksək (ilahi!) zirvələrini fəth edə, adi ünsiyyət vasitəsini ali sənət faktına çevirə bilər.

Füzuli dilinin son dərəcə geniş idraki-estetik imkanlarının səviyyəsinə qalxa bilməyənlər çıxış yolunu onun düşüncəsini, təfəkkürünü mistik elan etməkdə görmüşlər. Və Mir Cəlal bu “mistika”nın gerçəklikdə nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq üçün Füzulinin mülahizələri üzərində geniş dayanaraq yazır:

“Məlumdur ki, klassik Şərq ədəbiyyatı mübaliğələrlə çox zəngindir. Doğrudur, bəziləri bu xüsusiyyəti əfsanə təsiri, puç etiqadlar ilə izaha çalışırlar. Lakin heç bir əsasa söykənmirlər. Mübaliğə insan xəyalı üçün təzə, təsadüfi məsələ olmadığı kimi köhnə məsələ də deyildir. Ən materialist və münəvvər adamın təsəvvürlərində belə mübaliğələr, mübaliğəli cəhətlər olur və vardır. Mübaliğə insan zehni və xəyalının təbii xassəsidir. Mübaliğə yaradıcı xəyalın qüdrətini göstərir”.

Və ustad ədəbiyyatşünas mübaliğənin heç də yalnız dini-mistik təfəkkürün ifadəsi olmadığını sübut etmək üçün növbəti uğurlu müqayisəyə müraciət edir:

“Real, təbii mübaliğələr xalq arasında canlı dildə, xalq ədəbiyyatında da çoxdur:

***Əzizinəm, sal yana,
Dara zülfün, sal yana.
Necəsən bir ah çəkim,
Kür quruya, sal yana –***

deyənlər el nə mövhumatçı və dindar, nə də fanatikdir. Burada el qüvvətli bir şairdir”.

Şairin dilindəki zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələrini, linqvopoetik fiqurları araşdırdıqdan sonra tədqiqatçı mənzərələrə (peyzajlara) gəlib çıxır:

“Füzuli lirikdir, özü də çox böyük lirikdir. Lakin Füzulinin lirikasının ən zəngin qida mənbəyi insan və onu əhatə edən mühit, əlvan, mürəkkəb həyat və zəngin təbiətdir. Belə olmasaydı, şair yalnız aşiqin vurğun və “məst” aləminə qapılıb qalsaydı, yalnız məhdud eşq hisslərilə yaşasaydı, böyük şair ola bilməzdi”.

Göründüyü kimi, mənzərə anlayışı altında “Füzuli sənətkarlığı” müəllifi təkcə hansısa bədii təsvir və ya ifadə vasitəsini nəzərdə tutmur. Bu, yaradıcı gözlə görünən elə bir aləmdir ki, kifayət qədər ciddi fəlsəfi məzmun kəsb edir:

“Biz bu böyük şairin qəzəllərində yalnız insanı, yalnız onun mənəvi aləmini, yalnız cəmiyyəti, ictimai mətləbləri deyil, eyni zamanda obyektiv aləmi, zəngin və rəngin təbiəti də görürük.

...Füzuli insan, bəşər gözəlliyinin, kamilliyinin məftunu olduğu kimi, zəngin təbiətin də, təbiət gözəlliklərinin də məftunu idi”.

Təbiidir ki, həyatı həm subyektiv, həm də obyektiv tərəfləri (və təfərrüatları!) ilə ehtiva etmə məharəti dahi şairin qeyri-adi dərəcədə təsirli mühakimələrinin ideya-məzmun tutumu, hadisələrin mahiyyətinə nüfuz imkanları ilə yanaşı, müqayisəyəgəlməz səviyyədə mükəmməl şeir mədəniyyəti, elastik poetologiyasından irəli gəlir. Mir Cəlal Füzuli sənətinin bu cəhətini dəyərləndirərkən məsələyə özünəməxsus analitik bir miqyasda münasibət bildirir:

“XVI əsrdən sonra biz şeir aləmində Füzuli epiqonçuluğunun kütləvi bir hal aldığı görürük. Bu şairlərin hamısı, şübhəsiz ki, Füzuli sənətini eyni dərəcədə başa düşməmişdi və hamısı da eyni səviyyəyə malik deyildi. Bunların azlıq təşkil edən bir qismi Füzuli stilində, ruhunda yazdığı əsərlərində öz orijinal xüsusiyyətlərini göstərir və müvəffəq də olurdu. Vaqif, Bahar, Zakir, Nəbat, Seyid Əzim kimi məşhur klassik şairlərimiz öz qəzəllərində orijinallıq göstərən, öz səsi, nəfəsi olan, xüsusi stilə malik olan sənətkarlardır. Lakin hətta son nümayəndələri bu günə qədər davam edən qəzəlçilik (Əliağa Vahid, Azər və s.) vaxtilə özünün Seyid Əzim kimi böyük nümayəndələrini yaratsa da, Füzuli səviyyəsinə qalxa bilməmişdir və qalxa da bilməzdi. Füzuli elə bir sənət zirvəsi idi ki, ona çatmaq heç bir şairə qismət olmamışdır”.

Məlumdur ki, təkcə özünün deyil, özünəqədər türkcə əruz vəznində şeir yazan, demək olar, bütün şairlərin fikrini ifadə edərək Füzuli demişdi:

***Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib eyləsə,
Əksərən əlfazı namərbutü nahəmvar olur.***

Bununla yanaşı, onu da əlavə etmişdi ki:

***Məndə tövfiq olsa, bu düşvari asan eylərəm,
Növbəhar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.***

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixşünaslığında çox maraqlı (eyni zamanda ümumi tarixi poetika baxımından xeyli dərəcədə əlamətdar) olan bu məsələ, təəssüf ki, əsaslı araşdırılmamışdır. Qədim türk şeir şəkli olan qoşma, yaxud qoşqu heca vəznindədir və türk dilinin fonetik, daha doğrusu, fonosintatik tələblərinə uyğun olaraq formalaşmışdır. Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar

qoşmanın poetexnoloji strukturunun yaranmasında əruz təsirini qeyd edirlər, lakin belə bir təsir olmuşsa da, ona görə əhəmiyyətli bir səciyyə daşımamışdır ki, heca şeiri nə ərəb, nə də fars dili üçün təbii deyil. Türklərin məlum dövrdən, eləcə də məlum səbəblərdən əruza uymaları, əlbəttə, bir tərəfdən, qoşmanın meydanını daraltmış, digər tərəfdən, həm frasca, ərəbcə yazmağa meyli artmış, həm də türkcəyə ərəb, fars sözləri, ifadələri, konstruksiyalarının axını üçün münbit şərait yaratmışdır. Türklər üçün farsca, ərəbcə şeir yazmağın linqvistik, ədəbi və mənəvi-psixoloji maneələri ümumən çoxdur və bu bir problemdir; əruz vəznində türkcə yazmağa gəldikdə isə məsələ tamamilə başqadır. Və Mir Cəlal bu barədə yazır:

“..Klassik şairlərimiz ana dilimizin xüsusiyyətlərinə uymayan, cavab verməyən bu vəzni işlətməyə, öz coşğun ilham məhsullarını yad və dar bir forma çərçivəsində sığışdırmağa məcbur edilərkən nə çətinliklər çəkmişlər. Bu vəziyyət qədim ədəbiyyatımızda dilin “rəsmiləşməsinə”, canlı dildən daha da çox fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Şair həyatda, canlı danışmada çox və cürətlə işlətdiyi sözləri şeirə salmağı “eyib” saymışdır. Gurultulu əruzun təntənəli ahənginə münasib söz və ifadələrə çox müraciət etməli olmuşdur”.

Füzuliyə gəldikdə isə onun yeri başqadır. Və “Füzuli sənətkarlığı” müəllifi həmin tarixi missiyanı belə səciyyələndirir:

“Füzuli yüksək şeir mədəniyyətinə malik bir sənətkar olduğu və şair üçün bir zərurət olan əruz vəznini ərəb, fars şairlərindən az bilmədiyini üçün heç bir yerdə ilhamını zorlamamışdır. Azərbaycan dilində, əruz vəzni ilə də olsa, “nəzmi-nazik” yaratmaq uğrunda fədakarlığa getmiş, böyük xarüqələr yaratmışdır”.

Mir Cəlal konkret nümunələr əsasında Füzulinin hansı bəhrləri hansı ideya-estetik məqsədlə işlətdiyini, bəzən əruzunu Azərbaycan xalq şeirinin ritmi və intonasiyasına köklədiyini nümayiş etdirdikdən sonra ayrı-ayrı hallarda onun da “zihaf və imalələrə yol verdiyi”ni göstərməyi unutmur.

Qəzəldə qafiyə nə qədər mühümdürsə, rədif ondan da mühümdür. Və təsadüfi deyil ki, “Füzulinin filan rədifli qəzəli” deyir, şairin qəzəllərini çox vaxt mətlə beytləri yox, rədiflərilə ayırırıq. “Şairin qəzəllərində çox və əlvan rədiflərin işlədilməsini görürük” deyən tədqiqatçı əlavə edir:

“Məşhur, sadə və tələffüzü xoşagələn sözləri (isim, ya feil olsun) rədif seçməklə, şair şeirinin təsirini bir daha artırır. Onun rədifləri həm xitab, həm sual, həm hökm (əmr) şəklində işlətdiyi adlar, feillər, köməkçi feillər, sifətlər, əvəzlilər, zərflər, şəkilçilər, bağlayıcılar və bunların müxtəlif qrammatik təsrifidir”.

Füzuli sənətkarlığının beşinci postulatını belə formulə etmək olar: dahi şair Azərbaycan dilinə (və ədəbiyyatına) yad olan vəzni həm məzmun, həm də forma planlarında milli mədəniyyətə o qədər doğmalaşdırdı ki, ondan sonra əruz Azərbaycan poeziyasının əsas poetexnoloji hadisələrindən birinə çevrildi.

Füzulinin bədii təfəkkürü (və həmin təfəkkürün mətni) riyazi, yaxud həndəsi dəqiqliyə malikdir. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən tədqiqatçı bildirir ki, *“bədii məntiqin qüvvəti, ardıcılığı, təsiri etibarilə Füzuli bütün*

dünya lirikləri içərisində ən yüksək mövqedə durur". Əlbəttə, hansı dövrə, xalqa mənsub olursa olsun, bu son dərəcə məsuliyyətli bir mülahizədir, ancaq Füzuliyə münasibətdə gərək heç bir şübhə doğurmasın:

"Belə bir fikir var ki, Şərq klassik lirikasında hər beyt (hətta misra) müstəqil bir fikir ifadə etdiyi kimi, ayrıca bir bədii lövhə də verir:

Bu beyti qəzəlin, ya qəsidənin içindən çıxarıb ayrıca da almaq olar və öz mənası ilə düşünmək olar:

Şərti, nisbi bir həqiqəti ifadə edən bu fikir Füzuli şeiri ilə yoxlananda hər zaman özünü bəraətləndirə bilmir, məs:

Bülbüli-zarəm güli-ruxsari-alından cüda – dedikdə fikir də, bədii lövhə də aydın, bitkin və gözəldir. Adama elə gəlir ki, bu misranın mənası tamamilə ifadə olunmuşdur. Qəzəlin başqa sətirlərilə əlaqəsini axtarmamaq da olar. Əslində, vəziyyət başqadır. Ancaq misranı mabədilə yoxlayanda görürük ki, bunu:

Tutiyi-laləm şəkkər nisbət məqalindən cüda – misrasından qətiyyəən ayırmaq olmaz".

Müəllifin xatırladığı kimi, klassik poeziyada hər misra, xüsusilə hər beytin həm məzmun, həm də formaca bir bütöv olması həmin poeziyanın poetexnoloji təbiətindən gəlir. Və mahiyyət etibarilə, Azərbaycan xalq şeiri də belədir, qoşmanın hər bəndi öz-özlüyündə müəyyən muxtariyyət təşkil edir... Bununla yanaşı, yenə də ustadın qənaəti ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, Füzuli kimi poeziya dühalarında misranın misraya, beytin beytə bağlılığı daha möhkəm olur. Həmçinin bu bağlılıq istər məzmun, istərsə də forma planında çox müxtəlif ünsürlərin fərqli əlaqələri, qarşılıqlı münasibəti, bəzən yalnız şeir xiridarlarının sezə bildiyi zərif qarşılıqlı assosiativ asılılıqlar sayəsində təsbit olunur.

Mir Cəlal Füzulinin yuxarıda barəsində bəhs etdiyi beytindəki misraların *"yalnız adi məntiq, mühakimə ilə bağlı olmadığını"* qeyd edərək göstərir ki, həmin misralar *"bir-birini tamamlayan bədii təsəvvürlər və lövhələrdir. Bunlar dərin və qüvvətli bir bədii məntiq ilə daxilən bir-birinə bağlıdır. Bunları ayrıca almaq, bir tərəfdən, həmin misraları, digər tərəfdən, bütün qəzəli şikəst etmək deməkdir:*

...Böyük şairin misra və sözlərindəki polad məntiq imkan verməz ki, şeirin hissələri arasındakı üzvi vəhdətə biganə olasan".

"Füzuli sənətkarlığı" müəllifi şairin qəzəl yaradıcılığından belə bir mətni nümunə gətirir:

***Ey könül, yarı istə, candan keç,
Səri-kuyin gözət, cahandan keç!***

***Ya təmə kəs həyat zövqündən,
Ya ləbi-ləli-dilsitandan keç!***

***Mülki-təcridir fərağət evi,
Tərki-mal eylə, xanimandan keç!***

***Laməkan seyrinin əzimetin et,
Bu xərab olacaq məkandan keç!***

***Etibar etmə mülki-dünyayə,
Etibari-ülüvvi-şandan keç!***

Və həmin mətnə belə bir analitik şərh verir:

“Bütün qəzəl boyu şairin könülə xitabını eşidirik. Birinci beytin hər misrasında bir-birinə qarşı qoyulmuş iki obyektin adı çəkilir. Biri (can, cahan) rədd olunur, o biri arzu olunur (yar, yarın səri-kuyi). Sonrakı beytlər boyunca qarşılaşdırılan məfhumların, obyektlərin hərəsi bir misrada verilir: ya həyat zövqündən əl çək, ya ləbi-ləldən, təcrid mülkünü qəbul et, xanimanı at, məkanı at, laməkan seyrini tut və s.”

Sonra isə ümumiləşdirmə aparır:

“Göründüyü kimi, burada ayr-ayrı misraların, beytlərin müstəqil ifadə etdiyi fikir və yaratdığı lövhə bütün şeirin ümumi mətnində ayrı bir qüvvət, məlahət alır. Hər beytdə işlədilən bədii rəng nə qədər aydınsa, bu beytlərin bir-birilə əlaqəsini, münasibətini, vəhdətini nəzərə aldıqda boyaların parlaqlığı daha da artıq, rənglərin mahiranə yaradılmış tənəsübü nəticəsində təsvir olunmuş mənzərənin təsiri həddindən artıq qüvvətlənir”.

“Füzuli sənətkarlığı”ndan peşəkar oxucu dərhal belə bir tərəddüdsüz təəsürat alır ki, müəllif şairin xüsusilə türkcə, müəyyən qədər farsca əsərlərindəki, demək olar, bütün beytləri, misraları dönə-dönə araşdırmış, mətn daxilində (kontekstdə) bir-biri ilə müqayisə etmiş və nəticə etibarilə belə bir qərara gəlmişdir:

“Doğrudur, bizdə Füzulinin ən çox yayılan əsərləri – qəzəlləri, bir də “Leyli və Məcnun” əsəridir. Çox zaman ən yaxşı əsərləri deyə bunlar göstərilir. Halbuki belə düşünmək düz olmaz! Ayrı şairlərin əsərlərini yanaşı qoyub zəifini, yaxşısını seçmək mümkündür. Bizcə, belə bir nöqtəyi-nəzər Füzuliyə aid deyildir. Füzuli elə şair deyil ki, onun zəif əsərini axtarmağa ehtiyac olsun. Onun hansı əsərini oxuyursan oxu, yerinə, məqsədinə, janrına görə bir-birindən yaxşı və zərifdir. Bu əsərlərin hamısında böyük bir qəlbin çırpıntısını, böyük bir ağılın hökmünü, sönməz bir zəka çırağının işığını duyacaqsan”.

Bu isə o deməkdir ki, Füzulidə bədii məntiq yalnız bir beyt, bir qəzəl, bir məsnəvi-poema daxilində yox, eyni zamanda şairin bütün yaradıcılığı miqyasında təzahür edir. Və burada altıncı postulatı formulə etmək lazım gəlir: Füzuli dünya ədəbiyyatı tarixində o nadir ədəbi şəxsiyyətlərdəndir ki, hər bir əsəri kimi bütövlükdə yaradıcılığı da həm ideya-məzmun, həm də poetika-forma baxımından mükəmməl bədii məntiqə tabedir.

Ona görə də Füzuliyə bütöv, sistem-strukturca mükəmməl, canlı mətn olaraq baxılmadıqca onun ayrı-ayrı əsərlərini lazımi dərinlikdə anlamaq, lazımi səviyyədə təhlil etmək və Füzuli yaradıcılığından gərəyincə zövq almaq imkan xaricindədir.

Məsələn, *“şair obyekt haqqında yaratdığı bədii təsəvvürü tamamlamamış, bədii lövhəni təkmilləşdirməmiş adını çəkdiyi əşyanın üzərindən keçmir. Hadisənin “rəsm”ini bir tərəfdən yox, hər tərəfdən alır”.*

Mir Cəlal əvvəl “Məcnunun çöllərə düşməsi”ni təsvir edən məşhur epizodu nümunə gətirir:

*Bir əbri-bəla idi güvahi,
Baran sirişkü bərq ahi.
Baranla bərq cismü candan,
Bir mərtəbədə ki, bundan, ondan.
Dəryalara yetsə ləməyə-tab,
Səhralara düşsə qətreyi-ab;
Dəryalar olurdu cümlə səhra,
Səhralar olurdu cümlə dərya.*

Və yazır:

“Şair, təsvirinin başında buluddan surət yaratdığı üçün sonrasında da məhz onunla əlaqədar həmcins məfhumlardan (yağış, ildırım...) bəhs edir. Füzulidə bir-birindən kənar, rəbitəsiz, heç bir məfhumun, heç bir əşyanın adı çəkilməz, hər bir sətir, hər bir ifadə özündən əvvəlki və sonrakı bədii lövhəsis yaşamaz”.

“Füzuli sənətkarlığı” müəllifi kəşf edir ki, dahi şair-mütəfəkkir işlətdiyi kəlmələri “həmişə ya paralel, ya kontrast, ya bədii təkrar üsulunda qurur. O, ilk misrada dediyi fikri ikinci misrada necə təsbit edib tamamlayırsa, ikinci misradakı söz və ibarələri də bir məcaz, ya ifadə ilə birinci misraya bağlayır”.

Və Füzuli yaradıcılığında bədii məntiqin tutduğu yerin Füzulini dərk etmək baxımdan nə qədər mühüm elmi-metodoloji istinad nöqtəsi olduğunu göstərərək deyir:

“Böyük şair şeirdə vəznin, qafiyənin zərurəti qədər bədii məntiqə, söz kontrastlarının, ya paralellərinin axıra qədər ardıcıl davam etdirilməsinə əhəmiyyət verir... Bu etibarilə o, hər sözə olduqca dərin və olduqca ətraflı tələblərlə yanaşır. Bu tələblərə cavab verən söz və ifadələr işləndiyindən şeir mərmərdən yonulmuş incə bir abidə, heykəl kimi görünür. bu gözəllik heykəli toxunmaq üçün deyil, ömür boyu tamaşa etmək, ləzzət almaq üçündür:

*Könül, yetdi əcəl, zövqi-rüxi-dildar yetməzmi,
Ağardı muyi-sər, sevdəyi-zülfü-yar yetməzmi?*

*Yetirdi başını gərdun ayağə bari-möhnətdən,
Xəyali-həlqeyi-keysüyi-ənbərbar yetməzmi?*

*Sənə yetdi əcəl peymanəsin nuş etməyə növbət,
Həvayi-çəşmi-məstü gəmzeyi-xunxar yetməzmi?*

*Yetər oldu qulağə bangi-rəhlət dəhr bağında,
Nə durmuşsan, təməşayi-gülü-rüxsar yetməzmi?*

Bu qəzəl elə bir daxili məntiq ilə qurulmuşdur ki, həyat ilə ölüm, gənclik ilə qocalıq, ləzzət ilə dərd, həvəs ilə ölgünlük qarşılaşır”. Və şair-mütəfəkkir “insan” adlandırılan varlığı özü ilə üz bəüz qoymaqla onun mövcudluğunun daxili ziddiyyətinə nüfuz edir – insan həm vardır, həm də yoxdur...

Füzulidə alleqoriklik özünü, sadəcə, rəmzi-məcəzi ifadə etmək marağı, yaxud ustalığı deyil. Ümumiyyətlə, Füzuli kimi böyük sənətkarlar “inikas olunan həyatın özünü, varlıqdakı mürəkkəbliyin sənətkar tərəfindən əhatəsi zərurətini nəzərə almışlar. Onlar bu mürəkkəbliyi əks etdirmək üçün varlığın özündən münasib real süjetlər, münaqişələr, surətlər, müqayisələr, məcazlar almağa səy etmişlər”.

Mir Cəlal şairin üç alleqorik əsərinin adını çəkir ki, buraya “Səhhət və mə-rəz” (“Ruhnamə”), “Bəngü Badə” və “Həft cam” (“Saqinamə”) daxildir. Bu əsərlərin ancaq birini – “Həft cam”ı təhlilə cəlb edərəkən əsərin həm farsca orijinalından, həm də şair-tərcüməçi Böyükağa Qasımzadənin “Revolusiyaya və kultura” (indiki “Azərbaycan”) jurnalında (1941, № 2) çap olunmuş azərbaycancaya tərcüməsindən istifadə eləmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, “bu əsər Füzulinin alleqoriya sənətindəki ustalığını və orijinallığını sübut etməkdən başqa bir də ona görə maraqlıdır ki, şairin müasir elmlərə, nəzəriyyələrə nə dərəcədə dərinədən vəqif olduğunu, real həyatı səhnələrdən böyük əxlaqi nəticələr çıxarıb təbliğ etdiyini, habelə sənət, musiqi haqqında islam ehkamını çox mahiranə bir şəkildə istehzaya qoyub rədd etdiyini də göstərir”.

Məlum olduğu kimi, poemada məşhur musiqi alətləri (ney, dəf, tar və s.) danışdırılaraq bu və ya başqa məsələ ətrafında öz fikirlərini söyləyirlər. Və bu fikirlər, təbiidir ki, çox ciddi ictimai, mənəvi problemlərə toxunur.

“Füzuli sənətkarlığı” müəllifi yazır:

“Böyük şairin məhz işrət məclisinə, islam dininin küfr deyib haram buyurduğu musiqi aləminə müraciət etməyi təsadüfi deyildir. Vaiz dini həqiqəti məsciddə axtarır, şair işrət məclisində axtarır. Vaiz azan səsinə müqəddəs sayır. Şair musiqi səsinə...”

Məsələ yalnız bunda deyil, daha çox ondadır ki, “vaiz həmişə ehkam qarşısında əli bağlı qul olub ləbbeyk deməyi vacib sayır. Şair dini ehkama qarşı sağlam məntiqi mühakiməni qoyur. Şair özünün bu aləmə, sərbəstliyə müraciətində dindarlardan nəinki ehtiyat edib qorxur, əksinə, onlara qarşı durduğunu, o aləmdən tamam uzaq olduğunu nümayiş etdirməkdən həzz alır”.

Mir Cəlalın böyük şairi yalnız tədqiqat yolu ilə dərk etməsinin deyil, həm də daxildən ruhən duymasının, hiss etməsinin inikası olan bu “həzz alır” ifadəsi çox maraqlıdır. Çünki dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, Füzuli nə qədər böyük mütəfəkkir (filosof) olsa da ondan qat-qat artıq şairdir. Və onun şairliyi ona görə mükəmməldir ki, özündə filosofluğu da ehtiva edir... Necə ki düşüncələri, məntiqi mühakimələri böyük bir şair təxəyyülü qədər miqyaslı olmayan filosof varlığın dərinliklərinə, mahiyyətinə nüfuz edə bilməz, eləcə də təxəyyülü düşüncədən, məntiqi mühakimədən məhrum şairin həyatı, onun incəliklərini dərk etməsi mümkün deyil.

Mir Cəlal Füzulinin alleqorik mətnlərini araşdırarkən onun yaradıcılığının sadəcə növbəti sahəsinə keçmir, şair-mütəfəkkirin dünyagörüşünə fərqli mövqedən və ya rakursdan yanaşmanın daha bir təcrübəsini verir:

“Füzulinin ateist olmadığı, hətta dindar bir şair olduğunun sübuta ehtiyacı yoxdur. Ancaq şairin müasir ruhanilərə, din təbliğatçılarna, bu savadlı

fırılacaqılara, müasir dini ehkâmın icrasında gördüyü rəzalətlərə olan nifrəti də apaşkar bir həqiqətdir. Şair din xadimlərinin təbliğatına riyakarlıq kimi baxmış, məsciddə edilən ibadəti, söylənən moizəni, içilən andı hiylə saymışdır. Ona görə də varlıq, həyat, yaradılış, etiqad haqqında vaizlərin təfəkkür sisteminə, təsəvvürlərinə qarşı özünün tamam orijinal və zahirən qəribə görünən sərbəst müddəalarını qoymuşdur”.

Əlbəttə, dinə fəlsəfi münasibətin həm Şərqdə, həm də Qərbdə kifayət qədər rəngarəng (və zəngin) üsulları var ki, burada etiraz motivləri də müxtəlifdir. Görünür, Şərq daha çox Platona (Əflatuna), Qərb isə Ərəstuya (Aristotelə) əsaslanmağa üstünlük vermişdir. Ona görə də Qərb rəşadət (məntiqi) düşünməyə alışmış, Şərq isə sufizm-panteizmin təmsalında növbəti bir irrasiyonalığa yuvarlanmışdır. Və bu ikiqat (dini və sufi) fanatizmdən çıxmaq üçün Şərqdə çox ciddi cəhdlər də olmuşdur ki, onlardan biri Füzulinin yaradıcılığıdır... Başqa tərəfdən... Füzulinin əsərlərinin çapına icazə verən sovet ideologiyası ağına-bozuna baxmadan dinin hər cür təzahürünə qarşı çıxırdı. Bu isə o demək idi ki, sabah, ya o biri gün “Dədə Qorqud” tədqiqatçılarına türkçü-millətçi damğası vurduqları kimi Füzuli tədqiqatçıları da müsəlman-dindar elan edə bilirdilər. Ona görə də füzuliyünaslıqda (eləcə də bu sahənin əsasını qoyanlardan olan Mir Cəlal füzuliyünaslığında!) sovet dövrünün ideoloji konyukturları ilə özünəməxsus “dailoq mədəniyyəti” formalaşmışdı ki, hər iki tərəf bir-birini anlamağa çalışırdı. Məsələn, füzuliyünaslığın “güzəşt”i bundan ibarət idi ki, “poemanın “Saqınamə” adlanması da təsadüfi deyildir. Yaradana, peyğəmbərə mədhiyyə, qəsidə yazmaq əvəzinə birdən-birə “Saqınamə”!.. Özü də, göründüyü kimi, şair bu əsəri nisbətən qoca, kamil vaxtında, “günahlara batmamalı” yaşında yazmışdır.

Şair məhz saqi ilə ünsiyyət bağlamağı, dilləşməyi, vaxt keçirməyi dini əfsanələrə, moizələrə vaxt sərf etməkdən üstün tutmuşdur”.

Beləliklə, Füzuli bu məqamda sovet poeziyasının (və ideologiyasının!) qaynaqlarından biridir, ancaq Füzuli (eləcə də onun oponenti Mirzə Fətəli!) xurafata, dini möhtəkirliyə qarşı çıxır; dinin özünə gəldikdə onunla mükəlliməyə girir; sovet ideologiyası isə həm dinə, həm də xurafata qarşı müharibə elan edir... O düşüncə, o təfəkkür, o mədəniyyət ki “rəqabət” qəbul etmir, gec-tez tarix səhnəsini tərk eləməyə məhkumdur.

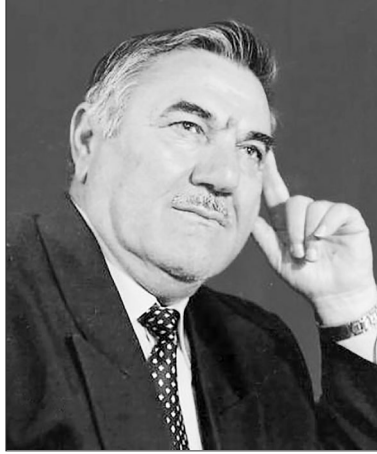
Füzulinin alleqoriyaları Füzuli sənətkarlığının yeddinci postulatını diqtə edir: əqli-zehni təkamülün mövcud imkanları ilə kifayətlənməyə dahi şair-mütəfəkkir idrakın yeni üfüqlərini axtararaq qarşısına çıxan ehkamları özünəməxsus yüksək alleqorik düşüncə mədəniyyətilə təkzib edib.

* * *

Mir Cəlalin “Füzuli sənətkarlığı” Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının klassik əsərlərindən olub, füzuliyünaslığın əsaslarını əhatə edir. Və biz bu əsərdə Füzuli sənətkarlığının yeddi postulatını müəyyənləşdirsək də, şübhə etməirik ki, “Füzuli sənətkarlığı” özündə Füzuli dühasının daha çox sirlərini əks etdirməkdədir.

◆ P o e z i y a

Əsrəf VEYSƏLLİ

MƏNİM ÖLKƏM

Mənim ölkəm buludlara baş qoyan,
Şimşəklərlə sipərlənən ölkədir.
Hər məkanı göz bəbəyi kimidir,
Kırpiklərlə çəpərlənən ölkədir.

Oğlanları – papağının altında,
Kaşanələr – torpağının altında...
O, üç rəngli bayrağının altında
Anındaca toparlanan ölkədir.

Nə çox belə möhlət verib yadlara
Öz əliylə cənnət verib yadlara?!
Şirin-şirin şərbət verib yadlara,
Əvəzində zəhərlənən ölkədir.

Xəzinədir bayatı da, ağı da,
Bundan gözəl nə gözləyək yağıdan?!
Yer eşənlər, goreşənlər dağıdan
İmarətlər şəhərlənən ölkədir.

Zaman-zaman həsrətindən odlanan,
Şəhidlərin adları ilə adlanan,
Xoş günündə, şad günündə şadlanan,
Bəd günündə kədərlənən ölkədir.

Bəyaz-bəyaz dumanları bezdimi,
Ormanları şeirdimi, sözdümü?!
Bir təhlükə, bir xəyanət sezdimi,
Tez atlanan, çaparlanan ölkədir.

"Qənimətlər" sığmasa da sərgiyə.
Biz uymarıq hər avaza, hər küyə.
Nə qədər ki , TÜRKiYƏ var, TÜRKiYƏ,
Qüdrətlənən, təpərlənən ölkədir.

Anaların duasından güc alan,
Arzuların şöləsindən güc alan,
Ərənlərin nərəsindən güc alan,
44 gündə zəfərlənən ölkədir.

TƏRTƏR ÇAYI

Qayaları gözəlliyin keşiyində dayanar,
Çiçəkləri günəşin al rənginə boyanar,
Nəğməsindən torpağın yatan bəxti oyanar,
Bulud da zirvələrdən sallanıb öpər çayı,
Məni məftun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

Burda dadı başqadır sevincin də, qəmin də,
Hay-həşirdi bayaqdan meşələrin bəmində,
Ləpələr nə oxuyur yenə öz aləmində.
Fərəh, sevinc bürüyüb qəmdən bixəbər çayı,
Məni məftun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

Nəğmələri şən ömrün, gözəl çağın davamı,
Ceyran gözlü min suyun, min bulağın davamı,
"Əyri qar"ın davamı, " Dəli dağ"ın davamı,
Yanımcə yüyürməkdən bürüyübdür tər çayı,
Məni məftun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

Bu dağlar gözəlini dərələr əzizləyər,
Ləpələr bir-birini danışdırar, səsləyər,
Yaşıl-yaşıl nəğmələr kölgəsində bəsləyər,
Meşələr əlləriylə elə hey örtər çayı,
Məni məftun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

Zirvələrə gün düşüb, gədiklər dumanlıdır,
Hər daşının sinəsi nağıllı, dastanlıdır,
Aylı gecələrində dərə kəhkaşanlıdır.
Aman! – uçsa bircə daş sındırar, bölər çayı,
Məni məftun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

Möcüzənin, heyrətin özündən qopub düşüb,
Ağ çalmalı dağların gözündən qopub düşüb.
Bəlkə Aşıq Şəmşirin sazından qopub düşüb,
Tarlalar gecə-gündüz əzbər öyrənər çayı,
Məni məftun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

Sirli bulaqlarıyla bir loğmandır vətənim,
Bu sirlərin sirrini gedib kimdən öyrənirəm.
Bir daş verin, yapışım, qaya verin, söykənirəm, –
Çox çaylardan keçmişəm, sevməmişəm hər çayı,
Məni məftun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

Baxdım sonuncu ulduz göy üzündə sönüncə,
Xəyalım zirvələrdən ormanlara enincə.
Gümüş-gümüş ləpələr ağ zanbağa dönüncə
Pambıq düzənlikləri gözünə təpər çayı,
Məni məftun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

Yalçın-yalçın qayalar musiqi çələngidir,
Qəhrəmanlıq marşdır – heyratıdır, cəngidir.
Ha deyirəm tez gedim, dağlar tutub ləngidir,
Kaş sıxaydım köksümə bu sinədəftər çayı,
Məni Məcnun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

Bağışlasın qanunlar, – sabah işə geciksəm,
Gözəlliklər toruna düşə-düşə geciksəm.
İşdir – ya bir məclisə, ya görüşə geciksəm,
Bilin, – seyrə dalmışam daşları mərmər çayı,
Məni Məcnun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

Qopub gələ bilmirəm kəkliklərin səsindən,
Yaşıl ormanlarının təbəssüm meşəsindən.
Eh, Əsrəfin ürəyi uçub öz sinəsindən,
Qalır ki, qucaqlasın ulduzları zər çayı,
Məni Məcnun eyləyib yurdumun Tərtər çayı.

ÇIXDI QARŞIMA

*“İnsanlığa şərəf verən Türk millətinin
düşməni olmaq insanlığa düşmən olmaqdır”.*

Alfonse De Lamartin, fransız yazıçısı

Ulduz kimi səpələnib hər yana,
Hara getdim elim çıxdı qarşıma.
Baş götürüb zülümlərdən qaçırdım,
Hər addımda zülüm çıxdı qarşıma.

Araz kəsdi, Xəzər kəsdi yolumu,
Gömrük kəsdi, hasar kəsdi yolumu.
Neçə-neçə məzar kəsdi yolumu,
Öz ayağım, əlim çıxdı qarşıma.

Ədalətin keşiyində dayanan,
Türkü gördüm üz tutdumsa hayana.
Günçıxandan, günbatandan o yana,
Yollaşmayan yolum çıxdı qarşıma.

“Gəlincik”dən “Anapa”ya yol açdım,
“Yenisu”dan “Albeni”yə qol açdım.
Gah Sibirdə, gah Altayda dolaşdım,
“Bəygöl” kimi gölüm çıxdı qarşıma.

Unudulmuş bucaqlara uçundum,
Mərhəmətsiz qucaqlara uçundum,
Söndürülmüş ocaqlara uçundum,
Öz kösüyüm, külüm çıxdı qarşıma.

Sınaq yolu, dərs yoludu bu yollar,
Türkün müqəddəs yoludu bu yollar.
Əcəl olub, kəs yolumu bu yolda,
Demərəm ki, ölüm çıxdı qarşıma.

ZARAFAT ŞAİRİYƏM

Ərk eləsin dostlarım,
Dərk eləsin dostlarım,
Dərc eləsin dostlarım,
Mətbuat şairiyəm.

Qaçqın, köçkün, didərgin,
Yanıdayam hər türkün.
Həm şəhidəm, həm sürgün,
Qazamat şairiyəm.

Xəyal olan yurdların,
O lal olan yurdların,
İşğal olan yurdların
Bir azad şairiyəm.

Əli Kərim qolunda,
Ulutürkün yolunda,
Məmməd Araz dilində
Bəyanat şairiyəm.

Öyrəşmişəm dözümə,
Yuxu getməz gözümə.
İndi özüm özümə
Zəmanət şairiyəm.

Sinəm bir söz meydanı,
Daşlayıram şeytanı.
Qabilin, Zəlimxanın
Əmanət şairiyəm.

Nə acizəm, nə fərsiz,
Səfərdəyəm səfərsiz.
Mən xəbərdən xəbərsiz
Məlumat şairiyəm.

Qamətimi əyir qəm,
Ürəyimi yeyir qəm.
"Xalq şairi" deyiləm,
Camaat şairiyəm.

Dünyanı görə-görə,
Su səpirəm güllərə.
Yaralı könüllərə
Mərhəmət şairiyəm.

Gəzirəm ağır-ağır,
Gözlərimdən dərd yağır.
Bu dünyanın ən fağır,
Farağat şairiyəm.

Nə sağlamam, nə xəstə,
Kim olar mən həvəsdə?
Yerdə, göydə, qəfəsdə
Muğamat şairiyəm.

Nə desəniz məndə var,
Harda belə bəndə var?
Nə dinsizəm, nə dindar,
Salavat şairiyəm.

Özümə seçib peşə,
İşə düşmüşəm, işə.
Lalə, nərgiz, bənövşə,
Qarağat şairiyəm.

Dağam, dağdan gəlmişəm,
Haqqam, haqdan gəlmişəm.
Qarabağdan gəlmişəm,
Xarabat şairiyəm.

Eşqimi yaza-yaza,
Qane olmuşam aza.
Durmasam da namaza,
İbadət şairiyəm.

Molla, keşiş, sinaqoq...
Bəndəsindən dini çox.
Mən dünyanın gözütöx,
Tolerant şairiyəm.

Hələ ayıq deyiləm,
Sizə layiq deyiləm.
Bu dünyalıq deyiləm,
Kainat şairiyəm.

Azda çoxam, çoxda az,
Yazda qışam, qışda yaz.

Kainatın ən həssas,
Narahat şairiyəm.

El-obadan aralı,
Hər gün gözüm qaralır.
Min yerindən yaralı,
Salamat şairiyəm.

Şuşasına gəlincə,
Qanımdadır ölüncə.
Göygöl, Marxal, Əlincə...,
Batabat şairiyəm.

Yapılıb kündə-kündə,
Bişirəm gündə-gündə.
Allahımın önündə
Hesabat şairiyəm.

İnsana arzu təkin,
Gülüstana su təkin,
Gündəlik ruzi təkin,
Tələbat şairiyəm.

Bu dünyanı quran var,
Keşiyində duran var.
Sinəm üstə Quran var,
Tilavat şairiyəm.

Qurban olum, zühur et,
İstəyimi məqbul et.
Tanrım, məni qəbul et,
Zarafat şairiyəm.

QƏBULUNA YAZILMIŞAM ALLAHIN

Özü bilər,
Özü bilən yaxşıdır
Qışına da yaz deyirəm Allahın.
Bir balaca əyildimi işlərim,
Cəzasına döz deyirəm Allahın.

Hallaşıram halsız adamlarıynan,
Yollaşıram yolsuz adamlarıynan.
Görmürəm ki...,
Gözlərimin toruynan
Kitabını üzləyirəm Allahın.

Ayağına yıxılmışam haçandır,
Yaxasından asılmışam haçandır.
Qəbuluna yazılmışam haçandır,
Boş vaxtını gözləyirəm Allahın,
Xoş vaxtını gözləyirəm Allahın.

MƏN ONU BÖYÜDÜB ALLAH EYLƏRƏM

Ağlımdı, huşumdu başımdan gedən,
Düşməyən nə var ki, məndə yerinə?
Sözü təndir kimi qızardıb hərdən,
Dərdimi yaparam kündə yerinə.

O bəxt dedikləri mənə yardısa,
Qoy gülsün üzümə əgər vardısa...
Gəzdiyi döşəmə nahamardısa,
Çəkimi əllərimi rəndə yerinə.

Gecəli, gündüzlü, səhərli ömrüm,
Atlı, dəbilqəli, yəhərli ömrüm.
Salamat olmamış səhərli ömrüm
Bəs haçan dönəcək kəndə? – yerinə.

Mən nə həşirdəyəm, o nə kefdədi,
Hər günüm yüz ildi, anım həftədi...
Hərəsi bir səmtə, bir tərəfdədir,
Gəlməz əzalarım təndə yerinə.

Gündə neçə kərə günah eylərəm,
Sonra da oturub min ah eylərəm...
Mən onu böyüdüb Allah eylərəm,
O məni heç almaz bəndə yerinə.

GƏLİR YERİNƏ

*Xalqımızın dəyərli oğlu, general-mayor
Polad Həşimov şəhid olan gün Qəbələdə
doğulan oğlan uşaqlarının hamısının adını
Polad qoyublar.*

Ovu gərək bərəsində vurasan,
Babaların sözü gəlir yerinə.
Tələsini vədəsində qurasan,
Şikar onda özü gəlir "yerinə".

Laçında bir dərə var ha, hansıydı, –
"Şordıvazlar" Soltan bəyin qazıydı?..
O tərəflər fəsillərin yazıydı,
Ömrümüzün yazı gəlir yerinə.

Şəlalələr zirvələrdən sallanır,
Dərələri yallı gedib hallanır.
Arıların pətəkləri ballanır,
Çiçəklərin nazı gəlir yerinə.

Yamaclara duman çökür, sis gəlir,
Qalayçı qış dərələrin misgəri...
Bu yurd üçün şəhid olan əsgərin
Mehdi gəlir, Həzi gəlir yerinə.

Tanımırsan bu haykları, hayları? –
Oxun atıb, gizləyirlər yayları...
Susdurulmuş bulaqların, çayların
Nəğmələşmiş səsi gəlir yerinə.

Vətən üçün şəhid doğmur hər doğan,
Ərən doğmur, igid doğmur hər doğan.
"Ərgünəş"ə salam verir ƏRDOĞAN,
Dağı gəlir, düzü gəlir yerinə.

Nuru Paşa, qaldır yenə qoşunu,
Düşmənlərin qançımazı qaşınır...
VƏTƏN! Sən də
Uca saxla başını, –
Biri gedir..., Yüzü gəlir yerinə!..

POLAD HƏŞİMOV

Əlim əlindədir, qolum qolumda,
Könlümdə ilhamdır Polad Həşimov.
Şanlı qələbənin qanlı yolunda
Polad istehkamdır Polad Həşimov.

Vəznində təvazöh, əzmində qürur,
Qəlbinin gözüylə dünyanı görür.
Üzündə təbəssüm, gözlərində nur
Sabaha inamdır Polad Həşimov.

Döyünən ürəkdir, çağlayan qandır,
Təpədən-dırnağa Azərbaycandır.
Vətən göylərində sökülən dandır,
Əriyən axşamdır Polad Həşimov.

Hər işi möcüzə, hər işi heyrət,
Sirlə təriqətdir, nurlu şəriət.
Bütöv həqiqətdir, bütöv həqiqət.
Məzhəbdir, imandır Polad Həşimov.

Bu Vətən eşqinin kökü dərinə,
Qoymaz ana yurdu yadlar əlində.
Qələbə nəhrinin sahillərində
Mayakdır, limandır Polad Həşimov.

QAR YAĞIR ŞƏHİDLƏR XİYABANINA

Qar yağır, qar yağır, qar yağır yenə,
Qar yağır şəhidlər xiyabanına.
Əlinə keçəni taxıb əyninə,
Analar tələsir oğul yanına.

Sən mənə əbədi səhər gətirdin,
Mən sənə gözümdə nur gətirmişəm.
Sən mənə bir şanlı zəfər gətirdin,
Mən sənə bir qucaq gül gətirmişəm.

Qar yağıb yarpaqlar qarla dolsa da,
Bu qar da əriyər, ...Sabaha qalmaz.

Bütün yer üzündə güllər solsa da,
Şəhid məzarların gülləri solmaz.

Qara saçlarını ağardar erkən
Analar şam kimi əriyər, oğlum.
Nəmli gözləriylə qəbrinin üstən
Sənsiz günlərini kürüyər, oğlum.

GÖY QURŞAĞI...

Bu nə göy qurşağı, "qövsi-quzeh"di,
Gözüm gözəlliyi ziyarət eylər.
Bu bir nur körpüsü, zehdi, zirehdi.
Bütün vücuduma sirayət eylər.

Deyirsən dünyanın ən sütül çağı
Şahzadə bir gözəl dolanar bağı.
Dan üzü dənizdən vurub çıxmağı
Özünə ən gözəl bir adət eylər.

Göy necə cəzb edər gözü göylərə.
Düşər kirpiklərin izi göylərə.
Şair bir söz deyər üzü göylərə,
Sonra da diz çöküb, ibadət eylər.

DÜZ ƏLLİ İLDIR

Bir kasıb komamız, bir mən, bir qarı,
Gəlirəm, gedirəm... düz əlli ildir.
Cilvəli könlümün söz bağçasında
Fikir yürüdürəm... düz əlli ildir.

Biçdiklərim nədir, əkdiklərim nə?
Güvənə bimirəm tikdiklərimə...
Gah od götürürəm kirpiklərimlə,
Gah qar kürüdürəm... düz əlli ildir.

Hanı o gülçöhrə, o nazəndə qız,
Həyat etibarsız, ömür vəfasız.
Qıymıram ki, qala qarımı yalqız,
Ayaq sürüdürəm... düz əlli ildir.

Ömrüm bir sərçənin, bir quşun ömrü,
Çör-çöpdən bir yuva qurmuşun ömrü...
Yox-yox, polad ömrü, qurğuşun ömrü,
Polad əridirəm... düz əlli ildir.

Bizimki olmadı bizim olanlar,
İndi ikimizik evdə qalanlar...
Yenə də ən şirin vədlər, yalanlar...
Uşaq kiridirəm... düz əlli ildir.

XƏBƏRİM YOX

Soruşursan: Ay Əşrəf, nə yerdədir işlərin?
İş içindən iş çıxıb, işimdən xəbərim yox.
Didərgin övladlarım bu dünyayla bir olmuş,
Birindən xəbərdaram, beşindən xəbərim yox.

Ömrümün qorxuları qorxulu vaxtdan keçib,
Qarşındakı bu qoca güllədən, oxdan keçib,
Qoynu barlı-bəhərli payızım çoxdan keçib,
Yaşım qısa qovuşub, qışından xəbərim yox.

Almaz xanım söyləyir: Ömrün oğlan çağıdır,
Elə şəstlə deyir ki, güya qız uşağıdır...
Mən qurub düzəldirəm, nəvələrim dağıdır,
İçimdən, bayırımdan, dışımdan xəbərim yox.

Qulağımda atamın nəsihəti, öyüdü,
Baxdım – balaca dünya gözlərimdə böyüdü.
Üyütməyə dən olsa dəyirmanım üyüdür,
Şaq vurub şaqqıldayan dişimdən xəbərim yox.

Təzə kəlmə, təzə söz köhnə dəbdən yaxşıdır,
Bir udum dağ havası yüz-yüz həbdən yaxşıdır.
Hər gün evdən qaçırım, eşik evdən yaxşıdır,
Yaşımı soruşursan? – Yaşımdan xəbərim yox.

Bağlansa da yollarım, sınsa da qanaqdlarım,
Türkəm! Seçə bilirəm doğmaları, yadları.
Altındayam sellərin, içindəyəm odların...
Ey, mənəm söz dostlarım, mənəvi övladlarım,
Canım hələ babatdır, başımdan xəbərim yox.

SABAHA HAVANI PİS DEYİBDİLƏR

O bulud saçlara qurban olum mən,
Səni kölgəsində bəsləyibdilər.
Yollar uşaq kimi tutub əlimdən,
Sən keçən yollara səsləyibdilər.

Eşqin dəryasında gəmin – gözlərin,
Dünya tilsimində həmin gözlərin.
Bütün gözəllərə sənin gözlərin
Gözəllik elmindən dərslər deyibdilər.

Sənsən atributu eşqin, ülfətin,
Təmiz məhəbbətin, saf məhəbbətin.
Mənim də hisslərim bu ülviyyətin
Üstündə nanətək əs deyibdilər.

Harda sən varsansa orda varam mən,
Əhdimdə, sözümdə inadkaram mən.
O daşa, divara minnətdaram mən,
Səni bədnəzərdən gizləyibdilər.

Bir salxım söyüdəm çeşmə yanında,
Ürəyim titrəyir həyəcanımdan. –
Hündür ağacların keçmə yanından,
Sabaha havanı pis deyibdilər.

BAŞINDAN EYLƏR

Sevmək – bu dünyada ən gözəl işdir,
O çox işçiləri işindən eylər.
Nazəndə bir qızın havalı eşqi
Sevən bir əsgəri qoşundan eylər.

Kim ki bu dünyaya gələr yarımçıq,
Ağlayar yarımçıq, gülər yarımçıq...
Açmasın heç kəsin gülü yarımçıq,
Adamı gül kimi qışından eylər.

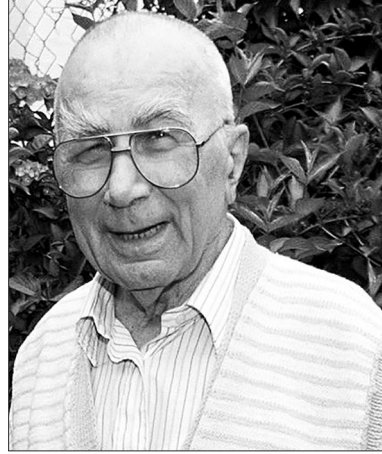
Şirin nəğmələrlə dinərəm hər gün,
Yarın səcdəsinə enərəm hər gün.
Mən onun başına dönərəm hər gün,
O məni hər dəfə başından eylər.

◆ Yeni tərcümələr

Cengiz DAĞÇI

QORXUNC İLLƏR*

◆ Roman

– 7 –

Roma, 2.7.1946

Qardaşım Sadıq!

Argentinaya gəlişimdən iki ayı keçsə də oturub sənə məktub yazı bilmədim. Həm də nə yazacaqdım ki? İki aydır Avropada olduğu kimi taxta baraklarda yatıb qəzet satırları arasında bizə qurtuluş müjdəsi verəcək xəbərlər axtarıyıq... Müxtəlif millətlərdən olan adamlar arasında tatar tək mənəm. Ən yaxın dostlarım Zaporozjedən olan iki ukraynalı ilə bir rusdur. Keçmişlərindən yaxşı xəbərdar olmasam da, xeyirxah, təmiz adamlara bənzəyirlər. Biri almanlarla bir yerdə Canköydə polislik edib. Tatar olduğumu biləndən sonra hər axşam barakda oturub mənə xalqımızı tərifləyir. O birilərin kim olduqlarını, müharibə vaxtı nə iş gördüklərini bilmirəm. Hər bəşə çatandan sonra canlarını qurtarmaq üçün Latın Amerikasına torpaqlarına üz tutan bu insanlar müxtəlif millətlərdən olub müxtəlif dillərdə danışdıqlarına görə keçmişlərinə xüsusi marağım yoxdur. Həkimlər, professorlar, polislər, qatillər bir-birləri ilə elə mehriban, elə can bir qəlbə yaşayırlar ki... Neapol limanında, gəmidən yazdığım məktubu hər halda almısan. Limandan ayrılanda ağladığıma inanarsanmı? Şəhərin bütün işıqları qəlbimə uzanırdı sanki! Avropada olanda hələ içimdə "Bəlkə yurda dönərik" ümidi vardı. İndi Atlantik okeanının sahillərində, Magellanın taxta gəmilərlə carəsizcəsinə Hindistana yol aradığı kimi mən də yurduma nə zaman, necə dönəcəyimlə bağlı xəyallar qururam. Yadındadırmı, bir axşamüstü Roma parkında yurdumuzu xatırlarkən "Yollar açılsın, Krıma, dədə-babalarımızın hüzuruna sürünə-sürünə qayıdacağıq" – deyər danışırıdın. İndi okeanların arxasından baxıb sənənin yurda daha yaxın, daha şanslı olduğunu görürəm. Odur ki, səbirsizliklə məktubunu gözləyirəm. Almaniyanın qaçqın düşərgələrindəki qardaşlarımızdan xəbər tutursanmı?

Əvvəli 2, 3-4-cü saylarımızda

Vəziyyəti ətraflı yazmağımı xahiş edirəm. Onları düşünmədiyim gün olmur. Allahım! Çoluq-cocuqları ilə hara pənah aparacaqlar? Amerikalılara çox güvənməyin. Münxendən aldığı xəbərə görə yüzə yaxın hərbi fəlakət zadəsini bolşeviklərə təslim ediblər. Qafillər! Bir çox müharibə qaçqını kilsədə daldalanıb, bir qismi də ülgüclə damarlarını doğrayıb özlərini öldürüblər. Bu faciələrdən sonra düşərgələrdə olanlar qorxu, iztirab içində imişlər. Bizim soydaşların birlikdə, toplu halında yaşamalarından qorxuram. Nə fikirləşirsən, Polşa, Litva, Macarıstan qaçqınlarının arasına qarışsalar daha yaxşı olmazmı? Allahın inayəti ilə min bir təhlükədən sağ-salamat çıxandan sonra yenidən sarı İvanın qanlı əllərinə düşmək böyük fəlakət olar. O sucsuz uşaqların fəryadları ilə bu millətin səsi bütünlüklə kəsiləcəkmi, Sadıq?

Ukraynada əsir düşərgəsində birlikdə olduğunuz Mustafa Onbaşının hekayətini xatırlayıram. Mustafa kimi Vöbrldə torpağa tapşırduğumuz Vəli adlı gənc də heç vaxt yadımdan çıxmır. On altı-on yeddi yaşlarında, sərv boylu, badam gözlü, ataşın bir dəliqanlı idi. Bir axşamüstü çoluq-cocuş, qadın, ixtiyar – səksənə yaxın soydaş Vyan stansiyasına toplaşmışdıq. Bizi Tirola aparacaq qatarın gəlməsini gözləyirdik. Körpələr ac analarının südsüz döşlərinə sıxılıb acı-acı ağlayırdılar. Bayıra çıxdım. Daş pilləkənləri yavaş-yavaş endim. Teleqraf dirəyinə söykənib siqaret yandırmışdım ki, qaranlıqdan qulağıma səs gəldi:

– Allah eşqinə, mənə kömək edin, ağam.

Danışan adamın üzünü görmürdüm.

– Əsgərmisən? Haralısən?

– Əsgər deyiləm. İşçiyəm. Almanlar bizi dəmir yolunda işlədirdilər. Stansiyada tatarların olduğunu eşidib bura gəldim. Ruslar Vyanaya girmək istəyirmiş. Altmış kilometrə qədər yaxınlaşdıqlarını deyənlər var. Allah eşqinə...

– Qorxma, – dedim. – Mənimlə gəl. Səni boğçalarımızın arasında gizlədəm. Qatar gələndə qədər almanlar axtarsalar da tapa bilməzlər.

Vyanadan gecə yarısı çıxdıq. Uşaqlar yatırdılar. Qadınlar sükuta dalmışdı, yaşlılar fikirli idilər. Vaqonda tam səssizlik idi. Biz gənclər başqa kupədə bir şüşə rakının başına yığılmışdıq. Asta səslə müharibədən, Krimdən, millətin gələcək taleyindən danışırıdım. Vəli yanımda idi. Kiçik, mavi gözlərindən razılıq oxunurdu. Vyanadan qaça bildiyinə elə sevinirdi ki! Səhər çağı qatarımız sağ tərəfində boz dağlar yüksələn düzənlikdən keçirdi. Sonra da sanki arxasından qovalayan varmış kimi uzun fit verib tunelə girdi. Qatar tuneldən çıxanda elə bil yerin təkindən gələn bir gurultudan sarsıldıq. Vaqonlar ürəyindən vurulmuş əjdaha kimi hərəkətini yavaşladı. Sonra tamam dayandı. İçəri qorxunc sükut çökdü. Gözləri nəlbəki boyda açılmış qadınlar bir-birlərinə baxırdılar. Bayaqqı gurultunun ardınca təyyarə uğultusu və pulemyot şaqqıltısı eşidildi. İçimizdən biri:

– Qorxmayın! Dua edin. Aşağı əyilin, – dedi.

Təyyarə uğultusu ilə pulemyot şaqqıltısı ara vermirdi. Toz dumana qarışır, acı iniltiləri köməyə çağıran səslər əvəz edirdi. Ana-balaların qanları biri-birinə qarışmışdı. Bu atəş və qan içində Vəli qapıdan-qapıya, pəncərədən-pəncərəyə qaçır, yumruğu ilə şüşələri vurub sındırır, bir tərəfdən də:

– Qaçın! Qaçın! – deyər çağırırdı. Bir azdan hamımız çöldə idik, tunelə tərəf qaçırdıq. Arabir başımı qaldıraraq ağ ulduzlu amerikalı təyyarələrinə baxırdım.

Düzənlikdə müdafiəsiz qalmış qatarı aramsız bombalayırdılar. Uşaqlarla qadınlar öndə, biz arxada tunelin yolunu tutmuşduq. Amma ora çatmamış, sərsəri bir güllə çovuyub Vəlini qarnından yaraladı. Biçərə qana bulaşmış əlləri ilə qarnını tutub:

– Vuruldu, ağam. Yandı! – deyər qışqırırdı. Belindən yapışıb tunelə qədər apardım. Nə çarə ki, bir neçə saat sonra xəstəxana koridorlarında əməliyyat növbəsi gözləyən yaralıların arasında canını tapşırırdı. O gün yaşadığımız qatar faciəsinin altmış qurbanından on ikisi soydaşlarımız idi.

Vörblün qərbində, dağ ətəyində çiçəklərə bürünmüş xristian qəbiristanlığı vardı. O məzarlığın üst hissəsində bitən üç çökə ağacının altında yan-yana qazılmış on iki qəbirdən biri də Vəlinindir.

Qatarda mənə ağməscidli olduğunu, böyük qardaşı Mustafanın müharibədən əvvəl Ukraynada əsgərlik etdiyini demişdi. Sənin tanıdığın Mustafanın qardaşı olmasın ki? Özünü bir anlığa sevimli yurdun sahillərində hiss et, başını qaldırır Ukrayna çöllərini, Qərbin dəniz sahillərini, Avropanın savaş meydanlarını görməyə çalış. Nə qədər məzarlar qazdıq, nə qədər qurbanlar verdik. Onlar “Ah, Krım!” – deyər can vermədilərmi, Sadiq? Analarımız bizi o yurd üçün doğmadımı? Biz də yurd üçün öldük. Lazım gəlsə, yenə öləcəyik. Yurd üçün ölmək ən böyük şərəf deyilmə?

Səni İtaliyada bir az dəyişmiş gördüm. Dərdli kimi idin. Dərdin nə idi – demədin. Ukraynada çox əziyyət çəkmisən. Amma özün də yaxşı bilirsən: heç kim üçün asan olmayıb. Özünü gücsüzümü sayırsan? İnanmıram. Görmək istədiyən hər işə “Türkəm! Bu adla yaşayıram. Bu işi Türklük naminə görürəm” – deyər başlasan, lazım olan gücü, qüvvəni, qabiliyyəti damarlarında axan qanda tapacaqsan! Çox gözlətmədən cavab yaz. Sənə Tanrıdan səhhət və səadət diləyirəm.

Qardaşın: M.Mehmet

O dərədən nə zaman, necə çıxdığımı yaxşı xatırlamıram. Bir sabah dondurucu ayazda düşərgə qapısında özümə gəldim. Səhərin soyuğu iliklərimə işləyirdi. Bir-birimizə sıxılıb gözləyirdik. Sonra ətrafımıza silahlı, üz-gözlərindən zəhrimar yağan alman əsgərləri toplanmağa başladı. Amma artıq o gözlərə, o bağırtılara öyrəncəli idik. Qan, ölüm də bizdən ötrü daha qorxulu deyildi. İndi hara aparılacağımızı bilmirdik. Maraqlanmırıd da! Qəflətən komanda verildi. Cavan alman əsgərləri tüfənglərinin qundaqlarını çevirib üstümüzə gəldilər. Qundaq zərbələri altında çoxumuz yerə sərildik. Almanlar aramıza girmişdi. Sən demə vəhşi səsle bağırır tüfəng qundağı ilə vurmaqla bizi iki dəstəyə ayırmaq istəyirlərmiş. Yerə yıxılanlar “zəiflər”, ayaq üstə qalmağı bacaranlar “sağlamlar” imiş. Yıxılanlar arasında deyildim. Amma qarşımdakı alman məni tərədən dırnağa qədər süzəndən sonra saqqalıma baxıb:

– Qoca! Qoca! – dedi və “zəiflərin” arasına qatdı. İyirmi üç yaşında bir gənc nə qədər ixtiyar, nə qədər qoca görünə bilərdi? Bəli, artıq “zəiflər” dəstəsində idim. Həmin sabah burada xüsusi bir məna görmədim. Mənasını sonradan 5 nömrəli barakda çəkdiklərim mənə öyrətdi. Soyuqda bir saata qədər də dayandıq. Bəlkə Mustafanı görə bildim deyər hey ətrafa boylanırdım. Amma meydanda yox idi. İzdihamin kənarında, almanlara yaxın yerdə qarayanız biri gözümə sataşdı. Uniforması təmizdi. Ayaqlarında uzunboğaz çəkmələr vardı. Qolundakı qırmızı xaç işarəsi tibb bölüyündən olduğunu göstərirdi. Şərq adamına bənzədiyindən marağımı çəkdi. Di gəl ki, yaxınına gedə bilmirdim. Bir azdan özü mənə yaxınlaşdı.

– Azərbaycanlısan? – deyə soruşdu.

– Yox. Krımlıyam.

Bir anlığa susdu. Sonra:

– Mən də Krımdanam. Erməniyəm, – dedi.

– Bizi hara aparacaqlar, canım? – deyə soruşdum.

Başını baraklar tərəfə çevirdi.

– Düşərgəyə. Bəxtiniz gətirdi. İki ay əvvəl biz, altmış min əsir o dərənin dibində iki ay qaldıq. Amma sizi vur-tut bir gecə saxladılar. Aranızda səndən başqa da Krımlı var?

– Vardı. Ağməscidli Mustafa Onbaşı. Dünən izdihamın içində itirdim.

– Ölüb.

Qorxu içində soruşdum:

– Necə? Gördünmü?

– Görməyinə görmədim. Amma bilirəm. Kirovqraddan on səkkiz min əsir çıxdı. On səkkiz minin yalnız səkkiz mini Umana çata bilib. Qalanlar haradadır? Almanlar “Yolda qaçdılar” deyirlər. Başlarına nə iş gəldiyini sən daha yaxşı bilirsən...

Almanlara astadan komanda verildi. Hamısı ayağa qalxdı. Əsir dənizi də dalğalandı. Mənimlə söhbət edən erməni almanların arasına qarışdı. Bir az sonra düşərgənin qapıları açıldı. 2 nömrəli Uman Stalaqına səssizcə daxil olduq. Düşərgə qapısında dayanan alman ovcuma əlli qramlıq daşlı, samanlı, kərpicə bənzər çörək parçası dürtüşdü. Ucsuz-bucaqsız düşərgəni iki yerə ayıran geniş, palçıqlı yolla irəlilədik. Hər barakı tikanlı məfillərlə o birisindən ayırmışdılar. Qapısı açıq baraklardan çürüntü və kif qoxusu gəlir, inilti səsləri eşidilirdi. İllah da o qoxular! İnsanın ürəyini ağzına gətirirdi. Belə anlarda varımdan yox olurdu. Dibsiz bir quyuya dalıb yer üzündən birdəfəlik yoxa çıxmaq istəyirdim.

Nəhayət, 5 nömrəli barakın önünə gəldik. Hər yer tikanlı məfillər idi. Qapılar açıldı. Barakların qarşısındakı meydanda dayandıq. Baraklar boş olsa da əli dəyə-nəkli ukraynalı polislər dərhal içəri girməyə qoymadılar. Yarım saat sonra aralarından biri qamçısını uzunboğaz çəkmələrinə vura-vura Stalaqın təlimatını oxudu:

“1. Hər əsir gündə əlli qram çörək, yarım litr su, yarım litr şorba alacaq. 2. Düşərgə məfillərinə beş metrədən çox yaxınlaşmaq qadağandır. Məfillə yaxın gedən əsirlərə əsgərlər qüllədən xəbərdarlıqsız atəş açacaq. 3. Axşam saat 7-dən sonra danışmaq qadağandır. Səs-küy salan baraklara atəş açılacaq. 4. Qaranlıq vaxtda od yandırmaq, siqaret çəkmək qadağandır. Əmrə tabe olmayanlara atəş açılacaq”.

Elan oxunandan sonra polislər qapıları açıb bizi içəri buraxdılar. Qaranlıqda heç nə seçə bilmirdim. Bir az sonra gözüm alışanda üç qatlı taxtlar gördüm. Hər qatın arası yarım metr idi. Sonuncu qatla tavan arasında da yarım metr məsafə vardı. Pəncərə yoxdu. İçəriyə işıq qapı açılanda, bir də taxtların dəlmə-deşiklərindən düşürdü.

Alt yerlərin hamısı artıq tutulmuşdu. Üçüncü qata çıxmalı oldum. İki saat sonra baraka yeni əsirlər gətirdilər. Axşam-tərəfi üçüncü dəstə də gələndə içəridə elə basabas yarandı ki, əsirlərin bəziləri səhərə kimi qapının ağzında ayaq üstə qalmalı oldular. Ertəsi gün onlar da boş yer tapıb yerləşdilər. Asta-asta özümə gəlirdim.

Danışıqlardan keçmiş kərpic zavodunun qurutma sexində – “suşilkada” olduğumuzu başa düşdüm. Öyrəndik ki, keçən gecə saxlandığımız dərədən kərpic bişirmək üçün gil çıxarırlarmış. Almanlar Uman düşərgəsinə gətirilən əsirləri əvvəl o dərədə saxlayır, sonra sağlamlıq dərəcəsinə görə baraklara paylayırlarmış. Qarşı-qarşıya dayanan 1 və 2 nömrəli baraklara düşənlərin bəxti gətiribmiş. Almanlar onları hər gün işləməyə aparırmış. Şəhər kənarında yol tikintisində çalışırlarmış. İş yerinə gedən vaxt küçələrdən keçəndə ukraynalı qadınlar onlara çörək, siqaret atırmış.

Bir-birinin təkrarı olan qara günlərimiz başladı. Aclıq qədər yalnızlıq, yalnızlıq qədər ümitsizlik varlığıma hakim kəsilməmişdi. Baraklarda dilimi anlayan, dinimdən olan kimsə yox idi. Amma vaxt keçdikcə tədricən aclığa da, yalnızlığa da alışırdım. Saatlarla arxası üstə uzanır, taxtaların arasından görünən qara buludlara, rəngsiz göy üzünə baxırdım. Bu gecə iki nəfəri asdılar. İkisi də yaşlı idi. Deyəsən, yaşlılar gənclərdən daha cəsur olurlar. Ayaqların yerdən üzölmüş, boynun kəmənddə can vermək dildə asandır. Onlar asılıandan sonra taxtaların arasından göyə baxıb uzun müddət ölüm haqqında fikirləşdim. Düşərgənin tikanlı məftillərinə beş metrədən artıq yaxınlaşsam, bir neçə dəqiqəyə alman gülləsinə tuş ola bilərdim. Alman gülləsi... Bütün bədənim əsdi. Bir də ölüm haqda düşünmədim.

Qış vaxtından tez, qəfildən gəldi. Bir gecə şiddətli soyuq düşdü. Ertəsi gün başlayan quşbaşı qar axşama kimi yağdı. Dizlərim saqqalımın altında əl-ayağımı qarnıma yığıb yatmağa çalışırdım. Ayaq barmaqlarım elə üşüyürdü ki... Bir yandan buz kimi soyuq, o biri yandan da bitlər adama səhərə qədər göz yummağa imkan vermirdi. Bitlər o qədər çoxalmışdı ki, üst qatlardakı əsirlər onları başlarından, boyun-boğazlarından ovuc-ovuc sivrilib aşağı atırdı. Baraklarda hər gün ölüm, hər gün qovğa olurdu. Günlərimiz bir-birindən qorxunc keçirdi. Əsirlər ən əhəmiyyətsiz şeylər üçün didişməyə hazır idilər. Bir axşam qaranlıqda qışqırıq səsi eşidildi:

– S...dı! S...dı bu yəhudi!

Səs elə müdhiş idi ki, bütün barak ayağa qalxdı. Nə baş verdiyini anlamamış, ikinci səs bağırırdı:

– Vur bu qəhbə oğlunu! Vurun yəhudini!

Aşağıda dərhal izdiham toplaşdı.

Yuxarı qatlardakı əsirlər durmadan bağırır, aşağıdakılara göstəriş verirdilər:

– Gəbərdin alçaq yəhudini! Boğun! Öldürün! Qoy Rusiyanın canı bunlardan qurtulsun! Başımıza gələnələr hamısı onların üzündəndir. Vurun yəhudini!

Adam gerçəkdənmi yəhudi idi? Bilmirəm. Aşağıda qızışmış, gözlərini qan örtmüş kütlə dilə gətirilməsi mümkün olmayan söyüşlərlə bir-birinə girmişdi. Bütün bu vəhşi bağırıqlar içində nazik bir səsin cəlladlarına necə yalvardığı ara-sıra eşidilirdi.

– Lütfən!.. Lütfən... Xəstəyəm... Vurmayın. Rəhm edin.

Amma daha qərar verilmişdi.

– Boğun!

– Öldürün alçağı!

– Gəbərdin yəhudini!

Yəhudini yarım saat ayaq altında əzib tapdayandan sonra barakdan bayıra atdılar. İçəri yenə sakitlik çökdü. Sənədən gələn inilti və quru öskürək səslərindən

başqa heç nə eşidilmirdi. Ertəsi günü “yəhudini” qarının ağzında dizlərini sinəsinə sıxıb nəfəsi kəsilmiş halda tapdılar. Axşam yediyi yumruq-təpiklərdən ölmüşdü, yoxsa soyuqdan donmuşdu? Bilən olmadı. Cəsədini sürüyüb meydanın ortasına atdılar. İki gün iki gecə orada, qarın altında kötük kimi qaldı. Üçüncü günün sabahı cəsəd yoxa çıxdı.

Barakın küncündə xəstələr yatır. Bu insanlar necə yaşayır, ağllarından nə keçir? Bilmirəm. Geniş açılmış gözlərini bir nöqtəyə zilləyib daim susurlar. Baxışlarında sanki dünyanın faciəsi toplanıb. Ağızlarını açmır, yerlərindən qımıldanmırlar. O küncdən bir inilti səsi də gəlmir. Ara-sıra əllərini dəyənəyə dönmüş ayaqlarının arasından çıxarıb ağızlarına aparırlar. Taxta parçasını, çöpü, ya da daş qırıntısını saatlarla sorurlar. Onlar başqa dünyanın insanlarıdır. Həyatları da bambaşqadır. Amma yenə də bu həyat onları rahat buraxmır. Əzir. Hər gecə ulaya-ulaya taxtaların arasından baraka soxulan ölüm bir neçəsinin canını almadan geri dönmür.

Ölülərin başına həmişə ac qurdlar kimi adamlar toplaşır. Üst-başlarında nə varsa, hamısını götürür, soyub soğana çevirirlər. Ölülər soyuğu hiss etmir. Ayaqları bizimki kimi üşümür. Vücutlar da daha işə yaramır. Qaralmış sifətlərindən, yağlanmış saçlarından bit-birələr də qaçır. Bəzən xəstənin artıq öləcəyini hiss edəndə saatlarca əvvəldən başına toplaşırlar. Fil kimi səbrlə, gözünün içinə baxa-baxa canını nə vaxt tapşıracağını gözləyirlər. Hətta bıçarə hələ can çəkişdirirkən əşyaları neçə bölmək üçün dava salanlar da olur.

Qış da almanlar qədər zalımdır. Acı rüzgarlar bütün gecə baraklarda rəqs edir. Külək arabir dayansa da, soyuq işini aramsız görür. Bəzən ayağıma, bədənimə kağız sarıyıram. O zaman da soyuğun azaldığını görən bitlər canıma daraşır. Bitlərin kağızla dərim arasındakı hərəkətini hiss edirəm. Onlar adama soyuqdan çox əziyyət verirlər. Axırda kağızları torbama yığır, dizimi saqqalımın altına soxub tir-tir titrəməyə başlayıram. Yatmağa çalışıram, yata bilmirəm. İki ayağım elə bil iki buz salxımıdır. Yata bilmirəm. Azacıq yatıb sonra yenidən titrəməyə razıyam. İstəyirəm yatıb heç olmasa bir saatlığına dünyanı unudum. Yuxuda ölməyə də hazırım. Təki yata bilim. Yuxuya getmək üçün yollar axtarıram. Xəyalımda çırtacırt yanan soba canlandırırım. Öz-özümə:

– Sadıq, sobanın yanındasan. Üşümürsən. Sobanın yanında adam üşüməz! – deyirəm.

Deyəsən bu özünütəhqinlərin bir az faydası olur. Odur ki, davam edirəm:

– Sadıq, əynində xəz kürk var. Kürkdə üşüyə bilməzsən. Yat, yat... Sobanın düz böyründəsən. Əynində kürk var. Kürkünü başına çək, yat.

Gözümün önünə Mustafa gəlir. Mustafa 2 nömrəli barakda sobanın başında oturub. Mən də yanındayam. Mustafa mənə şorək uzadır. Yuxumu görürəm? Yox, yuxu deyil, yatıram. Sağ tərəfə çevrilirəm. Mustafa haradadır? Bədənim buz kimidir. Yata bilmirəm. Əynimdə cırıq, bit-birəli köynəkdən başqa heç nə yoxdur. Hanı bəs çiynimdəki kürk? Niyə özünü aldadırsan? Köynəyi çıxarıb ayaqlarıma dolamaq istəyirəm. Köynəyi ayaqlarıma dolasam, onda da bədəmin çılpraq qalacaq. Yenə Mustafanı düşünürəm. Haradadır, görəsən? Ölübümü, qalırımı? Mən onu düşündüyüm kimi bəlkə barakların birində indi o da mənim haqqımda fikirləşir? Vurmadılarsa, durur. Bədəncə məndən də sağlamdır. Yəqin almanlar 2 nömrəli

baraka salıblar. O, sağdır. 2 nömrəli barakdadır. Niyə 2 nömrəli baraka düşmədim? Bu cəhənnəmdən nə vaxt xilas olacağam? Xəstələrin yatdığı küncdən inilti eşidilir. Ah, iniltilər... Sabah əlimdə əlli qram çörək üçüncü qata çıxıb bilməsəm, mən də gedib o küncdə yatacağam. Ya Rəbbim! Mənə elə ölüm vermə! Bayırda külək hələ də aramsız ulayır.

Deyəsən sonra bir az yuxuya getdim. Oyananda külək kəsmişdi. Barakda dərin sakitlik vardı. Səhər açılırdı. Külək başımın üstündəki taxtaları qoparıb iri bir deşik açmışdı. Ayağa qalxmaq istəyəndə başımın barakdan çölə çıxdığını gördüm. Bayırda hər yan ağappaq idi. Barakın arxasından keçən yolda ayaq izləri görürəm. Səhərin gözü açılmamış, düşərgədə dolaşan kim olub görəsən? Ya polisdir, ya da aşbaz. 2 nömrəli barakın tüstü borusundan çıxan qara duman burula-burula digər barakların damlarına, yola çökür. Hələ çox tezdir. Ətraf səssizdir. Bir məzar səssizliyi var. Kimsə məni görmür. Başım barakın damından bayıra çıxıb. Əsirlikdə azadlığa heç vaxt belə yaxın olmamışdım. “Bəlkə qaçım?” – deyə düşünürəm. Əlim, dizim titrəyir. Damdan atılsam, yoldayam demək. Dam alçaq, qar qalıdır. Dizlərim, əllərim durmadan titrəyir. 2 nömrəli barak o qədər yaxın, o qədər yaxındır ki... Bütün bədənəm də başım kimi barakdan kənara çıxmaq istəyir.

– Bəlkə qaçım?

İçimdən bir səs, öz səsimə oxşayan səs cavab verir:

– Qaç!

– Birdən görsələr?

– Kimsə görməz, qaç!

– Tutulsam?

– Belə fürsət ələ düşməz, qaç!

– Hara?

– 2 nömrəli baraka. Bəlkə Mustafanı da taparsan...

– Hələ tezdir. Düşərgənin içində alman əsgəri yoxdur. Hər barakın önündə bir ukraynalı polis çəşik çəkir. Dillərini bilirsən. Yalvarıb-yaxararsan. Ağlarsan. “Barakda qardaşım var” – deyərsən. Halından anlayar. Nədən anlamasın? Bəlkə aşbazam deyib yalan uydurarsan. Bir çarə tapılar. Bu barakda ölümdən başqa nə var? Qaç!

Barakın damındayam. Qərar vermişəm. Artıq geriyə yol yoxdur. Damdan yerə atılıram. 5 nömrəli barakın önündə polis dayanıb. Polisin yanından keçərkən ürəyim döyüntüsünü eşidəcəyindən qorxuram. Amma polisin xəbəri olmur. Yanından keçib gedirəm. Duyuq dümədiyinə sevinirəm. Heç dizlərim də titrəmir. Hər barakın önündə bir polis. Heç kim mənə fikir vermir. Yəqin ya tibb bölüyünün sanitari, ya da aşbaz hesab edirlər... İndi 2 nömrəli baraka yaxınlaşıram. Titrətməm təzədən başlayır. Qarıda polis dayanıb. Gödəkçəsinin yaxalığını qaldıraraq, papağının qulaqlarını saqqalının altından bərk-bərk bağlayıb. Rezin dəyənəyi əlində, siqareti dişlərinin arasında. Birdən durduğu yerdən dönüb mənə baxır. Yaxın getməkdən elə qorxuram ki! Amma artıq hansı baraka gedirəmsə gedim, onda qorxmayacağdım?

Bəs geri, 5 nömrəli baraka qayıtsam? Yox, yox! Polislər deşikdən çıxıb qaçmaq istədiyimi bilsələr, döyə-döyə öldürərlər. Qabağa gedirəm. Nə deməliyəm? Qorxuram. Tikanlı məftillərlə çevrələnmiş 2 nömrəli barakın önündəki meydana baxıram.

Ayaq izi görmürəm. Barakın içindən arı uğultusu kimi səs gəlir. Polisə yaxınlaşıram. Üzündə mərhəmət hissi olub-olmadığını bilmək istəyirəm. Qırmızı sifəti büt kimi hissiz, duyğusuz görünür. Burun dəliklərindən, qalın dodaqlarının arasından siqaret tüstüsünə qarışmış buxar çıxır. Gic-gic gülümsəyərək sakitcə üzünə baxıram. Qəflətən dodaqlarının arasında tutduğu siqareti yerə tūpürüb mənə yaxınlaşır:

– Tı kuda, qolubçik? (*Hara gedirsən, əzizim? (Rusca) Tərc.*)

Susuram. “Qolubçik” kəlməsindən ümidlənirəm. Nə deməliyəm? Yalanmı söyləməliyəm? Yox. Yaxşı adama oxşayır. Məni başa düşər. Yalvarmağa başlayıram:

– Mən... Mən beşinci barakdanam. Bu barakda qardaşım var. Lütfən, lütfən, yardım edin, cənab polis...

Cavab vermir. Üzümə baxıb pis-pis gülür. Ayaqlarına düşüb yalvarmaq istəyirəm. Polis yola tərəf çevrilib məni də yanına çağırır:

– A poydi so mnoy, qolubçik. Poydi... (*Mənimlə gəl, əzizim. Gəl... (Rusca). Tərc.*)

Yaxınlaşıram. O öndə, mən arxada Stalaqın qapısına tərəf gedirik. Hara aparır? Bilmirəm. Heç düşünmürəm də... Əski-üskü sarınmış ayağımı yerlə sürüyə-sürüyə polisin dalınca gedirəm. Bəlkə 2 nömrəli baraka başqa qapıdan gedirik? Kim bilir? Bəlkə? Düşərgənin böyük, tikanlı məfillərlə sarılmış qapısına yaxınlaşırdıq. Qapının önündə silahlı alman əsgəri dim-dik dayanıb. Polis ona yaxınlaşıb nə isə deyir, əli ilə məni göstərərək bir şeylər anlatmağa çalışır. Sonra yanına çağırır. Növbətçi əsgər qapını açıb polislə məni düşərgənin həyətidən çölə buraxır. İndi Stalaqdan çıxmışdıq. Sağa dönüb dördkunc taxta evə tərəf gedirik. Hərif məni hara aparır? Haraya aparırsa aparsın – 5 nömrəli barakdan pis yer olmayacaq ki? Ətrafda səs-səmirsizlik yoxdur. Evə yaxınlaşdıqca içinə qorxu dolmağa başlayır. Qapının önündəyik. “Allahım, sən aciz quluna güc, qüvvə ver! Allahım, özün məni qoru!” – deyərək dua edib yalvarıram. İçəri giririk. Dördkunc otaqdır. İki divarın qarşısında üstünə qara odevallar çəkilmiş altı yataq var. Ortada soba qurulub. Pəncərənin qabağında uzun masa qoyulub. Masanın ətrafında beş polis oturub. Kart oynayırlar. Aralarında arxası qapıya tərəf oturmuş alman uniformalı biri də var. Məni gətirən polis uniformalının yanına gedir. Qapının ağzında ayaq üstə dayanmışam. Masa arxasındakı polislər hamısı bir adam imiş kimi eyni anda dönüb mənə baxırlar. Polis almanla söhbətini bitirəndən sonra mənə tərəf çevrilib:

– Haydi, hazırlaş, Fedya dərslərini verəcək, – deyir.

Hamısı birdən gülür. Niyə? Bunu da bilmirəm. Sonra aralarından biri ayağa qalxıb mənə yaxınlaşır. On doqquz-iyirmi yaşlarında gənkdir. Üzü adama kənd qızlarını xatırladır. O qədər gözəldir ki! Ətrafı azca qızarmış yaşıl gözləri ilə ilan kimi baxır.

Gənc polis uniformalıdan soruşur:

– Neçə dəfə, herr feldfel?

– İyirmi beşə dözər?

Gənc polis bədənimi sıxmalayır.

– Dözər. Ətli-canlıdır.

Danışılanların mənasını anlamıram. Məni gətirən polisə atasına baxan uşaq kimi baxıram. Bəlkə bunların əlindən qurtarar deyər...

Masa ətrafındakı polislər ayağa qalxıb yataqlarına tərəf gedirlər. Uniformalı alman səssiz, hərəkətsiz oturub. Bir az sonra ağ rəngli yaxalığın içindən tıbağ

boynuna bənzəyən boynunu çevirib üzümə baxanda gözlərindəki qəzəbdən dəhşətə gəlirəm. Qəfildən fırlayıb yerindən qalxır. Bir neçə saniyə içində köpüklənmiş dodaqlarından neçə cür səs, bağırtı çıxır. Gənc polis məni yumruqlayıb masanın yanına itələyir. Alman qudurmuş köpək kimi durmadan hav-hav edir. Gözləri, üzü elə qorxunc görkəm alıb ki! “Barakdan baraka keçmək istəməyim kiçik şeydir. Belə görünür ki, hər halda daha böyük günah işləmişəm” – deyə düşünürəm. Alman qəfildən əsəbiləşdiyi kimi birdən də sakitləşir. Gedib yataqlardan birinin kənarında oturur. Siqaret yandırır. Gənc polis masadan dəmir çubuğu götürərkən dalıma bir təpik də vurur:

– Şalvarını çıxar! Donuz...

Bir anlıq qorxmış kimi oluram. Amma elə o dəqiqə də əl-ayağımda, ürəyimdə haradan, necə yarandığını bilmədiyim bir qüvvə zühur edir. Əfv diləməyəcəyəm. Qoy nə edir etsin, boğazımı üzsün, öldürsün – əsla yalvarmayacağam.

Gənc polis artıq hər əmrini təpik, ya da yumruqla verir:

– Masaya yaxınlaş!

Titrəyirəm. Amma ayaqlarımda o qüvvəni hələ də hiss edirəm. Şalvarımı dizlərimə qədər endirib üzüqoylu uzanıram. Masanın künclərindən var gücümlə yapışıram. Qorxuram. Yumruq-təpikdən, ölümdən yox. Sadəcə, bu insanların yanında ölməkdən qorxuram. Cəzami alandan sonra 5 nömrəli baraka qayıdıb oradakı xəstələrin arasında ölmək istəyirəm. Nədənsə mənə elə gəlir ki, onların arasında ölmək daha asan, daha rahat olacaq. Gözlərim qapalı halda 5 nömrəli barakın küncündə can çəkişənləri xəyalımda canlandırırım. Onlara qarışmaq, onlarla bir yerdə ölmək istəyirəm. Onlar Allahın xoşbəxt qullarıdır. Niyə mən də onlardan biri deyiləm? Polisin vurmağa başlamasını, bir an öncə döyülməyimi istəyirəm.

Anıdan bir səs eşidirəm. Bədənim od tutub yanır. Atəş kimi bir şey...

– Bir-r-r.

Zalım hər zərbəni ürəyinin dərinliyindən gələn bir səslə sayır.

– Üç... Beş... Altı...

Ürəyimdə:

– Allahım! Allahım! Mənə qeyrət ver – deyə yalvarıram. İki əlim iki kəlbətin kimi masanın uclarını sıxır. Neçəyə qədər saydığını bilmirəm. Nəhayət:

– Qalx! – deyə bağırdı. Əllərim boşaldı. Masadan enəndə yerə yığıldım. Masanın ayağından tutub qalxmaq istəyəndə sanki iki gözümün arasından sanki şimşək çaxdı. Bir anlığa özümü itirdim. Duman pərdəsinin arxasında gənc polisin alov saçıyan gözlərini görürdüm. Yataqda oturmuş yoldaşlarından biri dilləndi:

– Dovolno, Fedya. Ubyoş... Ubyoş... (*Bədir, Fedya, öldürərsən... Öldürərsən. (Rusca) Tərc.*)

Alman ayağa qalxıb polislərə nəsa dedi. Polislər xorla cavab verdilər. Feldfel belə asılıqandan sallanan qoburlu kəmərinə belinə taxıb qapıya tərəf yönəldi. Polislər mənə “Feldfel belin dalınca get!” – deyə əmr etdilər. Titrəyə-titrəyə otaqdan çıxdım. Alman qabaqda, mən arxasınca qarı təmizlənmiş dar yolla gedirdik. Alman səsini çıxarmır, mənimlə qətiyyətlə maraqlanmırdı. Bəzən “Bəlkə arxasınca gəldiyimi undub?” – deyə öz-özümdən soruşurdum. Ara-sıra dizi üstə yerə yığılırdım. Yaralarım toxunmasın deyə şalvarımdan tutub almanın arxasınca köpək itaəti ilə

addımlayırdım. Hara getdiyimizi bilmirdim. Düşərgəyə qayıtmadığımızı bəlli idi. Çünki Stalaq çox arxada qalmışdı. O nəhəng dərənin kənarı ilə irəliləyirdik. Alman arabir əlini tapançasına toxunduranda “Məni çuxurun kənarında güllələyəcək” – deyə düşünürdüm.

Artıq çuxuru solda buraxıb böyük binaya yaxınlaşırıq. Bura Stalaq qərargahıdır. Binanın önündə gənc alman əsgərləri görünür. Məni qərargaha təhvil verəcəklər? Qorxmağa başlayıram. Gənc əsgərlərin yanından keçirik. Arxamdan qəhqəhələr eşidilir. Binanın gerisindən tufəng səsləri gəlir. Görəsən öldürməyə aparır? Xeyr! Sola dönüb başqa binaya tərəf üz tuturuq. Qərargah binasının gerisindən hələ də tufəng səsləri gəlir. Amma önümüzdəki binaya yaxınlaşdıqca ölümdən uzaqlaşdığımızı hiss edirəm. Dördkünc, hündür, əzəmətli beton binadır. İçindəki səssizlik insanın beynini deşir. Pəncərəsiz, bacasız, dümdüz damlı, böyük dəmir qapılı yer insan yaşaması üçün tikilən evə bənzəmir. İçəri girməkdən qorxuram.

Amma içəri girmirik. Alman binanın yanı ilə addımlayır, bir anlıq dayanıb üzümə sərt-sərt baxır. Sonra zirzəmiyə enən daş pilləkənlərlə aşağı düşür. Almanı yetim uşaq kimi baxıram. Həm sərt, həm də qorxuncdur. Dəmir qapı qıcırtı ilə açılır. Dərhal da arxamızca bağlanır. Nə isə bir şeyin ağırlığı altında yerə yığılıram.

Gözlərimi açanda özümü zindanda gördüm. Bəlkə bir azdan alman gələr, qapını açar deyə xeyli gözlədim. Saatlar keçdi, gəlib çıxan olmadı. Tavanından aramsız su damcılayan zindanda başımı tutub fikirləşməyə başladım. Öz-özümə “Bu artıq sonda” – deyirdim. “Buradan çıxmaq imkansızdır”. Bir anlığa çiynlərindən topuqlarına qədər uzanan cübbə geymiş, əlində qılınc tutmuş anam gözlərimə göründü. Sonra cübbəsi də, qılıncı da bəmbəyaz oldu və yavaş-yavaş uzaqlaşib gözdən itdi. Yuxumu görmüşdüm? Bilmirəm. Bundan sonra nə anamı, nə yurdu, nə də Mustafanı düşündüm. Soyuqla aclıq bütün varlığıma hakim kəsilmişdi. İliklərimə, beynimə işləmişdi. Saatlarla gur yanan soba, sobanın üstündə çaydan görür, çaydanda qaynayan suyun pıqqıltısını eşidirdim. Belə anlarda kimsənin gəlib məni rahatsız etməsini istəməirdim. O ağır günlərdə, o zindanda məni ayaqda saxlayan, ölməyə qoymayan hansı qüvvə idi? Bilmirəm. Zindanda neçə gün qaldığımdan da xəbərim olmadı. Günlərin birində qapı qıcırdayıb açıldı. Qarşımda qorxunc görünüşlü alman dayanmışdı. Paslı dəmirlərin bir-birinə toxunduğu zaman çıxan səsə bənzər səslər:

– Her-ra-aus! – dedi.

Yerimdə dikəlməyə çalışdım. Təkrar:

– Heraus! – dedi.

Həyatamı? Ölüməmi? Heç nə düşünmədən ayaqlarımı dalımca güclə sürüyərək qarıya doğru yönəldim. Daş pilləkənləri çıxdıq. Sonra yenə o irəlində, mən arxada düşərgəyə tərəf getməyə başladım.

Alman feldfebeldən harada, necə ayrıldığı yadımda deyil. 5 nömrəli barakda, xəstələr guşəsində bir yer tapıb dərhal yuxuya getdim. Saatlar, yoxsa günlər keçdi – xəbərim olmadı. Bir gün üç-dörd nəfər xəstələrin arasında xeyli dolaşdılar. Gəlib yanımda dayandılar. Sonra qaldırılıb xərəyə qoydular. Biri əyilib qulağıma nəsə dedi. Bir şey anlamadım, amma etiraz da etmədim. Xərəkdə barakdan çıxardılar. Haraya apardılar, orada nə qədər qaldım – xatırlamıram. Bir də pəncərəli, sobalı, yatağına odeyal çəkilmiş isti otaqda özümə gəldim. Gözümü açanda yuxu gördüyümü fikir-

ləşdim. Xəyalımda duman pərdəsi arxasından hələ də zindanın divarları görünür, tavandan tappılı ilə su damcılayırdı. Qəfildən qapı açıldı, bir nəfər içəri girdi.

– Oğlan, səni iki gündən bəri baraklarda axtarırdım, – deyə qışqırdı.

Yanıma yaxınlaşanda səsi bir az yumşaldı:

– Nə eləmişdin ki? Gör nə hala düşmüşsən...

Diqqətlə üzünə baxdım. O üz, o gözləri haradasa görmüşdüm. Amma harada? O isə danışmağa davam edirdi:

– Almanların səni həbs elədiklərini polisdən eşitdim. Bilirəm, çox əziyyət çəkmisən. Amma fikir eləmə. Əsas odur ki, canın qurtardı...

Rəfdən bir boğça götürüb yatağıma atdı.

– Əynindəkini soyun, bunları geyin. Fikir eləmə. Deyəsən hələ məni tanımadın. Dərədən çıxdığın günün sabahı səninlə danışan erməniyəm. İndi yadına düşdü? Çay iç, çörək ye. İki-üç gün yanımda qal. Səni ayağa qaldıracağam. Sonra bir iş verəcəyəm. İşləyib başını saxlayarsan. Kırımlısan sən. Orada məhv olmağın istəməzdim... Şübhələndim.

– Necə bir iş olacaq? – deyə soruşdum.

– Narahat olma. Mən həkiməm. Amma burada həkimliyim yalnız barakları gəzib xəstələrdən hansının öldüyünü təsdiq etməyə yaradı. Sən də ölümləri daşıyıb çalaya atar, bunun üçün də gündə əlavə əlli qram çörək norması alarsan. Öz norman da əlli qramdır. İki bir yerdə yüz qram eləyir. Pisdin bəyəm?

Siqaret çəkib çıxdı. Otaqda tək qaldım. Uzun zaman erməninin haqqında düşündüm. İstəyirdim yenə söhbət eləsin, məmləkətdən, Krımdan danışsın. Amma o, danışmağa həvəs göstərmirdi. Bir axşam odeyalını başına çəkməzdən əvvəl:

– Sabah polislər on əsiri düşərgədən kənardakı xəstəxanaya aparacaqlar. Sən də onlarla gedəcəksən. Düşərgədə min cür xəstəlik var. Tif, vərəm, dizenteriya... Adamlar milçək kimi qırılır. Orada iş çoxdur, – dedi.

Bir şeylər soruşmaq istədimsə də, odeyalını başına çəkib yatdı. Ertəsi gün səhər tezdən xəstəxanaya getdik. İkimərtəbəli, dördkünc bina idi. Vaxtı ilə məktəb olmuşdu. İndi ətrafına tikanlı məftil çəkib lazaret eləmişdilər. Koridorda orada-burada xərəklər görünürdü. Bizi xəstəxanaya gətirən polis qapıda dayanıb qışqırdı:

– Haydı, qoçaqlar. Götürün xərəkləri. Axşam hərənizə yüz qram çörək verəcəyəm. Yanında da şorbası. Haydı, alın xərəkləri, tez olun!

Bizim igidlər elə sevinirlər ki! Xəstəxanadan xərəklərlə ölü daşıyırlar. Meyidlər hamısı ayaqyalındır. Bəzilərinin əynində köynək də yoxdur. Ağızları açıqdır. Saplaq kimi nazik biləkləri xərəklərdən aşağı sallanır. Ölü daşıyanlar əllərində xərək xəstəxananın qapısından çıxıb yaxındakı meşəyə tərəf gedirlər.

İçəri giririk. Tibb bölməsindən bir əsir koridorda qarşılayıb yol göstərir. Otaqlardan şikayət dolu iniltilər gəlir. Qapılardan birini açıyıq. Buz kimi soyuq otaqdır. Yerdə ölümlər yan-yanı düzülüb. Tibb bölməsindən olan əsir komanda verir:

– Haydı, tez olun! Bunları yığıb aparın. Dərhal da geri dönün!

Meşənin kənarında təzə qazılmış dərin çalalar var. Kənardə isə bir dəstə əsir yeni, daha böyük çala qazır. Meyidləri arabadan odun boşaldırmış kimi çalaya atıb geri dönürük. Kimsə danışmır. Göy rəngsizdir. Elə bil yerlə qovuşan kimidir. Elə

bil yerlə göy birləşib dünyaya yas tutur. Dünya səssiz, sağırdır. Həyat kiminlə birlikdə bu dünyanı tərk edib gedir? Ölülərlə, yoxsa onları daşıyıb çalaya atanlarla?

O gecə xəstəxananın həyətinə, kiçik bir barakda yatdım. Ertəsi gün də səhərdən axşama kimi çalalara ölü daşdıq. Axşamətəfi polislər meyidlərin azaldığını, işə lazım olduğundan çox xərəkçi cəlb edildiyini deyib əksəriyyətimizi geri, düşərgəyə qaytardılar. Mən qaldım. Hələ görəcək günlərim varmı.

Tam bir həftə keçmişdi. Meyidlərin yığıldığı otağa getmişdim. Ortada bir neçə ölü vardı. Çoxu üzüqoylu idi. İki nəfər lüt ətcəbala idi. Qapının ağzında uzun boylu, iri gövdəli, sac-saqqallı bir ölü arxası üstə uzadılmışdı. Qara, uzun saçları sifətini örtüyündən üzünü görə bilmirdim. Amma sıxılmış yumruqları ilə yerdə elə yatırdı ki, sanki cansız vücudunda hələ də güc, qüvvə var. İndiyə qədər gördüyüm ölülərdən fərqli idi. Heç birinə bənzəmirdi. Onu qollarımın arasına alıb bir sədəmə toxundurmadan xərəyə qoymaq istəyirdim.

Dizi üstə çökdüm. Saçlarını üzündən yığmaq üçün əlimi sifətinə uzadanda alnında soyuq tər damlalarının pıçurlandığını gördüm. Gözüm önündən sevimli bir üz gəlib keçdi. Ona bənzəyirdi. Odurmu? Saçlarını kənara itələdim, üzü açıldı. Yalnız:

– Aman, Allahım! – deyə bildim.

Özümə gələndən sonra buz kimi soyuq yanaqlarından öpdükə öpdüm. Üzümün üzünün yanına qoydum. Mən də Mustafa kimi dərin, dibsiz qaranlıqlar içinə düşdüm.

– Mustafa! Mustafa! Aç gözlərini, Mustafa! Niyə cavab vermirsən, Mustafa?

Yavaş-yavaş başını qaldırdım. Xərəkçi əsir yoldaşım mənzərəyə ürək ağrısı ilə tamaşa edirdi. Qapının arxasında tibb bölməsindən olan əsirin səsi eşidildi.

– Otağı təmizləyin. Bir az cəld olun.

İçəri başqa meyid daşıyanlar da girdi. Mustafanın nəşini ehmalca qaldırıb xərəyə qoyduq. Xərəkçi yoldaşım qabaqda, mən arxada otaqdan çıxdım. Yerə çökmüş kimi görünən səma boz-bulanıq idi. Lopa-lopa yağın qar yerlə göyü sanki bir-birinə yapışdırmışdı. Yaşlı gözlərimi Mustafanın üzündən çəkə bilmirdim. Qar dənələri çiçəyə qonan bal arıları kimi uzun, qara saçlarına, saqqalına düşürdü. Üzünün sərtliyi çəkilib getmişdi. Ürəyində bizə bəslədiyi sevgi sanki daxildən çıxıb sifətinə həkk olunmuşdu. İndi üzündə həmin o sevgi uzaqlara, çox uzaqlara gedir. Osmanın, Xəlilin, Cövdətin, Ənvərin dünyasına yollandığından xəbərdar imiş kimi sevincli gəldirdi.

– Mustafa! Mustafa! Başımı sənənin başının yanına qoya bilsəydim. Səninlə birlikdə sənənin dünyana gedə bilsəydim...

– Dayan, Sadıq, dayan, – deyə qulağıma səs gəlir. O səsin özümünkündən çox Mustafanın səsi olduğunu hiss edirəm.

Ətrafa ağır, dərdli axşam çökür. Ölüləri atdığımız çalaya yaxınlaşırıq. Yurduğun əziz övladına sonuncu dəfə baxıram.

– Əlvida, Mustafa, əlvida!

Nəşini ehtiyatla çalaya endirərkən bəyaz əlləri ilə içimi, çölümü, bütün varlığımı özü ilə çəkir sanki. Son sözlərimi deyirəm:

– Allahım, sənə sadıq olan qulunu unutma!..

Çuxura enirəm. İndi çoxlu ölümlər arasında Mustafanın nəşi də o birilərə bənzəyir. Kirovqrad-Uman yolunda əmanət kimi verdiyi, içində Aişəciyin saçları olan düyünçəni çıxarıb sinəsinin üstünə qoyuram. Əbədilik ayrılıq.

Ertəsi gün sabah meşənin ətəyinə baxıram. Əsirlər dünən Ağməscidli Mustafa Onbaşını dəfn etdiyimiz çalanın üstünü torpaqla örtmüşdülər. Səhərə qədər qar yağmışdı. Bütün izlər itmiş, görünməz olmuşdu...

Eyni gün polisdən məni düşərgəyə aparmasını xahiş etdim. Razılaşdı. Yol boyu Mustafanı, Kirovqrad-Uman yolunu, Xəlili, Cövdəti, Osmanı, Ənvəri düşündüm. Bəzən polis mənə bir şeylər deyirdi, amma eşitmirdim. Düşərgəyə yaxınlaşdıqca 5 nömrəli barak dəhşətləri ilə gözlərim önündə canlanırdı. Amma nə etsəm də hədərdi. Alnıma nə yazılmışdısa, elə də olacaqdı.

Düşərgəyə girdik. Barakları ikiyə ayıran geniş yoldayıq. Xəstəxanada aldığım 100 qram çörək torbamdadır. Torbanı bərk-bərk qoltuğuma sıxmışam. Artıq mən qabaqda gedirəm, polis arxamca gəlir. 2 nömrəli baraka çatmadan əlimdən yapışır.

– Mənimlə gəl.

– Hara?

– 2 nömrəli baraka.

Dediyyə inanamıram. Məni almanların yanına aparıb döydürəcək deyə fikirləşirəm. Bu ara 2 nömrəli barakın önündəki polis bağıra-bağıra:

– Hansı barakdandır? – deyə soruşur.

– 2 nömrəlidən. Görmürsən, hərif işçidir.

Qapı açılır. 2 nömrəli baraka girirəm. Bir az sonra başımı çevirib bayaq məni gətirən polisin ardınca baxıram. O, iri addımlarla Stalaqın qapısına tərəf gedir.

* * *

– 8 –

Roma, 22.7.1946

Qardaşım Sadıq!

Uzun müddətdir səndən xəbər almadım. Üçüncü məktubu yazıram. Bu kağızıma da cavab verməsən, çox əsəbiləşəcəyəm. Bəzən “Bəlkə Romadan çıxıb getmisən?” – deyə düşünürəm, maraqlanıram. Romadasanmı? Nə üçün iki sətirlik bir məktub yazmırsan? Deyən bu qaçqın düşərgəsindən yazdığım son məktub olacaq. Müharibə qaçqınlarının bir qismi meşə işlərində çalışır. Qalanları da şəhərin fabriklərində özlərinə iş tapıblar. Sənə əvvəlki məktublarımda haqqında söz açdığım o iki zaporojyeli rusla yaxın iki həftəyə düşərgədən çıxıb rançoda yerləşmək niyyətindəyik. Bu rançonu bir ay əvvəl üç yoldaş icarəyə götürmüşük. Kim bilir, nə zamandan bəri baxımsız qalıb. Evinin damı uçub, divarları daş yığını halına gəlib. Aydın məsələdir ki, rançonun illərdən bəri qızmar günəş altında qalıb cadar-cadar olmuş torpağında bizi rahat həyat gözləmir. Bu quraqlıq yerlərə baxıb barlı-bəhərli torpaqlarımızı düşünürəm. Bağlarımız, bağçalarımız, sularımız, çaylarımız mənə cənnət kimi görü-

nür. Amma xəyalla qarın doydurmaq olmur. Dərdimiz böyükdür, bilirəm. Həyatı olduğu kimi qəbul edib qorxusuz qarşılamaq lazımdır, elə deyilmi, Sadıq? Çox düşü-nüb-daşındıq, axırda belə qərar verdik. Allahın yardımı ilə iki həftədən sonra qollarımızı çirməyib işə başlayacağıq. Bizi gözləyən çətinlikləri yaxşı bilsək də, uşaq kimi sevinirik. İlk işimiz evin divarlarını, damını təmir etmək olacaq. Evə yerləşən-dən sonra ətrafın daş-torpağını təmizləyəcəyik. Həftənin iki gününü ranço sahibinin torpağında işləyib qazancımıza heyvan almağı düşünürük. Hər şey düşündüyümüz kimi olsa, dörd-beş il sonra burada xəyalımdakı Krım evinin ekiz tayı – bağça içində bəyaz rəngli bir evim olacaq. Sonrakı məktublarımda işlərimizdən daha ətraflı ya-zacağam.

Sən necəsən? Almaniyaadakı qardaşlarımızın vəziyyətləri necədir? Hələ də qaç-qın düşərgələrindədirlər? Tirola, Alp dağları arasındakı o düşərgəni heç vaxt unut-mayacağıam. Nə pis günlər idi. Hələ də qorxu içində yaşayır biçarələr? Romada ikən sənə danışmamışdım, qoy indi yazım:

1945-ci il mayın 10-u idi. O səhər İsveçrə sərhədinə yaxın bir yerdə amerikalılar bizi yük maşınlarına doldurub düşərgəyə aparmışdılar. Düşərgənin giriş qapısı üzərində dalğalanan qırmızı bayrağı görəndə elə bil sinəmə ox sancıldı. Yolda amerikalılar haqda xoşagəlməz şeylər eşitmişdik, amma inanmamışdıq. İndi qapılarda amerikan bayraqları ilə yanaşı bolşevik bayraqları da görürdük. Bəli, qorxurduq. Amerikalılar isə qorxumuzun səbəbini anlamırdılar. “Əmr var, düşərgəyə gedəcəksiniz” – deyirdilər. Qapıdan girmiş, barakların arası ilə gedib bir meydana çatmışdıq. Meydanın ortasında böyük izdiham toplanmışdı. İki amerikalı zənci bir masa gətirib adamların gur yerinə qoydular. Nə isə bir şey olacağı hiss edilirdi. Amma nə olacağını kimsə bilmirdi. Bir az sonra gənc amerikalı zabit masanın üstünə çıxıb nitq söyləməyə başladı. Nitqini qurtarıb aşağı endi. Onun dalınca masaya enlikürək, əyninə bəzəkli uniforma geymiş rus zabiti çıxdı. İzdihamın arasından çoxlu səs, əksəriyyəti də qadın səsi eşisdilirdi. Zabit isə bu səslərə əhəmiyyət vermədən sözə başlamışdı:

– Yoldaşlar!

Lakin izdihamın içindən bir nəfər:

– Biz sənənin yoldaşın ola bilmərik, yaramaz! – deyə bağırdı. Başqa çıxır-bağıranlar da vardı:

– Ağalar de!

– Cənablar! – deyə sözə başla.

Zabit eyni soyuqqanlıqla, eyni ahəngdə sözüənə davam etmişdi:

– Yoldaşlar, yolunuzu gözəl sovet vətənimiz gözləyir. Doğma məmləkətiniz, ata-analarınız, bacı-qardaşlarınız, övladlarınız sizi gözləyirlər.

– Sibir gözləyir desənə!

– Sibir!

– Sibir!

– Solovki!

– NKVD bizi gözləyir.

İzdihamın əsəbi getdikcə gərilirdi. Yüzlərlə ağızdan “Sibir!”, “Solovki” kəlmələri eşidilirdi. Meydanda neçə adam vardısı, zabitin üstünə də o qədər yumruq

qalxmışdı. Mən də hamıya qoşulub qışqırırdım. Demək ki, hər kəs ruslara düşmən idi. Bayraqları görəndə necə qorxmışdumsa, indi o qədər sevinirdim. Səs-küy əsnasında yanımda dayanan bir nəfər sovet bayraqlarını göstərib:

– Onları oradan qoparıb atn! – deyə qışqırmışdı.

– Cırın!

– Tullayın aşağı – səsləri yüksəlmişdi.

Bayraqlara tərəf cumduq. Minlərlə insan daşmış sel kimi arxamızdan gəlirdi. darvazalara dırmanıb bayraqları oradan qopardıq, cırıq-cırıq edib ayaqlarımızın altına atdıq. Mən elə coşmuşdum ki:

– Yaşasın azadlıq! Yaşasın azadlıq! – deyə səsim gəldikcə bağıрмаğa başlamışdım.

Bir az sonra hirs dalğası yatmışdı. Amma üzləri daha da sərtləşmiş adamlar söyə-söyə, tüpürə-tüpürə baraklarına qayıtmışdılar. Qapıların yanında tək-tənha qalmışdım. Orta boylu, şişman, sarışın, başına şapka qoymuş, əyninə meşin pencək geymiş bir nəfər mənə yaxınlaşdı.

– Səni darvazanın üstündə uzaqdan gördüm, – dedi.

– Lap yaxşı, – dedim. – Bayraqları qoparıb yerə atdıq, ayağımızın altına salıb tapdaladıq.

– Bir gün sənin dərinə soyub boğazından çıxaracağam, qanına batırıb qırmızı bayraq kimi o qapıdan asacağam. Unutma bunu – dedi.

Sonra uzaqlaşdı. Həmin axşam bizim qoçaqlar bu adamın kim olduğunu öyrəniş mənə dedilər. Şişkov soyadlı komissar imiş. Nə isə. Meydan yavaş-yavaş boşalmışdı. Barakların qapılarında Polşa, Macarıstan, Litva bayraqları dalğalanırdı. Və necə mat qalmayasan, Sadıq – düşərgənin kənarında, dağ ətəyindəki üç barakda Türk bayrağı göyə ucalırdı. Bəli, Türk bayrağı. Bütün bayraqlardan ucada, bütün bayraqlardan şanlı, bütün bayraqlardan gözəl üç bayraq! Türk bayraqları məni şaşırtmışdı. Bəli, türklər idi. Amma necə? Haradan? Tez baraklara qaçmışdım, həyəcan içində türk axtarırdım. Barakların hamısı ağzına qədər türklərlə dolu idi. Gənc, ixtiyar, uşaq, qadın – hamısı türklər idi. Bizim türklər, Krım türkləri. Krımlılar. Barakın önündə yamaqlı, amma təmiz köynək geymiş, qoç buynuzları kimi ağ burma bıçlı Əli əmi deyilən bir ağsaqqal gəncləri başına yığıb öyüd-nəsihət verirdi:

– Kimin ağzından rusca bir kəlmə, bir söz eşitsəm vurub baş-gözünü partladacam. Dərisini boğazından çıxarıb leşini də gübrə kimi torpağa verəcəm. Anladınız? Amerikalı “Kimsiniz?” soruşsa, orası-burası yoxdur. Deyin “Türkəm!” Vəssəlam. Amerikalı “Haralısən?” soruşsa yenə o yan bu yan yoxdur. “Türkiyəliyəm!” Əskişəhri, ankaralı, istanbullu – bir sözlə türkiyəli”. Həm də baraklardan çox uzağa getməyin.

Qaçqın düşərgəsində adamın dərisini boğazından çıxarmaq mənə təbii bir şey kimi göründü. O axşam yatdığımız zaman hadisəni soydaşım Həməzəyə danışdım.

– Düşərgədə rusların dostlarından çox düşmənləri var. Qorxmağımıza nə hacət?

– Bura qorxulu yerdir, Mehmet! – dedi.

– Qorxuludur deyirsən?

– Bizim barakdan beş yüz metr aralı, dağın döşündə rusların düşərgəsi var. Hamısının papağının günlüyündə qırmızı ulduz. Hamısı bolşevik...O komissarın

sovet bayrağını cırmağını görməyi yaxşı iş olmayıb. Ehtiyatlı ol! Çox pis adam deyirlər.

– Dərimi soyub qırmızı bayraq kimi qapıdam asacaqmış... Pəzəvəng!.. Görəsən, bizim türkiyəli olduğumuza inanırlar?

– Onlar fələyin çənbarından keçmiş adamlardır, Mehmet. Necə öyrəniblər bilmirəm, amma düşərgəyə gəldiyimiz gündən kırımlı olduğumuzu bilirlər. O komissar Şişkov var ha, hər gün amerikan komandanlığına gedib bizim haqqımızda “Onlar türkiyəli deyillər. Hamısı Krım tatarıdır. Hamısı Rusiya düşmənidir. Bütün çoluq-cocuqları ilə Rusiyaya təslim edilmədirlər” – deyir. Biz burada qorxu içində yaşayırıq, Mehmet! Ruslar səhərdən axşama qədər baraklarımızın ətrafında dolaşırlar. Aramızda alman ordusunda əsgərlik etmiş üç dəliqanlı var. Bir yolla onları yaxalamaq, öz düşərgələrinə aparıb haqq-hesab çəkmək istəyirlər. Biz də hər barakda gecə-gündüz növbətçi qoymuşuq. Gənclərin bıçağı var. Əli əmi “Ruslarla danışmayın. Davaya birinci siz başlamayın. Amma baraklarımıza girib adam qaçıрмаq istəsələr, ya da qadın-qızlarımıza sataşsalar it kimi vurub öldürün” – deyər əmr verib.

– Eee, bu vəziyyət hələ nə qədər davam edəcək?

– Bəyəm bilirəm? Yardım xahişi ilə iki nəfəri İsveçrəyə, iki nəfəri də Romaya, türk konsulunun yanına göndərmişik.

Beləcə, Sadıq, dörd tərəfimiz düşmənlə sarılı halda o türk bayraqlarının altında üç ay yaşadım. Əcəba, türklərin bizdən xəbəri varmı? Qara tatar düşərgədə vurnuxur, torpaq uğrunda canından keçir – kimsə bunu bilirdimi? Avropadasan, bəlkə zaman dəyişər, yolun Türkiyəyə düşər. Onda iman və qürur dolu səslər:

– Dünyada türk bayrağı altında yaşamaq şərəfini qazanan bir millət varsa, o da bizim millətdir! – deyəcəyinə ürəkdən inanıram.

Komissar Şişkov məni rahat buraxmırdı. “Tatarlar Mehmeti təslim eləməsələr, gecə gəlib barakda yaxalayacağıq” – deyər məktub da yazmışdılar. Bizim çoluq-cocuğun göz yaşlarına səbəb olmaq istəmirdim. Nə edə bilərdim? Yeganə çarə qaçmaq idi. Qaçdım. İki həftə dağlarda ac-susuz vəhşi heyvan kimi dolaşdım. Nəhayət, İtaliya sərhədini tapa bildim. O taya keçdim. Qalanını bilirsən. İndi Amerikada cəhənnəm günəşi altında bu rançoda paslı çarpayuya uzanıb yeni həyata hazırlaşıram. Allah hamımızın yardımçısı olsun!

Mehmet

Roma, 22.7. 1946

Bir ay əvvəl Mehmetin ikinci məktubuna cavab yazmağa qərar vermişdim. Amma yenə yazmadım, yaza bilmədim. Nə yazacaqdım? Nədən söz açacaqdım? Düşündüm və gözlədim. “Bəlkə yeni nə isə olar” – dedim. Bir dəyişikliyin baş verəcəyi ümidi ilə yaşayır, gözləyirdim. Bu səhər üçüncü məktubunu aldım. Dərhal açıb oxudum. Bilmirəm nədənsə yazdıqları məni heç maraqlandırmadı. Bəlkə bu axşam doktorun yanına gedəcəyim üçün? Beynimdə dolaşan yalnız doktordur. Onun soruşacağı suallar, verəcəyim cavablar... Gecə yuxuda gördüklərimi yadda saxlamağa çalışıram. Doktor yuxularını unutma demişdi. Bu axşam başımın ağrısı bəlkə bir az keçər. Gecə oturub Mehmetə məktub yazacağam. Məni unutmadığına görə təşəkkür edəcəyəm.

Roma, 23.7. 1946

Dünən axşam doktor düz bir saat mənimlə məşğul oldu. Sadəcə o danışdı, mən qulaq asdım. Daxilimdə isə dediyi hər sözə etiraz etdim. Doktora inanmalısən deyir. Bu sözləri artıq neçənci dəfədir ki, təkrar edir. İndi qorxu içində yaşayırsan, amma fikir vermə, deyir. Qorxunu həyatda olduğu kimi qəbul et, çalış ki, sevinəsən, o zaman qorxuların da keçib gedər, deyir. Çox gözəl, doğru sözlərdir, amma mən uşaq deyiləm ki! Başımda yurd salan fikirlərlə yaşaya bilmirəm. İnsanların üzünə baxa bilmirəm.

Otaqdan birlikdə çıxdıq. Koridorda əlimi sıxarkən güldük.

– Qız dostun yoxdurmu? – deyə soruşdu.

Birdən-birə titrədim. Keçən il Tirola Mariyanın məzarından ayrılarkən titrədiyim kimi...

Doktorun yanından həmişə ümidli çıxırdım. Bəs dünən axşam nə oldu? Doktora elə nifrət edirəm ki! Bacardığım qədər uzun müddət yanına getməyəcəyəm. Bəs sabah da belə titrətmə keçirsəm? Gecə yatağa girməkdən qorxsam? Dünən doktorun otağında olduğum vaxt gözümün qabağına keçən il Tirola, düşərgədə Mariyanın yataqdan aşağı sallanmış əli gəldi. Doktor nəsə deyirdi. Mən yalnız Mariyanın əlini görürdüm. Birdən özümü itirib doktora “Mən öldürdüm. Onu mən öldürdüm!” – desəm? Aman, Allahım! O ölüb canını qurtardı. Bəs mən bu qara fikirlərdən necə xilas olacağam?

Ayrılarkən doktor:

– Əsir düşərgəsində keçirdiyin həyatı yaxşı-yaxşı xatırlamağa çalış. Növbəti həftə danışarsan. Bəlkə bu yolla qorxularının kökünü bilər, səni daha düzgün müalicə etməyə çalışaram, – demişdi.

Susmuşdum. Cavab verməmişdim. Otelə qayıdanda pulumun günbəgün azaldığını düşünürdüm. Pulum qurtarandan sonra doktorsuz necə yaşayacağam? Mehmeti və məktubunu xatırladım. Cənubi Amerikanın insan ayağı dəyməmiş vəhşi çöllərində çalışıb özünə həyat qurmaq istəyir. Niyə tək mən, yalnız mən qolum-qanadım qırılmış kimi sürünürəm? Mehmetin məktubuna cavab yazmaq qərarı ilə otağıma girdim. Amma beynimdə hələ də Mariya vardı. “Xatirələr”i qarışdırdım. Yazmağa altı ay öncə başlamışdım. Bilmirəm, başa çatdırmaq mümkün olacaqmı? Mariya haqda mütləq danışmaq istəyirəm. Mariyasız “Xatirələr” olar? Mariya gecə yarısına qədər gözlərimin önündən çəkilmədi. Ayağa qalxıb yazmaq istəsdim. Amma hələ Mariyadan əvvəl əsirlikdə və legionda keçən günlərimdən bəhs etməliyəm.

2 nömrəli barakdayam. Bura da 5 nömrəli barak kimi soyuqdur. Sadəcə, üç qatlı taxtlar yoxdur. Yerə saman döşənib. Orada-burada bir neçə əsir büzüşərək yatır. Bəzən şübhə ilə “Doğrudanmı 2 nömrəli barakdayam?” – deyə öz-özümə sual verirəm.

Söhbət edə biləcək adam axtarıram. Amma büzüşüb yatan insanlar nə danışır, nə də bir həyat nişanəsi bürüzə verirlər. Saman içindəki kötöklərə bənzəyirlər.

Bəlkə polis məni aldadıb, başqa baraka gətirib deyə düşünürəm. Xeyr, 2 nömrəli barakdayam.

Axşam düşür. İçəri get-gedə qaranlıqlaşır. Əsirlər də yavaş-yavaş yerlərindən dururlar. Qulağıma səslər, qışqırıqlar gəlir. Mən də ayağa qalxır, ağır-ağır qapıya tərəf gedirəm. Qapıda saqqallı, üz-gözləri toz içində, ayaqları əski-üskü ilə sarınmış əsirlər çiyinlərindəki çuvallar, cırıq həsirlərlə içəri soxulmaq istəyirlər. İçəri girər-girməz:

- Kiyevlilər!
- Xarkovlular!
- Zaporojelilər! – deyə bağırırlar.

Kiminsə “Ağməcrid”, “Kırım” deyə səslənəcəyini gözləyirəm. Amma istədiyim bu iki kəlmə eşidilmir. Bir az sonra cəsarətimi toplayıb özüm qışqırıram:

- Kırımlılar!
- Kırımlılar!

Cavab yoxdur. Bir də bağırıram:

- Kırımlılar!

Qaranlıqda ayaqlarımın yanında bir nəfər:

- Bağırma, qardaş. Burada kırımlı tapa bilməzsən, – deyir.

Böyründə otururam.

- Mən azərbaycanlıyam, – deyə tanışlıq verir.

Bir müddət susub sözüünə davam edir.

– Mətbəxdə İskəndər adlı bir kırımlı uşaq var. Amma çox zalım uşaqdır. Bir kimsəyə yanında yer eləməz.

- O İskəndəri mənə göstərə bilərsən?

Eşitdimi, eşitmədimi – bilmirəm. Cavab vermir. İndi söhbəti davam etdirər deyə düşünürəm. Barakın içi qaranlıqlaşır. Söhbətlər yavaş-yavaş səngiyir, pıçıltı səsləri eşidilməyə başlayır. Azərbaycanlı sualıma cavab verəcək deyə hələ də gözləyirəm. Azərbaycanlı isə heç nə demədən qaranlıqda siqaret yandırır. Çaxmağın işığında üzünü görürəm. Sağlam, qüvvətli insana bənzəyir. Amma nuru itmiş gözləri ilə gözümün içinə baxanda daha bir söz deməyəcəyini başa düşürəm. Uzanıb yatmağa çalışıram. Azərbaycanlı asta səslə bir şərqi mızıldanır. O, şərqi oxuyur, mən Mustafanı düşünürəm.

Xeyli susandan sonra:

- Yatdınmı, qardaş? – deyə soruşur.
- Yox, yatmamışam.
- Allaha dua elə, yat.
- Çox istədiyim adamı itirmişəm. Ürəyimdə onun dərdi var. Yata bilmirəm.
- Keçmişdə olanları unut, sabahı da fikirləşmə!
- Çox da köhnənin söhbəti deyil.
- Acsan?

Qəribə sualdır. Susuram. Qaranlıqda torbasından nəsə çıxarıb mənə uzadır. Çörəkdir.

- Al, ye.
- Əlini geri qaytarıram.
- Sən özün tox deyilsən ki, ağam.

– Sən indi ye, qardaş. Sabaha Allah kərimdir.
– Nə iş gördürürlər sizə?
– İki kilometr aralıdakı bulaqdan mətbəxə su daşıyıram. Alman yanımdan ayrılmaz amma. Ayrılrsa...

Sözünü bitirmədən dərin bir ah çəkib yanımda yerə uzanır.

Bir az sonra söhbətinə davam edir:

– O alman yaxşı adamdır. Amma çörəyi az verir, köpək oğlu. Yanımdan ayrılrsa...

– Ayrılrsa nə edərsən ki?

– Qaçaram, qardaş, qaçaram.

O anda 5 nömrəli barakdan qaçmağım yadıma düşür.

– Elə iş görməyin, ağam. Ələ keçərsiniz.

– Bir dəfə qaçdım. Amma tutuldum.

– Ee?

– Köpək oğlu alman masanın üstünə uzandırıb belimə yetmiş beş çubuq vurdu. İki həftə nə çörək, nə də bir damcı su. Belim kabab kimi yanmış halda iki həftə bu barakın içində yatdım. Fərsət tapsam yenə qaçaçağam, qardaş. O köpək oğlu alman yanımdan ayrılmasa boğacam onu! Bıçaqla başını kəsəcəm, qaçacam.

Susdu. Qaranlıqda son sözlərini deyərək dişlərini bir-birinə sıxdığını hiss etdim. Nəhayət, İskəndərdən danışar deyə xeyli gözlədim. Amma daha danışmadı. İskəndəri düşünə-düşünə yuxuya getdim. Sabah erkəndən ayıldım. Barakın içi çox qələbəlik idi. Qapının ağzında polislərin bağırması eşidilirdi:

– Daş yonanlar!

– Asfalt basanlar!

– Bayıra! Haydı, bayıra çıxın. Sizin ananızı...

Ayaqlarına əski-üskü sarınmış, bitli odeyal və həsirləri çiyinlərindən düşməsin deyə iki qat olan əsirlərə qoşulub qapıdan çıxdım. Güclü külək barakların damındakı qarı sovurub üzümüzə çırpır. Əsirlərin çoxu yarıçılpaq bədənlərini soyuqdan qorumaq üçün barakın günlüyü altında daldalanmağa çalışır. Amma polislər dəyənəklə vura-vura yenə meydanın ortasına gətirirlər. Bir-birimizə sıxılıb gözləyirik. Bir azdan polislər əllərindəki dəyənək və qamçılarla bizi iki yerə ayırdılar.

– Daş yonanlar, sağ tərəfə!

Dəyənək yemədən, könüllü şəkildə sağ tərəfə keçən az idi. Başıma zopa dəyməmiş sağa keçməyə qərar verib o tərəfə addımladım. Bir azdan sayımız yüz nəfəri aşdı. Sərt üzlü polislər yavaş-yavaş yumşalmağa başladılar. Yanımda dayanmış əsirlər polisləri söyür, işin ağırlığından şikayət edir, yerə tükürürdülər.

Meydanı tərk etməmişdən əvvəl başına qulaqlarına qədər enmiş yun corab keçirən, çiyinlərinə çuval atmış azərbaycanlı yanıma gəldi.

– Niyə daş yonanlarla gedirsən, qardaş?

Başımın polisləri göstərmiş:

– Bəs nə edim? – dedim.

Sonra əlavə etdim:

– Siz də daşyonanlarla gedirsiniz ki...

– Mən ancaq mətbəxə qədər sizinlə gedirəm. Orada ayrılacam. Daşyonan işi çox çətin, qardaş. Dözə bilməyəcəksən. Asfaltbasanlarla getməli idin. Nə isə.

Məndən ayrılma, o İskəndəri sənə göstərim. Çox sərt uşaqdır. Amma hər halda yurddaşındır. Bəlkə sənə xeyri toxunar. Heç olmasa, bir stəkan su verər...

2 nömrəli barakın qapısından çıxıb Stalaqı ikiyə ayıran yolla mətbəxə tərəf gedirdik. Sıranın uzunluğu aşağı-yuxarı iki kilometrə çatırdı. Havada zəhər kimi acı soyuq vardı. Azərbaycanlı yanımda öz-özü ilə danışmış kimi:

– Əlimə bir fürsət keçsə! Əlimə bir fürsət keçsə! – deyirdi.

İki saat sonra mətbəxin qapısında idik. Əsirlər bellərindən iplə asdıqları tənəkə qutuları çıxarmağa başladılar. Mətbəxdən əllərində çörəklə çıxan əsirlərə baxırıdım. Yüz qram çörək və yarım litr ilıq su! Amma bunun qiymətini yalnız biz bilirdik.

Yanımda biri:

– Alçaqlar, suyu da bizdən əsirgəyirlər, – dedi.

Başqa birisi də burnunun altında mızıldanırdı:

– Su... su...Yaxşı olar ki, çörəyi bir az çox eləyəydilər.

– Özüm yemirəm ki! Altı aydır dərim bit bəsləyir!

– Ah, bir gün isti su ilə çimə bilsəydim!

– Səni çuxura təmiz, ya da kirli atdılar – nə fərqi var?

– Qarnım bir gecəliyə doysun, ömrü boyu kirli qalmağa razıyam.

Mətbəxə girdik. İri qazanlar sıra ilə düzülmüşdü. Hər qazanın yanında aşbazla polis dayanmışdı. Həyəcanla İskəndəri tapmağa çalışır, ikidə bir azərbaycanlının üzünə baxırdım. Azərbaycanlı da istəyimi gözümdən oxuyubmuş kimi:

– O qazanın yanında durma, qardaş. Oradakı baş aşpazdır. Görmürsən, ayağında uzunboğaz çəkmə var. Əlləri cibində, ayağında təptəzə zabit çəkmələri, direktor kimi mətbəxin bir başından o biri başına var-gəl eləyir.

O biri qazanları görə bilmirdim. Buxar və duman arxasında söyüş, qışqırıq səsi gəlirdi. Öndə azərbaycanlı, arxasınca mən qazana yaxınlaşdıq. Azərbaycanlı tənəkə qutusunu aşbaza uzadıb nə isə dedi. İskəndərimi soruşurdu, acəba? Yox, payının çörəyin ortasından olmasını istəyirdi. Aşpaz:

– Ortasından! Ortasından, – deyər pis-pis gülərək azərbaycanlının çörək payını ayaqlarının altına tulladı. Zavallının çörəyi götürmək üçün yerə əyilməsi ilə polisin dəyəyəyi belinə endirməsi bir oldu. Dizi üstə çöküb başını ovucları arasına almış azərbaycanlı “Ay insafsız! Ay insafsız!” – deyər öz-özünə deyirdi.

Belindən tutub ayağa qaldırdım. Polis azərbaycanlını bir də vurmaq üçün dəyəyəyini havaya qaldıranda kənardan yoğun səs eşidildi:

– Oğlan, Azəroğlu, bu polislər bir gün səni döyə-döyə öldürəcəklər.

– Nə qəbahətim oldu, İskəndər bəy? Nə qəbahətim oldu ki, bu köpəkoğlu məni durduğum yerdə vurdu?

– Yaxşı, çox baş aparma. Çörəyini aldın sıradan çıx.

Azərbaycanlı dinmədi. İskəndərə baxdım. Arxası mənə tərəf durub polislə danışırıdı. Yanına yaxınlaşmazdan əvvəl tərədən dırnağa süzdüm. Həyatımın o qorxunc dövründə tanıdığım soydaşların bədənə ən sağlamı idi. Amma bilmirən ən yaxşısı, yoxsa ən pisi idi? Qarayanız, enlikürək, palıd kötüyü kimi adamdı. Qaşları daim çatılı idi. İri, gözəl gözləri vardı. Gözləri elə bil ətrafda bir şey arayırmış kimi daim iri açılmış olurdu. Burnu heykəltəraş əlindən çıxıbmiş kimi mütənəşib və gözəldi. Yalnız dodaqları nazik, soyuq görünürdü. Elə bil həyatdan heç zövq almamış,

bir dəfə də olsun, ürəkdən gülməmişdi. İlk baxışdan içində sarsılmaz bir qüvvənin mövcudluğu diqqətimi çəkdi. Amma qüvvə və qabiliyyətindən necə istifadə etdiyini, daha doğrusu həmin qüvvət və qabiliyyətin onu hansı tərəfə sürüklədiyini anlayınca qəlbimdə İskəndərə sevgi, rəğbət qalmadı. Yaxınlaşıb soruşdum:

– Kırımlı İskəndər sizsiniz?

Soyuq tərzdə, sonrakı söhbətə yer qoymaq istəmiş kimi:

– Mənəm. – dedi.

– O polis azərbaycanlıyı haqsız yerə vurdu. Nə günahı vardı?

Bir müddət səsinə çıxarmadı. Sonra şübhə ilə baxıb soruşdu:

– Deyəsən, sən də kırımlısan?

– Kırımdanam. Ağməsciddən. İnanmırsan?

– İnanıdım.

Ani bir sükut oldu. Sonra dəniz sahili (*Kırım türkcəsində iki dialekt - Çöl və Sahil dialektləri mövcuddur. Tərc.*) sakinlərinin şivəsi ilə:

– Amma dünən bir kazak da kırımlıyam deyib məni aldatdı. Çörək istəyirdi.

– Mən kazak deyiləm. Çörək də istəmirəm.

Qamçısını əlində oynadıb güldü.

– Mən də çörək yerinə kavurun ağıl torbasına elə dəyənək ilişdirdim ki, bundan sonra ömrü olunca çörək sözünü dilinə gətirməz. Mal təzəyi kimi yerə sərələndi.

Gözlərimin önündə bir anlığa İskəndərin ayaqları altına yıxılmış zavallı əsir canlandı. Geri dönüb məbəxdən çıxmaq istəyəndə İskəndər çiyinimdən yapışdı:

– Mənimlə gəl, – dedi. – Sənə həm çörək verəcəm, həm də səni döymək istəyənin başını əzib leşini də mal təzəyinə çevirəcəm.

Hər şey Allah səbəb olduğu kimi İskəndərlə qarşılaşmağım da Allahın işi idi. Həyatımın bir dönüş nöqtəsinə daxil olduğumu bilmədən İskəndərin dalınca getdim. Qaynayan qazanların arasından keçib mətbəxin sonundakı otağa girdik. Oradakı masanın ətrafında üç polis oturub yemək yeyirdi. İskəndər əlindəki qamçını yatağa tullayıb yoğun səsi ilə polislərə bağırırdı.

– Bu uşağa əl qaldıran dəyyusun başını əzərəm.

Polislər eşitdikləri sözlərdən qorxuya düşmüş kimi əvvəl ona, sonra mənə baxdılar. Biri:

– Onu 5 nömrəli baraka aşbaz göndər, – dedi. – Aşpazın da polis qədər cözü keçir.

İskəndər həmin polisə tərəf çevrilib:

– İvan, sən bu uşağı 5 nömrəliyə apar. Oradakı aşbazlara mənim adamım olduğunu söylə. De ki, İskəndərin qardaşıdır. Anladınmı? Bilsinlər ki, bundan sonra ona toxunanı tutub p..x çalmasına soxaram.

Məni əsəbi gülmək tutdu:

– Mən necə aşbazlıq edə bilərəm, İskəndər bəy? – deyə soruşdum. Birdən partladı:

– Oğlan, uzunçuluq eləyib baş-beynimi aparma! Qazanın altına odun qoymağı da bacarmırsan? Aşbazlıq sənə nəyinə lazımdır.

Polis İvanla mətbəxdən çıxdı. Amma İskəndəri tapmağımla itirməyim bir oldu. Bir də görə bilmədim. Kim idi? İndi haradadır? Bilmirəm. 5 nömrəli barakda səkkiz

aşbaz vardı. Çoxu ukraynalı idi. Əsirlərlə bir yerdə qalmırdıq. Aralıda, kiçik taxta barakda yaşayırdıq. Barakın önündə hərəsi yüz litr su tutan üç qazan vardı. Suçular axşamdan onları doldururdular. Biz aşbazlar da səhər erkəndən durub qazanların altını yandırırıdık. Sonra kartof arabalarını gözləyirdik. Saat 9-a yaxın qapılar açılır, arabalar meydana girirdi. Hər arabanın sağında, solunda, gerisində dəyənəkli polisler, arabadakı kartofun üstündə əli kürəkli bir əsir qazanlara tərəf gəlirdi. Soyuqdan rəngləri bozarmış əsirlər əllərini arabaya uzadıb:

– Bir kartof at, qurbanın olum! Bir kartof at, – deyə yalvarırdılar.

Arabaçı qazana yaxınlaşır, ora on beş kürək dolusu kartof atandan sonra atını digərlərinin yanına sürürdü. Polislərlə arabalar uzaqlaşan kimi bir nəfər qaynar sudan kartof çıxarıb özümüzə “xüsusi” kartof şorbası bişirirdi. Həmin adam bu işlə məşğul ikən digər aşpazlar yeşiyin üstünə çıxıb əllərindəki iri taxtalarla qazanı durmadan qarışdırırdılar ki, kartof hamısı dibə çökməsin. Aşbazlar düşərgənin zəngin, sayılan adamları idi. Hamısının əynində zabit, hətta general paltarı vardı. Üç-dörd gün sonra mən də bir çömçə kartof sıyığına yüksəkrütbəli zabit uniforması aldım.

Aşpazlığım düz üç həftə sürdü. Günün birində qazanlarımızın yanına otuz beş yaşlarında bir feldfel gəldi. Xeyli müddət ətrafı gəzib dolaşdı. Hamımızı diqqətlə gözdən keçirdi. Qəfil gəlişdən qorxmışdum. Gözə görünməməkdən ötrü qazanların arxasında gizləndim. Amma çox da pis adama oxşamırdı. Trotskinin saqqalına bənzər qara saqqalı, uzunsov, yorğun üz, gözlüyünün qalın şüşəsi arxasından mərhəmətlə baxan gözləri onu gördüyümüz almanların çoxu kimi zalım hərbiçiyə deyil, bir sosial-demokrata, ya da dindar xristiana bənzədi. Yaxınıma gəldi, məni alıcı gözü ilə süzdü, əynimdəki uniformaya baxandan sonra soruşdu:

– Neçə yaşındasan?

– İyirmi üç.

– Generalsan?

Deməyə söz tapmadım. Gülərək bir də soruşdu:

– General deyilsən?

– Xeyr, leytenantam.

– Məgər əynindəki leytenant uniformasıdır?

Qorxmışdum. Nə cavab verəcəyimi bilmirdim. Deyəsən alman hər şeyi başa düşmüşdü. Yenə gülərək:

– Bura nə məqsədlə gədiyimi bilirsən?

– Xeyr, cənab...

– Mənə xidmətçi lazımdır. Bacararsan?

Almanın nə istədiyini biləndən sonra özümə gəldim. Amma nə deməliydim? Xidmətçilik aşpazlıqdan bəlkə yaxşı, bəlkə də pis idi. Görəsən təklifini rədd etsəm qəzəblənəz ki? Rütbəmi soruşmuşdu, əynimdəki formaya baxıb gülmüşdü. Rədd cavabı versəm məni zindana da atdıra bilər. Təklifini qəbul edəcəyəm. Gedib onun xidmətçisi olacağam.

– Öhdəsindən gələrəm, – dedim.

5 nömrəli barakdan çıxarkən adımları soruşdu. Yolda da sanki unutmamaq üçün:

– Sadıq, Sadıq... – deyə neçə dəfə təkrarladı.

Stalaqın qapısına yaxınlaşdıq. Növbətçi əsgər feldfelə hərbi salam verib

qapını açdı. Düşərgədən çıxdıq. Bir də Stalaqa dönməyəcəyimi bilmədən almanla yan-yan, iki dost kimi qərargaha tərəf yollandıq.

Qış qurtardı, yaz gəldi. Bir aydır ki, feldfel Şultsun xidmətçisiyəm. Nə gözəl, nə rahat günlərdir! Stalaqda yaşadığım dəhşətlərdən sonra əsl həyatın nə olduğunu indi anlayan kimiyəm. Təsadüfən rahat ev, isti yataq tapmış yetim uşaq kimi sevinirəm. Feldfel səhərlər evdən çıxanda üzümə baxıb gülümsəyir, əlini kürəyimə vurur. Günortaya qədər otağını sahmana salır, ayaqqabılarını, uniformasını təmizləyirəm. Sonra hərbi mətbəxdən günorta yeməyini gətirirəm. Nahar edir, boşqabda mütləq mənə də bir az pay saxlayıb işlərinin dalınca gedir. Oturub axşama qərər almanca qəzetlər oxuyuram.

Gecələr tövlədə, almanların atlarına baxan rumıniyalılarla bir otaqda yatırdım. Kirovqradda gördüyüm rumınlar kimi ruslara əsir düşüblərmiş. Sonra da almanlar onları da ruslarla birlikdə əsir götürmüşdülər. Amma müttəfiq olduqlarına görə düşərgədə saxlamırdılar. Dillərini anlamırdım, ancaq sadə, təmiz ürəkli insanlara bənzəyirdilər. Məni siqaretə qonaq eləyirdilər. Bəzən gecə yarısına qədər şərqi oxuyurdular. Günün birində Rumıniyadan bir zabit gəlib hamısını vətənə aparacaqmiş. Altı ay idi ki, həmin zabitin yolunu gözləyirdilər.

Bəzi axşamlar Şults atlara baxmaq üçün tövləyə gəlir, yanımdan keçəndə kağıza bükülmüş bir parça çörəyi mənə uzadırdı. Ağappaq, daşsız, samansız, yumşaq çörək idi. Bu çörəyi yeyərkən Cövdəti, Osmanı, Mustafanı xatırlayırdım. Gözüm önünə bəyaz dumana bürünmüş xəyalları gəlirdi. Mən çörəyi yemirəm. Çörək məni yeyir. İçimdə acılar yığılır. Boğazıma sanki nə isə tıxanır. Feldfelin gətirdiyi çörəyi qaranlıqda oğru kimi ağzıma qoyuram. Sanki ölən yoldaşlarımdan payını da mən yeyirəm. Boğazıma tıxanan şey məni boğur sanki. Bəzən bir parça çörəyi yeyə bilmir, səhərə qədər əlimdə tuturam. Bəlkə birini görərəm. Bəlkə biri qarşıma çıxar. Bəlkə sabah birini taparam. Bəlkə... Çörək parçalarını başımın altına qoyduğum torbada saxlayıram.

Bir axşam feldfel Şultsla tövləyə gedərkən yolda su daşıyan azərbaycanlı ilə rastlaşdım. Yanında silahlı alman əsgəri vardı. Su bidonlarının qalın ipini çiyinə keçirmiş, əllərini sinəsində çarpazlamışdı. Kəsik-kəsik öskürürdü. Yanından keçib getdik. Azərbaycanlı ilə danışmağa qorxdum. Bilmirəm məni gördümü?

Ertəsi gün yenə də onunla rastlaşmaq ümidi ilə cibimə çörəklə qoydum. Yolda rastıma çıxmadı. Amma bütün günü qərargah binasının yanında su daşdığına gördüm. Axşamüstü heç yerdə gözə dəymədi. Ertəsi gün axşama qədər pəncərədən baxdım. Yenə görə bilmədim. Bəlkə xəstələnmişdi? Yolda başqa su daşıyanlar gedib gəlirdilər. Amma azərbaycanlı aralarında yoxdu.

Üstündən bir həftə keçdi. Səhər çağı idi. Feldfelin otağını sahmana salırdım. Birdən koridorda ayaq səsləri, bağırtılar eşitdim. Qapını azca aralayıb koridora baxdım. İki alman əsgərinin arasında divara söykənmiş arıq bir əsir əlləri ilə üzünü qapayıb:

– Mən yəhudi deyiləm. Mən yəhudi deyiləm – deyə boğula-boğula ağlayırdı.

Üzünü görə bilmirdim. Ancaq ağac budağı kimi bəyaz qolları elə titrəyirdi, elə qəribə ağlamağı vardı ki, hətta o biri qapılardan koridora çıxan almanların da üzün-

də bir mərhəmət nişanəsi görünürdü. Az sonra qapı açıldı və Stalaqın qərargah rəisi kapitan Buh koridora çıxdı. Buh sağlam bədənli, qırmızı yanaqlı, boy-buxunlu, gözlərində daim qəribə işıqlar oynayan vüqarlı bir alman zabiti idi.

Ağlayan əsir birdən-birə kapitan Buhun ayaqlarına yığılıb təmiz silinmiş, par-par yanan çəkmələrinə sarıldı.

– Yəhudi deyiləm. İnanın mənə, yəhudi deyiləm, – deyə yalvarırdı. Bilmirəm, kirli əlləri ilə təmiz çəkmələrinə sarıldığı, yoxsa gerçəkdən yəhudi olduğunu düşündüyü, ya da yoluxucu xəstəliyə tutulmaqdan qorxduğu üçün kapitan Buh ayağının əsiri təpiklə vurub bir kənara atdı. Sonra qaayıb otağına girdi. Qapını ört-düm. Ancaq zavallının səsi yenə qulaqlarıma gəlirdi:

– Yəhudi deyiləm. Yəhudi deyiləm – deyə bar-bar bağırırdı.

On beş dəqiqə sonra feldfel Şults otağa girdi. Kiçik, mülayim gözləri ilə üzümə baxdı. Masasının arxasında oturarkən:

– Düşərgədə bir yəhudi yaxalayılar, – dedi.

Səsimi çıxarmadım. Bu barədə danışmaq istəmədiyimdən özümü eşitməzliyə vurdum. Amma feldfel Şults inadla yəhudilərdən söz açmaq istəyirdi.

– Düşərgədə daha çox yəhudi var, – dedi.

Zəif almancamla:

– Bu adamın yəhudi olduğunu nədən bildiniz? Bəlkə heç yəhudi deyil? Özü də “Yəhudi deyiləm” – deyirdi.

Feldfel ağappaq dişlərini göstərən təbəssümlə güldü:

– Bunu bizə yəhudilərin özləri deyirlər.

– Yəhudilər özləri?

Barmaqlarını dodaqların apardı.

– Yaxına gəl. Bax, kimsəyə söyləmə...

Yaxınlaşdım. Yenə də pıçıltı ilə:

– Bəli, yəhudilər özləri xəbər verirlər, – dedi. –Sən bilirsənmi ki, yəhudilərin kişilərinin hamısı kəsikdir? Bundan nə düşərgə rəisinin xəbəri vardı, nə də bizim. Tərcüməçi Yan dedi. O da yəhudidir. Zətən yəhudi olduğunu bilirik. Amma hələlik bizə lazımdır. İndi hər barakda azı beş-altı yəhudi var. Elə düşünürlər ki, onlara aman veriləcək. Digər yəhudilər aradan götürüldükdən növbələri mütləq çatacaq.

Heç nə anlamırdım. “Kəsik” sözünün mənasını soruşdum. Şults yenə güldü və əl işarəsi ilə yəhudi kişilərinin sünnətli olduqlarını anlatdı.

– O beş-altı yəhudi bütün günü çalaların yanında fırlanır. “Kəsik” görə kim o dəqiqə polisə xəbər verirlər. Polislər də tutub bura gətirir...

Feldfelin sözlərinin mənasını başa düşdüyüm anda onurğa sütunumdan dəhşətli bir ağrı keçdi. Vəziyyətimi hiss etdirməmək üçün tez çəkmələrini götürüb təmizləməyə başladım. Əllərim əsirdi. Bunu Şultsa göstərməməyə çalışırdım. Bir azdan yerindən durdu. Koridora çıxmamışdan öncə ayaq saxladı.

– İndi bu adam “Yəhudi deyiləm” deyir. Qərargah rəisi Yanı Stalaqa göndərdi. Yəhudilər gəlib baxacaq. Kim bilir, bəlkə doğrudan da yanlışlıq olub – deyərək çıxdı.

Allahım, birdən adam müsəlmandırsa? Onda yəhudi olmadığını necə isbat edəcək? Əgər mən şahidlik eləsəm? Almanlar inanmazlar buna... Məni də çuxurun kənarına aparıb başıma bir güllə vururlar. Əsirin hələ də “Mən yəhudi deyiləm” – deyə

fəryad etdiyini eşidirdim. Müəslmandırsa, yəhudi olmadığını necə sübut eləyəcək? Sübut eləməyə göz görə-görə öldürüləcək. Bəlkə onun yəhudi olmadığını izah etməyə çalışım? Amma birdən həqiqətən də yəhudi isə... Hələ bütün müsəlmanlar bir yana qalsın, götürüb İskəndəri, azərbaycanlını, mənə – hamımızı yəhudi deyə güllələməyə başlasalar? Bu fikirlərə daldığım zaman koridorda əvvəlcə ayaq tappılıtsı, sonra ağlamaq səsi eşidildi. Yarım saat sonra bayaqki əsiri sürüyə-sürüyə çuxurun kənarına aparırdılar. Pəncərədən baxırdım. Quzu kimi sakit idi. Dizi üstə çökdü. İki addım arxasında dayanmış alman əlindəki tapançanı zavallının başına dirəyib elə elə ustalıqla atdı ki, güllənin çaxması ilə əsirin çuxura yuvarlanması eyni anda oldu. Bir anda ruhunu təslim edən bədbəxt üçün dua etməkdən başqa əlacım qalmamışdı.

Bir azdan qapı açıldı. Feldfelbel Şults otağa girdi. Gözümün yaşlı olduğunu göstərməmək üçün tez üzümü divara çevirdim. O, yerində oturarkən:

– Yəhudilər baxdılar. Yəhudi imiş, – dedi.

Bu hadisədən sonra Stalaqa dönməyə qərar verdim. Bəs birdən Şults şübhələnsə? Səhərə qədər yata bilmədim. Səhər Şults tövləyə gəldi, birlikdə qərargaha getdik. Yolda “Mənə geri, Stalaqa göndər” – deməyə cürət edə bilmədim. Qapının önündə ayrıldıq. Bəlkə azərbaycanlını görəmə deyə günortaya qədər pəncərədən çəkilmədim. Amma heç yerdə gözə dəymirdi. Günorta yeməyi gətirmək üçün otaqdan çıxarkən ayaq səsləri və dünənkinə bənzər fəryadlar eşitdim. Qapının arasından baxdım. İki silahlı alman əsgərinin arasında iki əsir idi. Arxaları mənə tərəf dayandıqlarından üzlərini görə bilmirdim. İkisinin də ayaqları yalın idi. Sahibsiz uşaqlar kimi bir-birlərinin əlindən tutub titrəyirdilər. Uzun, qara saçları toz, saman içində idi. Əyinlərində dizlərinə düşən cırıq-cıdır köynək vardı. Kim idilər görəsən? Üzlərinə baxmağa çalışsam da, görə bilmirdim. Almanlar niyə onları qərargaha gətirmişdilər? Bir az sonra Şults otaqdan çıxdı. Əsirlərin yanındakı alman əsgərləri hərbi salam verdilər. Şults onları diqqətlə süzdü. Heç nə demədən otağına qayıtdı. Mən qapını örtmüşdüm. O açdı.

– Sadıq, mənimlə gəl, – dedi.

– Hara, herr feldfelbel?

– Tərcüməçi Yan Stalaqa gedib. Gəl bu adamlarla sən danış.

– Oldu, herr feldfelbel!

Birlikdə koridora çıxdıq. Alman əsgərlərinin arasında dayanıb titrəyən əsirlərin yanına getdik. Baxan kimi ikisinin də insan görkəmini çoxdan itirmiş iki zavallı özbək olduğunu anladım. Feldebel Şults əsirləri göstərib:

– Bunlardan rusca soruş – yəhudidirlər, yoxsa yox?

Mən rusca:

– Feldfelbel hansı millətdən olduğunuzu bilmək istəyir. Yəhudisiniz? – deyə soruşdum.

Bir-birlərinə baxdılar. Nisbətən yaşlı olan başını aşağı salladı.

– Rusca başa düşürsünüz? Siz yəhudisiniz, yoxsa yox?

Yaşlı adam başını azacıq qaldırdı. Sərsəm-sərsəm gülüb:

– Bəli, yəhudi... Biz yəhudiyik, – dedi.

Zavallının səsi də, yazıq-yazıq gülümsəməsi də mənə çox toxundu. İndi feldfelbel üzümə baxırdı. Mənsə nəzərlərimi özbəyin işığı sönmüş gözlərindən ayıra bilmirdim. Bit şey anlamadıqlarını görüb tatarcaya keçdim.

– Bura bax, qoca. Niyə yalan danışırsan? Sən yəhudi deyilsən axı. Elə bilirsən yəhudiyəm desən alman sənə çörək verəcək? İkinizi də çuxurun yanına aparıb öldürəcəklər. İndi düzünü de görüm siz özbəksiniz, yoxsa türkmənsiniz?

Əvvəlcə bir-birlərinə, sonra da ikisi bir yerdə üzümə baxdılar. Ayaqlarına döşənib boğula-boğula ağladılar.

– Özbək, ağam. Özbək! Bizə Fərqanəliyik. Fərqanəli özbək.

Feldfebel:

– Yəhudidirlər? – deyə səbirsizliklə soruşdu.

– Xeyr, herr feldfebel. Asiyalıdır bunlar. Üz cizgilərindən də...

Sözümü bitirməmiş iki silahlı əsgərin müşayiəti ilə qərargah rəisi kapitan Buh koridorda göründü. Şullts dərhal “Farağat!” komandası verdi. Almanlar kökslərini qabar-dıb nəfəslərini saxlayaraq dim-dik dayandılar. Feldfebel izahat vermək üçün döndüyü zaman Buh ehtiyac olmadığını bildirmiş kimi əlini yellədi. Hələ heç bir şey olmamışdı, amma kapitan gül ağzını açıb biədab söyüşlər yağdırdı. Almanlar özlərini qurudub heykəl kimi dayanmışdılar. Heç kimin diqqətini çəkmədən aradan çıxmaq istəyirdim. Di gəl, qarşımda feldfebel, arxamda almanlar dayanmışdı. Kapitan Buh məni hələ görməmişdi. Əgər baxıb “Bu kimdir?” – deyə soruşsa, onda nə olacaqdı? Özbəklərin yanında dayanmışdım. Yazıqlar hələ də ölümə gedəcəklərindən xəbərsiz idilər. Kim bilir, bəlkə onlarla bir yerdə məni də öldürəcəklər? Gizlənməyə çalışır, görünməyim deyə Allaha yalvarırdım. Buh sanki səsini bütün Stalaqa eşitdirmək istəyirmiş kimi bağırırdı. Qırmızı sifəti getdikcə daha da allanırdı. Yəhudilərin ünvanına dünyanın ən pis söyüşlərini yağdırırdı. Bir anlıq dayanıb özbəklərə diqqətlə baxdı. Koridorda milçək uçsa, səsi eşidilərdi. Feldfebel Şults özbəklər haqda məlumat vermək istəyəndə kapitan yenə əsib-coşdu. Söyə-söyə uzaqlaşdı. Tez qaçıb otağa girdim. Qapının arxasında titrəyə-titrəyə kapitan Buhun sərt sözlərini dinləyirdim. Aradan bir saat keçdi. Şults hələ geri dönməmişdi. Tez-tez qapını aralayıb koridora baxırdım. Özbəklər orada deyildi. Demək, hər halda öldürməyə aparmışdılar. Düşərgə rəisinin otağına arabir əsgər, yaxud zabit girib-çıxır, qapı hər açılında içəridən kapitan Buhun binanı silkələyən bağirtəsi eşidilirdi. Otağında mütləq nə isə bir şeylər olurdu. Olmaya özbəkləri öz əli ilə öldürürdü? Yox. Eşitdiyim hamısı alman səsləri idi. Nə baş verirdi? Kapitan Buh niyə bayaqdan bəri aramsız bağırırdı? Birdən qapı açıldı. Şults içəri girdi. Feldfebelin bayaqkı sakit, mülayim baxışları əvəzinə indi sanki gözlərində şimşəklər çaxırdı. Tez-tez divardakı tüfənginə baxanda yenə öldürüləcək adamlar olduğunu düşünürdüm. Amma kimi öldürəcəkdə? Neçə nəfəri? Qəfildən koridorda gurultu qopdu. Feldfebel Şults silahını götürdü. Orada nəsə danışırdılar. Silah şaqqıltıları, komanda səsləri eşidildi. Pəncərədən baxdım. Həyətdə otuz beş, bəlkə qırx əsgər vardı. Hamısı da silahlı. Başda kapitan Buh dayanmışdı. Səsi sərt və qəzəbli idi:

– Sağa-a-a-a dön!

– Addımla -a-a marş!

Dəmir nallı çəkmələrini yerə vura-vura Stalaqa gedirdilər. Bir az sonra qorxunc ayaq səsləri eşidilməz oldu. Meydan, koridor, otaqlar məzar səssizliyinə gömüldü. Bu səssizlik içində Allaha yalvarırdım:

– Allahım! Günahlarımız ucbatından gözümüzə ölümün ən qorxunc pərdələrini göstərdiyin anda da Səni sevəcək, Sənə inanacaq, Səndən imdad istəyəcəyik.

Bir saat sonra kapitan Buş, feldfel Şults və bir neçə zabitlə əsgər qərargaha döndülər. Stalaqda nə olduğundan xəbərim yoxdu. Şults tufəngini divara söykə-yərkən:

– Düşərgəni yəhudilərdən təmizlədik, – dedi.

Üzünə baxmırdım. Amma nə olduğunu bilmək istəyirdim. Qorxa-qorxa;

– Hamısı yəhudi idi? – deyə soruşdum.

– Hamısı! Qəhbə balaları bizi aldatmaq istəyirdilər. Yəhudilərin “kəsik” olduğunu bilirdik. Amma guya kəsik olan tək yəhudilər deyilmiş. Müsəlmanlar da kəsik olmuş. Bunu səhər komandanlıqdan gələn zabitlər də kapitana demişdilər. Dünya yəhudilərdən təmizlənməyincə bizə rahatlıq yoxdur. İnsanlığın ən böyük düşməni onlardır!

Feldfel danışıdığı vaxt bayırda ayaq səsləri, qırıq-qırıq bağırıqlar eşidildi. İndi pəncərədən yəhudilərə baxarkən Şultsun da sifəti dəyişib bütün almanlarınki kimi olmuşdu. Qaşları çatılmış, üzünə qorxunc ifadə çökmüşdü. Stulun dəstəyindən sanki bu dəqiqə yerindən çəkib qoparacaq kimi tutmuşdu.

– Yüdishe schvaine hund! Yüdisce schvaine hund! (*Yəhudilər donuzdur. Yəhudilər donuzdur (Almanca) Tərc.*) – deyə söyüb-söymələnirdi.

Meydanda bir dəstə adam vardı. Dəstənin ətrafını saran gənc alman əsgərləri ov tulalarının səsinə bənzər səslər çıxarırdılar. Adamlar susurdu. Çoxunun ayağı yalın idi. Bəzilərinin köynəyi yoxdu. Başlarından, saçlarının arasından süzülən qan sifətlərində qəribə cizgilər çəkirdi. Amma baxışları imanla dolu idi. Ölümə belə rahat, qorxusuz gedən insanları ilk dəfə görürdüm. Onlardan fərqli olaraq almanların üzündən narahatlıq və sıxıntı oxunurdu. İki millət qarşı-qarşıya dayanmışdı. Fəqət məğlub millətin ruhu qalibin ruhundan daha yenilməz idi.

Kapitanın əmri ilə əsgərlər tufənglərinin lüləsini dəstəyə tuşlayıb məhkumları çuxura tərəf apardılar. Tərcüməçi Yan qabaqda, əllərini dalına qoyub başını dik tutmuş halda gedirdi. Arxasınca gələn əsirlər bir-birinə əl uzadır, bir-birinin əlini sıxır, qucaqlayıb öpüşürdülər. Onlara baxırdım və günün birində güllələnməyə məhkum edilsəm ölümə bu adamlar kimi getməyi arzulayırdım. Ruhlarındakı qüvvət varlığına nufuz edirdi. Amma çox baxa bilməyib pəncərədən çəkildim. Yarım saat sonra atəş səsləri eşidildi. Arxasından uzun sükut hakim oldu. Yenə tufəng səsləri. Yenə uzun sükut. Beləcə iki saata qədər çəkdi.

Feldfel Şults otağına qayıdanda pəncərələrə qaranlıq çökmüşdü. İndi xırda gözləri eynəyinin qalın şüşəsi arxasından əvvəlki kimi rahat, sakit baxırdı. Oturub yəhudiləri neçə öldürdüklərindən danışmağa başladı. Öldürülən hər beş yəhudini güllələnmə növbəsi gözləyən sonrakı beş yəhudi basdırırmış. Qanlı paltarlarını Stalaqa gətirmişdilər. Əyni yalın olan əsirlərə verəcəklərmiş.

Bir həftə keçdi. Yəhudilər yaddan çıxdı. Qərargahdakı almanların çoxu cəbhədəki hərbi hissələrə göndərildi. Kapitan Buhla feldfel Şults isə hələ yerlərində idilər. Feldfelin dediyinə görə ruslara qarşı böyük hücum başlanıbmiş. Özü də cəbhəyə getmək əmrini gözləyirmiş. Amma əmrin nə zaman veriləcəyini bilmirmiş. Əmr çıxana qədər müharibə də bitər deyirdi. Müharibənin uzun sürməyəcəyi qənaətində idi. Feldfelin sözlərinə inanmaq istəyirdim. Bəlkə hərbitər. Bəlkə... Gecələr

rumınlar tövlədə şərqə söyləyirdilər. Onlar da “Bu yay hərbi bitəcək” – deyirdilər. Səssizcə siqaretimi sümürür və düşünürdüm. Hərbi bitər! Gözlərimi yumub xəyalımda xoşbəxt bir gələcək canlandırırdım. Hərbi bitər. Stalaqın qapıları açılar. Gediniz, əsirlər. Hərbi bitdi. Gedin. Evlərinizə dönün. Yurdlarınıza, övladlarınıza, ata-analarınıza qovuşun. Azadsınız, sərbəstsiz artıq... Gedin daha. Gedin evlərinizə. Evlərinizə! Hər şey unudulur. Aclıq, iztirab, qan, göz yaşları. Hər şey unudulur. Evlərinizə! Dünən gəldiyimiz ovaları, yolları keçib evlərimizə qayıdırıq. Günəşin qızılı şəfəqləri ilə işıqlanan bağ-bağçalardan qarşımıza qızlar çıxır. Qızlar üzümüzə gülürlər, biz qızların üzünə gülürük. Yaxınlaşır, əl-ələ tuturıq. Kimsə üstümüzə bağırır. Nə tufəng səsi, nə qışqırıq və söyüş eşidilir. Nə fəryad edən var, nə ağlayan. Hər şey unudulur. Mən? Mən torbadakı suxarıya dönmüş çörəkləri saxlamalıyam. Krım Umandan nə qədər aralıdır? Dörd yüz kilometr? Bəlkə daha artıq... Piyada iki həftəyə çata bilərəm. Yollarda kəndli arabalarına minərəm. Bəlkə avtomobillərə. Heç iki həftə də çəkməz. Uzağı bir həftəyə oradayam. Hələ bir həftədən də tez ola bilər. Bu gün bazardır. Hərbi bu gün bitsə, önümüzdəki bazar yurdumuzdayam. Zavallı anam, həyatda olduğumdan xəbəri varmı görəsən? Kim bilir, “övladım” deyə necə boynuma sarılacaq! Kim bilir, gözlərimdən neçə dəfə öpəcək? Hələ atam? Hər halda o da ağlayacaq. Hamımız ağlayacağıq. Amma o əzab, iztirab deyil, sevinc yaşları olacaq.

Sonra? Sonra ailə ocağı, çay süfrəsi, sonu görünməyən söhbətlər. Sonra üzərinə qar kimi bəyaz mələfə çəkilməmiş döşək, atlas üzlü yorğan. Otaqda tək qaldığımız zaman anam Ayvasılı Aslan bəyin qızı Zəkiyyədən söz açacaq. Onun topuqlarına düşən bilək yoğunluğundakı qoşa hörüklərini, qələm qaşlarını, qara gözlərini, üzünə kölgə salan kipriklərini tərifləyəcək. Ah, zavallı anam! Sənin gözlərini yaşsız, üzünü əzabsız görmək üçün nələr etməzdim. Dağların laləli ətəyində, zümrüd yamacda, bağçamızın ortasındakı mis qoxulu evimizə aparacağam səni. Sən orada yenə bəyaz örpəyini başına bağla, “Yasin” oxu. Övladlarına bax. “Bunlar mənim yavrularımdır, bu mənim evimdir” – de. Bəs ruslar necə olsun? Ruslar evimizdən çıxarmı?

Yavaş-yavaş içimə qorxu dolur. Ruslar evimizdən çıxarmı? Çıxmalıdırlar. O yurd, o ev bizimdir. Atalarımız, babalarımız orada doğuldu, orada yaşadılar. Yeddi arxa dönənimiz oradadır. O yurd bizim anamız, biz onun övladlarıyıq. Mütəlq çıxmalıdırlar.

Belə düşündüyüm an nədənsə gözümün önünə aluştalı Qrişa gəldi. Top mərmisindən ayaqları qopmuş sarı saçlı Qrişa! Krımda neçə belə sarı saçlı Qrişa var? Tatar oğlu yenə “Krımı gavurlardan təmizləyəcəyik” – deyə silaha sarılsa? Tökülən göz yaşları, axan qanlardan sonra tatar oğlu yenə üsyan etsə? Ey tatar oğlu, yüz yetmiş ildən bəri qan axıda-axıda səndə qüvvəmi qaldı? Artıq Krımın rəngi dəyişdi. Sən yüz yetmiş il iztirab içində yaşadın. Yenə də elə yaşa. Qanını axıtma. Gücün çatmaz. Boş yerə qanını tökmə. Bilirsən ki, o yurd sənsiz yaşaya bilməz. Bilirsən ki, o yurdu Tanrı sənə əmanət edib. Yalnız sənin varlığıyla var olacaq o yurd! Sənsiz bağlarında gül yerinə tikan bitəcək. Sənsiz evlərinə, saraylarına bayquş ulayacaq. Sənsiz dağları aşılmaz, yolları keçilməz olacaq. Sənsiz cənnət yurd cəhənnəmə dönəcək.

Bir səhər feldfelbel Şults tövləyə çox erkən gəldi. Birlikdə qərargaha getdik. Binanın önündəki meydan silahlı əsgərlərlə dolu idi. Zabitlərin əmrindən sonra tü-

fənglərini çiyinlərinə alıb dəstələr halında uzaqlaşırıdılar. Stalaqa getmədiklərinə görə çox da maraqlanmadım. Şultsun üzü şən və mərhəmətli görünürdü. Kiçik gözlərindəki təbəssüm ifadəsi də pis bir şey gözlənmədiyindən xəbər verirdi. Tanışlığımızdan bəri ilk dəfə mənə qutunun içində üç siqaret uzatdı. Comərdliyinə heyran etdim. Otağa girəndən sonra meydandakı əsgərlərlərdən danışdı. Amma içəridə çox qalmayıb yenə geri qayıtdı. Bir şey anlamadığımdan pəncərənin qabağında dayanıb çölə baxırdım. Yarım saatin içərisində meydan boşaldı. Yenə hər tərəfə səssizlik çökdü. Amma bu vəziyyət uzun sürmədi. Təzə əsgərlər gəldilər. Yenidən canlanma başlandı, komandalar eşidildi. Kapitan Buh, feldfebel Şults və daha bir neçə zabit hələ də qərargahın qarşısındakı pilləkən meydançasında dayanmışdılar. Mən qorxu qarışıq maraq içində gah əsgər səflərinə, gah da pilləkənlərdə dayanmış almanlara baxırdım. On-on beş dəqiqə sonra meydana böyük bir axın başlandı. Gələnlər hamısı mülki geyimdə idi. Hərəsinin çiyində bir boğça vardı. Üzləri toz-torpağa batmışdı. Amma elə də düşkün vəziyyətdə deyildilər. Siqaret çəkir, uca səslə danışırıdılar. Əsir idilər? Yox, əsirə bənzəmirdilər. İçlərində hərbi geyimlilər gözə dəymirdi. Çoxu görkəmindən kəndliyə oxşayırdı. Bu insanları bura niyə gətirmişdilər? Feldfebel Şults əlində bir topa kağız tez-tez otağına girib-çıxırdı. Sevincli, həyəcanlı görünürdü. Meydandakılar yorğun ayaqlarını sürüyə-sürüyə Stalaqa doğru gedirdilər. Arxalarınca başqaları da gəlirdi. Yürüş axşama qədər davam etdi. Tövləyə dönəndə Şults Uman ətrafındakı kənd və qəsəbələrdən on yeddi yaşından qırx beş yaşına qədər bütün kişilərin Stalaqa gətirilib saxlanmaları haqqında qərar verildiyini dedi. Hamısı vaxtı ilə əsgər olmuşdular. Cəbhə yarıldığı zaman çoxu qaçıb kəndlərdə gizlənmişdi. İndi almanlar bu adamları gətirib düşərgəyə salırdılar. Amma kəndin başçısı gəlib filankəsin həqiqətən filan kənddən olduğunu deyirdisə, kapitan Buhun əmri ilə ona sənəd verib sərbəst buraxacaqlarmış. Feldfebel Şults bunları sevinclə danışdı.

Şults ertəsi gün səhər çəki məni oyadanda hava hələ işıqlanmamışdı. Belə erkən gəlməyinə heyran oldum. Tələsik geyindim, birlikdə çıxdıq. Düşərgə qarşısında əsgərlər dayanmışdılar. İçlərindən biri qapını açdı. Qapının iki addımlığında bir dəstə qadın, qız, qoca boğçalarını başlarının altına qoyub yatırdılar. Yanlarına çatmamışdan feldfebel Şults mənə təcüməçilik edəcəyimi dedi. Biz yaxınlaşanda adamlar tənbel-tənbel ayağa qalxdılar. Aralarından bir neçə nəfər yaşlı adam yaxınlaşıb üç addımlığımızda dayandı, papaqlarını çıxarıb salam verdilər. Şults:

– Başçı kimdir? – deyər soruşdu. Sualı rusca təkrarladım.

Üç nəfər qabağa çıxdı. Biri danışmağa başladı:

– Biz bu üç kəndin başçılarırıq. Kəndlərdə iş görə bilən adam qalmayıb. Evlərdə sahibsiz qadınlar, uşaqlar ağlaşma qurublar. Tarlalarda iş getmir. O, on beş-onaltı yaşlı uşaqların günahı yoxdur, cənab tərcüməçi. Onlar heç vaxt əsgər olmayıblar.

Yazıq-yazıq yalvarırdılar və deyəsən məni də mühüm adam sayıb tərcüməçi vəzifəmə bir “cənab” ünvanı da əlavə edirdilər. Feldfebel Şults başçıların dediklərini dinləmək də istəmirdi. Əyilərək qulağıma:

– Birini çək kənara, yalnız biri ilə danış, – dedi.

Sonra:

– Kəndlilərdən soruş gör arabalarda nə var?

Sözünü bitirmədən ətrafa baxdı. Fikrindən keçəni açıq demək istəmədiyini başa düşdüm. Kənd başçılarından birini kənara çəkdim. Şults danışır, mən tərcümə edirdim.

– Sizin kənddən neçə əsir götürüldü?

– Əlli yeddi nəfər, cənab tərcüməçi.

– Hamısı sizin kənddəndir?

– Bəli, hamısı bizim kənddəndir. Son vaxtlar burada tək-tük gəlmə adam görünüb. Almanların gəldiyini bilən kimi onlar da yox oldular.

Yenə Şultsun dediklərini tərcümə edirəm:

– Kənd buradan çox uzaqdır?

– On beş kilometr məsafədədir, cənab tərcüməçi.

– O əlli yeddi nəfərin adlarını bilirsənmi?

– Hamısının adı bura yazılıb. Ağ saçlarıma baxın, cənab tərcüməçi. Bu yaşda durub sizə yalan söyləməyəcəyəm ki? Bütün kənd söz birliyi ilə məni seçib hüzurunuza göndərdi. Dedilər get, məsələni danış. Almanlar və tərcümanları sənə inanarlar.

Feldfebel Şults dedi, mən də kəndin başçısına çatdırdım:

– Bu çox çətin məsələdir. Çox çətin...

Araya sakitlik çökdü.

– Ola bilsin ki, vətəndaşlarınıza sənəd verib geri, kəndə göndərə bilərik. Amma düşərgədə çoxlu ac adam var. Onlara bir qədər ərzaq göndərməlisiniz.

Yaşlı kənd başçısı birdən-birə əlindəki ağacı yerə vurub:

– Mən bu dəqiqə kəndə qayıdıb günortaya qədər sizə on araba çörək gətirərəm.

On araba! On araba çörək verməsinlər görüm necə olacaq? Cənab tərcüməçinin əmrinə əməl etməsinlər də, vəziyyətlərini düşünsünlər. Mən onlara başa salaram, – dedi.

Başçının sözlərini almancaya çevirdim. Şults məni kənara:

– Qocaya de ki, on araba çörəyə ehtiyac yoxdur. Bizə yağ, pendir, yumurta kimi ərzaqlar gətirsin. Anladınmı? Onu yaxşı-yaxşı başa sal.

“Feldfebel əsirlərə yağ, pendir, yumurtamı yedirəcək?” – deyə ürəyimdə güldüm.

– Yağ, yumurta, pendir? – deyə bir də dəqiqləşdirdim.

Şults bu dəfə daha yavaşdan, amma həyəcanlı səslə:

– Özümüz yeyəcəyik. Sən, mən, kapitan Buh, – dedi.

Artıq Şultsun üzündəki sevinc və həyəcanın mənasını, səhərin gözü açılmamış gəlib məni çağırmasının səbəbini anlamışdım. Məsələni kənd başçısına danışdım. Digərləri ilə də anlaşıandan sonra geri, düşərgəyə qayıtdıq. O gün feldfebelin otağında tək qaldım. Şults axşama kimi görünmədi. Harada idi? Bilmədim. Həyəət, həyəcanla otağına döndüyü zaman artıq qaranlıq düşmüşdü. Kənd başçıları gəldilər. Arabalar həyətdə idi. “Kömək edin!” – dedilər. Çıxdıq. Səhər danışdığımız adamlarla birlikdə xeyli boğça, çuval, zənbil daşdıq. Arabalar boşalandan sonra Şults başçıları otağına çağırırdı. Stalaqda olan kənd adamlarının ad-soyadlarını aldı. O gecə yatmaqdan ötrü tövləyə getmədim. Kapitan Buhun imzaladığı vəsiqələrə yüz əlli nəfərin ad-soyadını yazdım. Sonra zənbil, boğça və çuvalları boşaltdıq. Səhərə qədər kapitan Buhla feldfebel Şultsun ailələrinə gedəcək payları qablaşdırdıq.

Ertəsi gün adlarına sənəd olan yüz əlli nəfər azad edildi. İki gün sonra feldfebel Şultsla birlikdə yenə şoseyə çıxdıq. Görünür, tutulan adamların azad olma üsulu kəndlərə yayılmışdı. Odur ki, kəndlilər bizi görcək qaş-göz işarələri ilə arabaları göstərib hazır olduqlarını bildirirdilər. Kapitan Buh hər səhər qərargaha gəlir, iki yüz sənədə imza atıb gedirdi. Mən də axşama qədər onun otağında imzalı vəsiqələrə adları yazıb feldfebel Şultsun yanına qayıdırdım. Gecə yarısına qədər Almaniyaya bağlamalar hazırlayırdıq. Vəziyyət mayın sonunadək belə davam etdi. Amma günün birində bunun da sonu olacaqdı və oldu.

Bir gün pəncərədən baxanda azərbaycanlının həmişəki kimi su daşdığını gördüm. Qərargahın yanından keçən yolda dayandı. Sağ əli ilə çiyindəki ipi tutub binanın daş pilləkənlərinə baxırdı. Zavallının çox acınacaqlı görkəmi vardı. Xeyli arıqladığından boyu sanki bir az da uzanmışdı. Ayağı yalındı. Vaxt ilə yaraşlıq olan sifətində sağalmaz xəstəliyin izləri görünürdü. Yanındakı alman nəsə deyirdi. Azərbaycanlı isə sanki onu dinləmiş kimi qərargah binasından gözünü çəkmirdi. Sonra əyildi, ağır su bidonlarını qaldırdı və bir gözünü yenə binaya baxa-baxa ağır addımlarla Stalaqa tərəf getdi.. O gündən həmişə cibimdə çörək gəzdirdim. Nəhayət, bir axşam çağı feldfebellə atlara baxmağa gedəndə yolda azərbaycanlı ilə rastlaşdım.

– Salam, ağam, – dedim.

Başını dikəltdi. Gözlərimin içinə sanki qəlbimi oxumaq istəyirmiş kimi baxdı.

– Salam, qardaş...

– Yəqin məni tanıdınız...İskəndərin eloğlusu.

Sözümü bitirməmiş azərbaycanlı boğuc səsi ilə:

– İskəndər qaçdı, – dedi. – Dostluq elədiyi polislərin köməyi ilə qaçdı. Çox zalım adamdı. Amma igidliyinə söz yoxdu.

Azərbaycanlı mənimlə danışanda Şults alman əsgrinin yanında dayanmışdı. Azərbaycanlı isə söhbəti İskəndər mövzusunda uzaqlaşdırmaq istəyirmiş kimi başını qərargah binasına çevirdi. Pilləkənlərə işarə edib:

– İki gündür ki, birdən səni orada görürəm deyə baxıb dururam, qardaş! – dedi.

– Mən də səni çox axtardım.

– Üç həftə xəstə yatdım. Gecələr dəhşətli öskürək nəfəsimi kəsirdi. Qan qusdum, qardaş. Özümdən xəbərim yoxdu. Təəccüb eləyirəm: necə olub ki, tibb bölməsinin adamları məni aparıb o çuxura atmayıblar. Yaman pis günlərə qalmışdım, qardaş.

Bu sözləri deyərək aramsız bidonların ipini çəkir, ağlamsına-ağlamsına:

– Görürəm ki, daha dözə bilmirəm, qardaş. Dözə bilməyəcəyəm, – deyirdi.

Çörək uzatdım. Alıb qoltuğunun altında gizlətdi.

– Ağlamayın, ağam... – dedim. – Hamımız eyni gündəyik.

Başını qaldırıb gözlərimin içinə baxdı. Gülümsəmək istədi, amma gücü sadəcə, dodaqlarının ucunu tərpətməyə çatdı.

– Amma sən çox böyüdüün, qardaş. Düşərgədə adın dillərdədir.

– Mənim adım? Bu haradan çıxdı?

– O verdiyin kağızlarla nə qədər insanın canını qurtardın. Bir bunu bilsəydin...

– Adamlar mənim yox, almanların əmri ilə azad edilir.

– Elə olmağına elədir. Amma o kağızlar sənə də əlindən gəlib keçir, qardaş. Sözü eşidilir. Zarafat deyil, oxumuş adamsan. Almanca almanlar kimi danışırsan.

Bir az daha yaxınıma gəldi. Amma əvvəlcə alman əsgərinə, ondan nəşə soruşan Şultsa, sonra mənə baxdı. Bir neçə kəlmə ilə çox mühüm mətləb anlatmaq istəyən adam kimi sözüə ara vermədən, birnəfəsə dedi:

– Elə bir kağıza mənim də adımy yazıb sabah axşam çağı çörəklə birlikdə versən olmazdımy, qardaş?

Azərbaycanlının dediklərinin məni necə təhlükəyə atdığıny fərqləndiyimdən özümdən asılı olmayaraq geri çəkildim.

– Belə zarafat eləmə, ağam. Məni əməlli-başlı qorxutdun.

– Ayry yolum yoxdur, qardaş. Nə edim? Xəstəyəm. Buradan sağ çıxmayacağam.

– Bir də bu haqda danışsan, məni heç vaxt görməyəcəksən.

Azərbaycanlının üzü birdən-birə dəyişdi, ciddiləşdi. Ürəyimin içinə işləyən bir baxışla üzümə baxıb:

– Qorxma, bir də danışmaram, – dedi. – Böyük bir şey istəmədim ki, səndən. Bir əl boyda kağızdır. İstəyənin bir üz qaradırsa, verməyənin iki üz qaradır, – deyirlər. Səndən ötrü xırda bir şey olan iş mənim üçün ölüm-dirim məsələsidir. Bunu biləsən... Nə isə...Unudaq bu söhbəti...

Bidonlarının ipini çəkdi, geri çevrildi. Alman baxır, söhbəti qurtarıb gəlməsini gözləyirdi. Biçarənin planı məni əməlli-başlı şaşirtmişdi. Əlindən qəbahətli iş çıxmış adam kimi üzünə baxa bilmir, deməyə söz tapmırdım. Barışmaq ümidi ilə yaxınlaşdım:

– Mənə çox təhlükəli iş təklif etdiyini bilirsən, ağam? – deyər soruşdum.

Yenə gözümün içinə baxdı. Yenə üzündə o qorxunc mənə başını aşağı salladı.

– Çox xəstəyəm. Dünyada gözümə heç nə görünmür.

– Belə bir kağızla tutulsan, bilirsən ki, həm sən, həm də mən...

Sözümü bitirməyə imkan vermədi.

– Yalnız mən, qardaş. Yalnız mən! And içirəm ki, bunu bir kimsə bilməyəcək. Azərbaycanlının sözləri qədər gözləri də hər şeyin məhz dediyi kimi olacağına inandırır. Zavallının qəlbində bir ümid oyandı, yoxsa nə oldu, fərqiə varmadım. Asta, lakin həyəcanlı səslə:

– Ətrafdakı kəndləri çox yaxşı tanıyıram, – dedi. – Üç il burada əsgərlik eləmişəm. Tanış-bilişim də çoxdur. Kəndlərdə nə qədər qadınla, qızla... o söz. Nə qədər vodka içmişik, bir bilsən...Tək burdan çıxma bilim, qardaş. Ondan sonra kimsə məni tapmaz.

Ayrıldıq. O gecə yuxum qaçdı. Düzünü desəm, azərbaycanlıya rast gəlib kəlmə kəsdiyimə görə min yol pəşiman olmuşdum. Deyəsən, daha ürəyimdə ona yer qalmamışdı. Məni təhlükəyə atmaq istəyən adamlar necə yaxınlıq eləyə bilərdim? 2 nömrəli barakdakı günləri xatırladım. İskəndərdən söz açanda həmişə əleyhinə danışırdı. Mən də həmişə İskəndəri günahkar sayırdım. Amma gerçəkdən bir günahlı olmuşdum? İndi gəlib məndən saxta vəsiqə istəyir. Allah bilir, İskəndərdən umacağı nə imiş? Yəqin, İskəndər xahişini rədd eləmişdi. Məndən inciyən kimi ondan da incimişdi. Bir tərəfdən baxanda yazıq nə etməlidir? Canını qurtarmaq istə-

yir. Belə şeyə görə adamı qınamaq olmaz. Amma bundan sonra bacardıqca azərbaycanlıdan uzaq durmalı idim, onunla ehtiyatlı davranmalı idim. Bəli, artıq qərarımı vermişdim. Azərbaycanlıdan mümkün qədər kənar gəzəcəkdim. Müharibə bitənə qədər Şultsun otağında sağ-salamat başımı girələmək istəyirdim. Müharibə çox uzun müddət davam etməzdi. Bir gün bitərdi və hər şey də unudulardı.

Belə düşünürdüm. Gündüzlər kapitan Buhun otağında vəsiqələri doldurur, axşamlar da Şultsla birlikdə Almaniyaya göndərilən bağlamaları hazırlayırdım. Amma görünür, “Azərbaycanlı üçün ürəyimdə daha yer qalmadı” – deyəndə öz-özümü aldatmışdım. O, bir an da olsun ağılımdan çıxmırdı. Daim fikrimdə idi. Ondan qaçıb uzaqlaşma bilmirdim. Hər hansı yaxın münasibətim olmayan bu insan haqda nədən belə çox düşünürdüm? Bilmirəm. Deyəsən, həmişə belə olmuşam. Həyatda həmişə sevmədiyim, çox qorxduğum şeylər məni özünə çəkib. Həmin gün azərbaycanlıdan uzaq durmağa, hətta pəncərədən baxmamağa söz vermişdim. Amma belə qərar versəm də daxilən rahatlıq tapa bilmirdim. Onu tapıb məsələni incəliyinə qədər anlatmasam olmayacaqdı. İki gün sonra azərbaycanlıni yenə qərargahın yanındakı yolda gördüm. Belində bidon gözləri pilləkənlərə zillənmişdi.

Tövləyə yatmağa gedəndə Şults ertəsi gün üç yüz nəfərə sənəd hazırlamaq lazım olduğunu dedi. Birlikdə çıxdıq. Beynimin içində vəsiqələr, azərbaycanlı, kapitan Buh bir-birinə qarışmışdı. Üç yüz ad. Üç yüz tale. Üç yüz nəfərin azadlığı...

Şults kimsənin üzünə baxmadan kənd başçılarından yağ, yumurta, pendir tələb edirdi. Onlar da gətirdiklərinin müqabilində sənədlərə istədikləri adamların adını yazdırırdılar. Belə sənədi olan əsir düşərgədən canını qurtarırdı. Bunu mən də bilirdim, azərbaycanlı da bilirdi. Yaşılıq etməkdən qorxmağım nə qədər doğru idi? Ortada bir insan vardı. “Xəstəyəm. Öləcəyəm” – deyirdi. Xilasını mənim əlimdə idi. Bir kağız. Bir kağız nədir ki? Mənim əlimdə heç bir şey! Bir əlacsıza verilən sədəqə! Amma onun üçün həyat, qurtuluş deməkdir. Bu gün yenə bir gözü qərargahın pilləkənlərinə zillənmiş halda su daşıyırdı. Mən isə onu görməmək üçün pəncərədən də baxmırdım. Düzgün iş görürdüm? Birdən bu gün, sabah ölsə? Mən 5 nömrəli barakdan qaçanda gavur polisdən necə imdad diləmişdim... Sonra xəstəxanadakı polis 5 nömrəli barakdan olduğumu bildiyi halda necə 2 nömrəli baraka göndərmişdi... Bəs indi bu zavallının yardım ummasına niyə bu qədər əsəbiləşirəm? 2 nömrəli barakda Əzrayıl başımın üstünü kəsdirəndə erməni həkim mənə kömək etməmişdimi? Azərbaycanlı son tikəsini mənə verməmişdimi? Mən isə ondan yardımımı əsirgəyirəm...

Sabah azərbaycanlı ilə danışımalıyam. Adını bir sənədə yazıb çörəklə birlikdə ona versəm...Hər şeyi fikirləşirəm. Hər şeyi gözümdən qabqığına gətirirəm. Amma söhbət əlimdən çıxacaq sənəd məsələsinə gələndə dizlərim əsməyə başlayır.

Bir səhər kapitan Buhun otağında tək idim. Vəsiqələrə ad yazırdım. Birdən necə oldusa, azərbaycanlı ağıma gəldi. Fikri bir an da başımdan çıxmırdı. Daim beynimdə dolaşırdı. Sənədlərin birinə siyahıda olan ad yerinə tamam başqa ad yazdım. Bunu necə etdiyimi özüm də bilmirəm. Hərəkətimin fərqi varanda qorxudan əsməyə başladım. Bu zaman qapı açıldı. Şults içəri girdi.

– Haydı, Sadıq, bir az cəld ol, – dedi.

Alnımda tər damlları yerimdən qalxıb Şultsun otağına getdim. Yenə bağlama hazırlayırdıq. Feldfebel danışırdı. Mən cibində heç vaxt beş qəpiyi olmayan, indi

isə atasının pul kisəsindən oğurladığı beş yüz manatla dolaşan uşaq kimi hər an cibimdəki saxta sənədi düşünüb qorxudan əsirdim. Bütün günü Şultsun üzünə baxmaqdan qorxurdun. İki gün sənəd cibimdə tövləyə gedib gəldim. Amma azərbaycanlıni gözləyib kağızı ona verməyə ürək eləmədim. Nəhayət, üçüncü gün həmişə eyni yolla su daşdığını bildiyimdən qəti qərara gəldim. Vəsiqəni necə olursa olsun, zavallıya çatdıracaqdım. Qərarımı verəndən sonra daha azərbaycanlı barəsində düşünmürdüm. Yalnız bir yolla vəsiqəni əlinə dürtüşdürüb bir daha üzünü görməmək haqda fikirləşirdim. Gündüzlər Şultsun otağında, gecələr tövlədəki yerimdə sakit yaşamaq istəyirdim. Azərbaycanlı qaçandan sonra başına nə gəlir gəlsin. Artıq öz işidir. Ona qaçmağı mən təklif eləməmişdim ki! Amma buradan qaçmayınca da rahatlıq tapmayacaqdım. Yalnız o ortalıqdan yox olandan sonra köhnə həyatıma qayıda biləcəkdim. İndi isə hamıdan qorxuram. Feldfebel Şultsun, kapitan Buhun üzünə baxmağa çəkinirəm. Biri mənə baxanda qorxudan titrəyirəm. Amma vəziyyət azərbaycanlı qaçıb aradan çıxana qədər belə davam edəcək.

Axşam düşürdü. Daha qorxmurdum. Heç azərbaycanlıni da düşünmürdüm. Sadəcə sənədi verəndən sonra bir də onunla üz-üzə gəlmək istəməirdim. Nəhayət, qapı açıldı. Şults içəri girdi. Kəlmə kəsmədən, bir-birimizin üzünə baxmadan çıxdı. Düşərgənin üstündən keçən qara buluddan səpələnən yağış damlları meydanın tozunu qaldırırdı. Feldfebel nə fikirləşdisə, əvvəl buluda, sonra mənə baxıb soruşdu:

– Əsirlikdən qaçmaq fikrin yoxdur ki, Sadıq?

Sualının məqsədini anlamadığımdan içimə qorxu doldu.

– Xeyr, herr feldfebel, – dedim.

– İnanıram. Sadəcə, zarafat etdim. Buradan kimsə qaça bilməz. Bu axşam yerinə mənsiz get. Səninlə getsəm, yağış əyin-başımı isladıb pis günə salacaq, – dedi və məni yolun yarısında buraxıb otağına qayıtdı.

Tövləyə tərəf addımladım. Əsirlik həyatımda ilk dəfə tək gedirdim. Sevinirdim. Yola burulmadan yanında alman əsgəri, çiyində dolu su bidonu mənə tərəf gələn azərbaycanlıni gördüm. Şults geri qayıdıb-qayıtmadığını öyrənmək üçün dönüb arxama baxdım. Azərbaycanlı ilə almandan başqa ətrafda heç kim yox idi. Ona yaxınlaşdım. Üzündə eyni iztirab ifadəsi gözlərimin içinə baxırdı. Elə bil nəsə demək istəyirdi. Ağzını açmasına imkan vermədən əlimdə tutduğum çörəyi uzatdım:

– Al, ağam. İnanıram ki, bir də buralarda görüşməyəcəyik. Allah yardımçın olsun!

Əlini çörəyə uzadanda gözləri dumanlandı. Əvvəl çörəyə, sonra üzümə baxdı. Gözlərinin yaşardığını gördüm. Əlindən tutdum.

– Çörəyin arasındadır. Allah özü yardımçın olsun, – deyib ayrıldı.

O gecə və ertəsi gün azərbaycanlı nə etdi, haraya getdi – xəbərim olmadı. Ondan ayrıldığımin üçüncü günü baş verənləri isə ömrüm boyu unutmayacağam.

Kapitan Buhun otağında vəsiqələrə adları yazırdım. Şultsla Buh qarşı-qarşıya oturmuşdular. Otaqda vahiməli səssizlik vardı. Keçilməz meşəlikdə qırılan quru ağac budağı kimi arabir bir dəftər, yaxud kitab səhifəsi şaqqıltı ilə açılıb qapanırdı. Arabir kapitan Buh gümüş portsiqarını çıxarırdı. O zaman Şults dərhal kibrit yandırılıb kapitana uzadırdı. Siqaretin yandığına əmin olandan sonra yenə də əvvəlki

pozada yerində otururdu. Pəncərəyə yaxın masanın arxasındada bir əsgər vardı. Qərargaha iki gün əvvəl gəlmişdi. Görünür, mənim kimi bir əsirin almanlarla eyni otaqda olmasından əsəbiləşirdi. Yanımdan keçəndə üzümə pis-pis baxırdı. Necə istəyir, qoy elə də baxsın. Mənə isti-soyuğu yoxdur. Kapitan Buh bilər. Burada işləməyimi tələb edən odur. Amma digər tərəfdən də daim içimdə təzə gələn əsgərlə əlləşib-vuruşuram. Çox qəribə sifəti var. Dar, qabağa çıxmış alnı, incə, uzun, üstəlik də sivri burnu, qısa saqqalı, saqqalının altında qoşa hülqumu, ağa çalan rəngdə qısa kəsilmiş saçları, ağ qaşları, ağ kirpikləri ilə nə qədər də donuza bənzəyir. Hamımızı yaradan əlbəttə ki, Allahdır. Amma bu almanın sifətinə baxdıqca, məktəbdə öyrəndiyimiz bir nəzəriyyəni istər-istəməz yadıma salır və öz-özümə:

– Darwin bu hərifi görmüş olsaydı, fikirlərinə düzəliş edər, insanın meymundan yox, donuzdan yarandığını söylərdi, – deyirdim.

İndi fikri bir an da olsun başımdan çıxmıyan uca boylu, qartal baxışlı azərbaycanlı olmasaydı, yəqin ki, bu adamdan yerli-dibli danışmayacaqdım.

Otaqda sıxıntı dolu səssizlik davam edirdi. Şults danışmağı sevən adam olduğu halda saatlardan bəri ağzına su alıb oturmuşdu. Yəqin kapitan Buhun çıxıb getməsini gözləyirdi. Feldfebelin günorta yeməyini gətirmək üçün mətbəxə yollanmaq vaxtı çatmışdı. Amma Buh otaqda olduğundan yerimdən tərpənməyə cürət etmirdim.

Qəfildən koridorda ayaq səsləri və bağırtı eşidildi. Mən, Şults və pəncərə önündəki alman üçümüz də eyni anda qapıya baxdıq. Kapitan Buh masanın arxasında başını qaldırmadan Şultsa nəsə dedi. Şults ayağa qalxıb koridora çıxmaq istəyəndə qapı açıldı və...içəri iki almanın arasında azərbaycanlı girdi. Demək olar ki, yarıçılpaq idi. Bəyaz sifətində qan izləri vardı. Amma başı dim-dik, baxışları qorxulu idi. Almanlardan biri kapitan Buha hərbi salam verdi, sonra uzun-uzadı məsələni anlatmağa başladı. Azərbaycanlı heç nədən qorxmurmuş kimi gözlərini geniş açıb baxırdı. Laqeyd halda otağın tavanına baxırdı. Başını heç mənə tərəf də çevirmirdi. Özünü sanki həyatdan və insanlardan birdəfəlik təcrid etmişdi. Aydın məsələdir ki, ondan çox özüm haqqında düşünürdüm. Mənə deyil, ona nə olacaqdısa, tez olub bitməsini istəyirdim. Öz həyatım üçün qorxub titrəyirdim sadəcə. Azərbaycanlının çılpaq, qanlı köksünə baxmır, baxmaqdan qorxurdum.

Kapitan Buhun önündə dayanmış alman əsgəri hadisəni danışır. Kapitan səssiz-səmirsiz, işin əslini öyrənmək istəyirmiş kimi qulaq asırdı. Əsgər də danışdıqlarını yüksəkkrütbeli zabit dinləyir deyə qəhrəmanlığına görə medal almaq ümidi ilə azərbaycanlının yaxalanmasını həyəcanla, təfərrüatlara vararaq danışdı. Söhbətin ortasında kapitan Buh sərt hərəkətlə əlini masaya çırpıb ayağa qalxdı. İstər-istəməz başımı qaldırıb kapitana baxanda gözlərim azərbaycanlının baxışları ilə rastlaşdı. Aralıdan sanki o sakit baxışları ilə “Qorxma, qardaş” demək istəyirdi. Dodaqlarının ucu tərpəndi, qayğısız şəkildə güldü. Bu arada artıq papağını başına qoyan kapitan Buh nə işə tapşırıq verib otaqdan çıxdı.

Azərbaycanlının işi necə olacaqdı? İki almanın arasında hələ də qəhrəmanlıq heykəli kimi dim-dik dayanmışdı. Sonra almanlar onun çiyinlərindən yapışdılar. Yəqin, çuxurun yanına aparıb öldürəcəkdilər. Amma yox, arxadan bağlanmış əllərini açdılar. Sonra nə olacaq? Pəncərənin qabağında oturan donuzabənzər

alman durub azərbaycanlıya yaxınlaşdı. Əlində bir topa açar vardı. Yəqin zindana salacaqdılar. Əllərini açdılar. Sonra isə iki uzun iplə biləklərindən bağladılar. Niyə? Nə eləmək istəyirdilər? Anlaya bilmirdim. Azərbaycanlı bütün olub bitənlərə hələ də qorxubilməz nəzərlərlə baxırdı. Əsgərlərdən biri masanın üstünə çıxıb azərbaycanlının biləklərinə bağlanmış ipin ucunu tavandakı halqalara keçirəndə məqsədlərini başa düşdüm. Donuz sifətli alman azərbaycanlının yanında, onun iman dolu gözlərinə baxaraq əlindəki açarları oynadırdı. Deyəsən, əsirin səssiz, soyuqqanlı duruşundan bərk əsəbiləşmişdi. Söyüş söyür, masada dayanıb iplərin ucunu halqalara keçirən almanın üstünə bağırırdı. İplərdən yapışıb azərbaycanlıni otağın ortasına çəkdilər. O yenə səsinə çıxarmırdı. Yerimdə titrəyirdim. Ayağa qalxıb qapıya tərəf getdim. İndi donuz sifətli alman qudurmuş it kimi dörd tərəfini qapır, əlindəki açar topası ilə azərbaycanlının başına, üzünə vururdu. Söyüşlər, bağırtilar arasında biçərəni tavandakı halqalara tərəf çəkirdilər. Uzun, bəyaz vücudu boşluqda sallanırdı. Başı arxaya tərəf əyilmişdi. Başından, çiyinlərindən döşəməyə qan damcılayırdı. Az qala huşumu itirəcəkdim. Divarlardan tutaraq birtəhər şultsun otağına keçə bildim. Kapitanın otağından ürəyimə xəncər kimi saplanan səslər gəlirdi. Sonra hər tərəfə səssizlik hakim oldu. Kar, kor, qorxunc səssizlik. Sanki dünyada məndən başqa canlı qalmamışdı. Yalnız mən və ara-sıra torpağın dərinliyindən gələn qərib bir ulartı. Divara söykənib xeyli gözlədim. Nəhayət, qapılar cırıltı ilə açıldı. Sonra qulağıma səslər gəldi, bağırtilar eşidildi. Deyəsən, həyatə çıxırdılar.

Pəncərədən baxdım. Azərbaycanlı silahlı almanların arasında qanına boyanmış halda gedirdi. Şalvarı düşməsin deyə, bir əli ilə kəmər yerindən yapışmışdı. Millətimin övladlarının belə qürur və iftixarla ölümə getməsinə həyatımda ilk dəfə gördüm.

Azərbaycanlıni öldürdülər. Almanlar əlləri qan içində döndülər. Bundan sonra heç zaman həyatdan, ölümdən, insanlardan qorxmayaçağıma yəmin etdim.

Azərbaycanlının qətindən iki gün sonra kapitan Buh məni otağına çağırırdı. İçimdə qorxu yox idi. Hər şeyə hazır idim. Azərbaycanlıya verilmiş vəsiqədən söhbət düşsə, demək ki, ölmüşdüm. Ölümdən qorxmamağa yəmin etmişdim. Amma otağa girəndə yenə sənəd haqda düşünməkdən özümü saxlaya bilmədim. Kapitan Buh bu haqda danışan kimi düz donuz üzli almanın üstünə gedib sifətinə tüpürəcəkdim.

Qapını açıb otağa girdim. Ciddi görkəmlə salam verdim. Buh məni nəzakətlə qarşıladı. Salamımı alıb hörmətlə oturmaq üçün yer göstərdi. Oturdum. Dəfələrlə adamın üstünə od yağdıracaq kimi gördüyüm sərt baxışları bu gün yumşaq idi.

– Qırmızı ordunun topçu hissələrində atlara hansı yemlər verilir? – deyə soruşdu.

Qəribə sualdı. Əvvəla belə sual verməklə görəsən hansı gizli məqsəd güdürdü? – deyə düşündüm. Sonra almanların belə xırdalıqlara maraq göstərməsinə heyətləndim. Necə cavab verəcəyimi bilmirdim.

– Orduda süvari hissələrlə bir əlaqəm olmadı, herr kapitan, – dedim. – Tanklarda hansı növ yanacaqdan istifadə edildiyini yaxşı bilirəm. Əgər maraqlanırsınızsa, bu barədə məlumat verməyə hazırım.

– Hansı növ tanklarda vuruşdun?

– B-27, B-28, B-29...

– Bunlar ordunun ən yaxşı tankları sayılır?

– Yox, ən pisləridir.

Güldü:

– Bəs ən yaxşılardan hansılardır? – deyər soruşdu.

– T-34 imiş. Amma bizim hissədə yox idi. Yalnız uzaqdan görmüşdüm.

Söhbətimiz başa çatdı. Otaqda Buhla Şultsun yanında ayaq üstə dayanmış bir zabıt də vardı. İndi hər kəs öz işi ilə məşğul olur, kimsə mənə baxmırdı. Kapitan Buhun başqa sualının olub-olmadığını gözləyirdim. O isə susurdu. Bir azdan ayağa qalxıb:

– Biz cəbhəyə gedirik. Stalaqa yeni heyət gəlir, – dedi.

Bunu mənə deməsinə heyrləndim. Amma səsimi çıxarmadım. Davam etdi:

– Sən geriyə, düşərgəyə qayıtmalısan.

Qarıya tərəf addımladı. Koridora çıxmadan öncə dayandı. Elə bil nə isə düşünür, amma demək istəmirdi. Nəhayət, dilləndi:

– Sənin Stalaqa dönməyini istəmirəm. Komandanlığın sərəncamına göndərirəm. Orada bəlkə lazımı sənəd alar, azadlığa çıxarsan.

Bu sözləri deyib getdi. Kapitan Buhu bir daha görmədim. Məni maraq içində qoyub getdi. Bütün gün hara göndəriləcəyim, hansı şəkildə sərbəst buraxılacağım haqda düşündüm. Axşamüstü feldfebel Şults da cəbhədəki hərbi hissələrdən birinə yola düşəcəyini xəbər verdi. Kapitan Buhun Qırmızı orduda atların necə yemlənməsi haqda sualının mənasını soruşdum. Çiyinlərini çəkib:

– Yəqin özü də süvari bölüyündən olduğuna görə maraqlanıb, – dedi.

Bu feldfebel Şultsla son söhbətimiz oldu. 1942-ci il mayın 31-də qoltuğumda kiçik bir bağlama, yanımda silahlı alman əsgəri səhərin erkən çağında Uman 2 nömrəli əsir düşərgəsinin qapısından çıxdım.

Şəhərə aparan kələ-kötür, palçıqlı yolla gedirdik. Qülləsinin ucu iynə kimi iti bir kilsənin arxasından qan rənginə çalan günəş ucalırdı. Evlərin pəncərələri açılırdı. İşinin dalınca gedən adamlar gözə dəyirdi. Həyətlərdən mal-heyvan səsləri eşidilirdi. Ara-sıra yanımızdan arabasının dişləsində oturmuş dalğın bir kəndli keçirdi. Günəş yüksəlib rəngi allandıqca səhərin sakitliyi yerini səs-küylü, gurultulu həyata verirdi. Həyat yenə həmişəki axarında idi. Heç nə dəyişməmişdi. Mən də həmin insanam, sadəcə, yanımda silahlı əsgər var. Yanımda əsgər addımlamasaydı, mən də ətrafdakı insanlara qarşı onlardan biri ola bilərdim.

Kapitan Buh “Bəlkə azadlığa buraxarlar” – dedi. Bəlkə də. Səkkiz ay öncə bu yolla sürünə-sürünə Uman hərbi əsir düşərgəsinə getdiyimiz zaman qarşıda görünən torpaq yığınlarından mədət ummuşdum. Rəhmətlik Mustafa Onbaşını da bu yolda itirmişdim. Mustafanın necə qeybə çəkildiyini bilmirəm. Nə qorxunc günlərdir o günlər! İndi də dönüb o torpaq yığınlarına baxanda qorxurdum. Birdən yanımda addımlayan alman əsgəri yolunu dəyişsə, mənə təzədən Stalaqa aparsa, onda nə olacaq?

Alman danışmır. Mən də səssizcə böyrünə düşüb gedirəm. Hara getdiyimizi bilmirəm. Yalnız sarı torpaq yığınlarından, Stalaqdan uzaqlaşdığımızın fərqi deyərəm. Kapitan Buh “Bəlkə azadlığa buraxarlar” – dedi. İndi əsarətlə azadlığın fərqi öy-

rənmək istəyirmiş kimi yamyaşıl bağçalara, həyət qapısı qarşısında dayanmış qadınlara, küçələrdə bir-birini qovalayan uşaqlara baxıram.

Əsirliyimin sonunu danışib bitirmək istəmişdim, amma söhbəti uzadıram. Mətləbi həddən çox uzadıb adamın canını sıxanlara biz kırımlılar min dərənin suyunu bir yerə qatan deyirik. Yazdığım sətirləri yenidən oxuyanda eyni kəlamın mənə də aid edilə biləcəyini düşündüm. Uşaqılıqda şair olmaq istəmişdim. Sınıf yoldaşlarımla dəftərlərinə şeirlər yazmışdım. Günün birində heyran qaldığım bir roman oxuyandan sonra romançı olmaq həvəsinə düşdüm. “Bəyaz qatil” adlı hekayə üzərində düşündüm. O adın ətrafında iki həftə dürlü-dürlü xəyallar qurdum. Nə qədər dərin, nə qədər geniş düşündüm. Çox fikirləşdim. Amma bir şey çıxmadı. Hekayəçilik içimdə yox imiş. Addan başqa bir şey yazı bilmədim.

İndi azadlığın kəndinə yaxınlaşdığım anda bu “Xatirələr” hekayətini uzatdıqca uzatmaq istəyirəm. Bəlkə hələ də o yazırlıq həvəsi qalıb? Uzun-uzadı təsvirlərimlə oxuyanların canını sıxacağımı bilirəm. Amma nə ziyanı var? Bu hekayət sevdiklərim qədər də özümə aiddir.

Stansiyaya çatdıq. Ətrafda harasa göndərməyi gözləyən böyük əsgər izdihamı var. Sərnişin dolu qatar hərəkət etməyə hazırlaşır. Vaqonların pəncərəsindən çoxu sarışın saçlı olan adamlar boylanır. Alman başlarıdır. Uca səslə danışırlar. Yanlarından keçəndə biri əli ilə məni göstərir. Yəqin ki, əynimdəki forma diqqətlərini çəkib.

Vaqona qalxarda son dəfə sarı torpaq yığınlarına, Stalaqa, keşikçi qüllələrinə, barakların damına baxıram. Həyatımın qorxunc mənzərələri göz önündə canlanır. Bir anda keçdiyim yolları, tapıb-itirdiyim insanları, başıma gələnəri alman dəyənəyinin zərbələri altında inləyən zavallı əsir kimi bədənimdə hiss etdim. Bu, son baxış idi. Bu əsirliyin, bəlkə də indiyə qədərki həyatın son pərdəsi idi. Sonra iki-üç pərdə arxada qaldı və başladığım yeni həyatda oynayacağım rolu öyrənmiş kimi ortaya çıxdım.

İndi bunları düşündüyüm zaman öz-özümə “Gördüklərim bir rəyaya idimi, əcəba?” deyirəm. Xeyr, rəyaya deyildi. Hamısı həqiqət idi. Yalnız olub-keçənləri istədiyim kimi ifadə edə bilmədiyimdən bir üzüntü duyuram.

Gənc alman əsgəri məni qatarın sonundakı yarıqaranlıq kupeyə apardı. Kupe boş idi. Pəncərəsinə taxta mışlanmışdı. Çölə baxmağa kiçik bir yer də qoyulmamışdı. Öncə heyrləndim. Amma bunun bir əhəmiyyəti yox idi. Nə vaxtdan bəri zülmət içində yaşayırdım. Bir-iki saat qaranlıq kupədə qalsam nə olacaqdı? 5 nömrəli barakdan ki, pis deyildi. Nəhayət, qatar tərpəndi. Başımızın üstündəki qırmızı elektrik lampasının zəif işığında almanla yan-yanı oturduq. Danışmırıdıq. Danışa biləcəyimiz mövzu nə almanın, nə mənim ağımda vardı. Gələcəkdən çox, keçmiş düşündüm. Azərbaycanlıni heç cür yaddan çıxara bilmirdim. Keçdiyim yol gözümlə önünə gəlir və bütün yolların sonunda qana bulaşmış sifəti ilə Azərbaycanlı görünürdü. Onun ölümünün səbəbkarı mən deyildimmi? Sualıma “Yox!” cavabı verirdim. Amma biləklərinə bağlanmış iplərlə dəmir halqaya çəkilməsi mənə bir qəbahət işləməyim hissini aşılayırdı. İçim sızlayırdı. Bu lövhəni gözlərim önündən uzaqlaşdırı bilmirdim.

Qatardan gecə düşdü. Ətraf zil qaranlıq idi. Yağış yağırdı. Gənc alman da yanımda, uzaqlaşdıq. Düzənlik yerdə idik deyəsən. Niyə qatardan burada enmişdik?

Stansiya harada idi? Uzaqda zəif işıq görünürdü. Külək yağışı üzümə vurur, qulaqlarıma doldururdu. Asfalt yola çıxıb işığa tərəf getməyə başladım. Sağ tərəfdə gözümə kiçik bir ev sataşdı. Yanında yük maşını dayanmışdı. Maşına yaxınlaşdım. Qaranlıqda iki adamın siluetini gördüm. Qəfildən onlardan biri elektrik fanarını yandırdı. Yanımdakı alman iti addımlarla işığa tərəf getdi. Hərbi salam verib nə isə dedi. Məni həmin iki nəfərə təslim edib geri, qatarın dayandığı səmtə döndü.

Təslim alanlar ikisi də hərbi, ikisi də feldfel idi. Uca boylu idilər. Yağışdan islanmış meşin gödəkçələrinin altında ikisinin də canlı-cüssəli gövdəsi görünürdü. Məni neçə ilin dostu kimi qarşıladılar. Biri siqaret uzatdı, o biri alışqanı yandırdı. Dərhal maşına mindim. Hara getdiyimizi bilmək istəyirdim. Amma almanlar heç nə danışmadıqlarından cəsarət etmədim. Mənzil başına gecə yarısını keçmiş çatdım. Yağış dayanmışdı. Yüksək buludların arasından sıyrılan ayın işığında yəqin ağacları ilə əhatə olunmuş bəyaz rəngli, gözəl bir ev gördüm. Ən unutmayaçağım şey nərdivanın pillələrində dayanıb gəlişimizi gözləyən, maşından enən kimi yaxınlaşıb əlimi sıxan alman feldfelinin hörmətçılığı və nəzakəti oldu.

Səlis, kübarlara xas rusca ilə danışmağa başladı:

– Qonaqlarımızı gecə vaxtı qəbul etmək burada artıq bir qayda halını aldı, – dedi.

Məndən (bəli məndən!) hazırlıqsız qarşılandığım üçün üzr istədi. Çox ucuz satılan malın əcəba nə eybi var deyərək düşünən fağır kəndli kimi feldfelin sözlərindən şübhələnir, qulaqlarıma inanmaq istəmədim. Yağışdan sonra havada xoş sərinlik vardı. Alman yenə eyni səslə, eyni nəzakətlə danışdı. Bəyaz rəngli binaya bitişik kiçik evə girdik. Səliqəli, təmiz, rahat otaq idi. Sağ tərəfdə qapı vardı. Feldfel məni kreslodan yer göstərərək özünü sağ tərəfdəki qapının arxasında yox oldu. Gördüyüm nəzakətdən bir az qorxmışdım. Daxilimdə bir narahatlıq vardı. Sanki oturduğum otağın divarları, mebelləri məni baxır, hər hərəkətimi izləyirdi. Sanki divarların gözü, qulağı vardı. Yəqin ki, bura komandanlıq binası idi. Görəsən, səhərimi sabah səhər verərlərmi? Bəlkə də verərlər...

Rusca danışan feldfel əlində təmiz pijama ilə böyük, ağ qəfə içəri girdi.

– Hamam hazırdır, – dedi. – Siz duş qəbul edəndən qədər mən də çay tədarükü görürəm. Çox qəfil gəldiniz. Amma səhərdən hər şey yoluna düşəcək.

Uzun koridorun başındakı qapılardan birini açıb hamam otağını göstərdi. Hamamdan çıxandan sonra kiçik otaqda oturub çay içdik. Mən danışmırdım. Nə danışacaqdım? Hərif mənasız, bəlkə də məsum baxışlarla yaxın dost kimi üzümə baxırdı. Çay içərkən sadəcə danışmaq xatirinə:

– Russunuz? – deyərək soruşdum.

– Yox, almanam, – deyib gülümsədi. Təbəssümündə məndən bir şeyi gizlətmək ifadəsi vardı. – Almanam. Amma burada sizin kimi çoxlu rus yoldaşlar var. Sabah tanış olar, münasibət qurarsınız. Sonra:

– Buradan məmnun qalacaqsınız, – dedi. – Yuxudan səhər saat səkkizdə oyanmanız lazımdır. Bir az əsgəri intizama əməl edirik. Amma sözlərimi çox da ciddiylə almayın. Hər halda yorulmuşunuz. İndi dincəlin. Komandir sizi saat on birdə qəbul edəcək.

Qalxıb sağ tərəfdəki qapını açdı. Otaqdan çıxıb uzun koridor boyunca yürüdük. Sonra başqa qapını açdı. Uzunsov bir otağa girdik. Qapının üstündə zəif qırmızı

işıqlı elektrik lampası yanırdı. İçəridə bir neçə çarpayı vardı. Bələdçim səbəbsiz yerə yaman ehtiyat eləyirdi. Umanda tövlənin bir güncündəki saman yatağımı, siqaret çəkən rumınıyalıları həsrətlə xatırladım.

Yanımdakı hərif kimdir? Nədən bir əsirə bu qədər hörmət-izzət göstərilir? Mən haradayam?

Alman boş yataq göstərib yavaş səslə danışmağa başladı. Amma dediyinə qulaq asmırdım. Sonra məni otaqda tək qoyub çıxdı. Zəif işıqda yatanlara baxdım. Hər tərəfdə insanı qorxuya salan sakitlik vardı. Nəhayət, bütün qorxu və şübhələrə ertəsi gündən birdəfəlik əlvida deməyi qərara aldım. Hər gecənin bir gündüzü var. Yəqin sabah hər şey aydın olar. Bəlkə də komandirlə görüşdən sonra sənədimi verib birdəfəlik azadlığa buraxarlar... Amma nə bilmək olar?

Bəyaz, təmiz, rahat yataqda uzanıb gözlərimi yumdum. Beynimin içində mənə bələdçilik edən hərbiçi, Uman, feldfel Şults, kapitan Buh, azərbaycanlı – hamısı bir-birinə qarışdı. Bu qarmaqarışıqlıq içində də yuxuya getdim.

İnsan yatanda bəzən dəhşətli yuxular görür. Qan-tər içində oyanır. Yataqdan dik atılıb qalxır. Gördüklərinin həqiqətən yuxu olduğunu anlayana qədər qorxulu dəqiqələr yaşayır. Belə qorxulara bələd idim. Bunlar təbii qorxular idi. Həyatımdakı o səhərin qorxu isə ağılımı başımdan çıxaran bambaşqa vahimə oldu. Ətrafımdakı insanların kim olduğunu, haraya gəlib düşdüyümü biləndən sonra həyatla ölüm arasında keçirdiyim, oyanandan sonra da qurtula bilmədiyim bir qarabasma idi bu...

O gecə təmiz yataqda rahat yuxuya getmişdim. Oyandığım zaman başım çox dinc idi. Heç dünəni günü də düşünmürdüm. Otaqda hərəkətlilik vardı. Sağıma, soluma çevrildim və birdən donub qaldım. Yataqlarda oturub qəhqəhə ilə gülüb-danışanlar, bir-biri ilə zarafat edənlər hamısı rus idi. Hərbi geyimli, beli tapançalı rus zabitləri. Bəli, rus hərbiçiləri. Rus zabitləri. Gördüyüm yuxu idimi? Gözlərimi yumub-açdım. Heç cür özümə gələ bilmirdim. Mayor rütbəli bir zabit yatağının kənarında oturub gənc leytenantla söhbət edirdi. Leytenantın sinəsində Lenin, Qırmızı Bayraq, Qızıl Ulduz ordenləri vardı. Düşünüb-daşınır, heç cür fikrimi toplaya bilmirdim. Harada idim? Dünən axşam nə etmişdim? Gecə yatağa girmədən öncə mənimlə danışan feldfel rus idimi? Rus hərbi forması geymişdi? Gözlərim dumanlanırdı. Ətrafdakı şıq hərbi geyimli adamlara baxa bilmirdim. Zabit qələbəliyi arasında birdən dünən axşamkı feldfel belini gördüm. Mənə yaxınlaşdı. Əynimdəki tərli pijamanın içindən çıxıb sanki özümə gəldim. Demək, gördüklərim yuxu deyildi. Amma nə üçün bu insanlar rus hərbi formasında gəzirlər? Az sonra bunu da anladım.

Yanımdakı feldfel saatına baxıb gülümsədi.

– Məncə, yaxşı yatdınız. İndi saat ondur. Görüşünüz saat on birdədir. O vaxta qədər səhər yeməyini yeyə bilərsiniz.

Otaqdan çıxdı. Adamın hər dəfə gəlib mənimlə danışması bir az müəmmalı olsa da, gerçəklik hissi, həyat duyğusu oyandırdı. Qalxıb tələsik geyindim, çıxdım. Bağçada müxtəlif rütbəli rus zabitləri bir-birlərinin qoluna girib yasəmən ağaclarının altında gəzişirdilər. Kənarında, açıq havada alman hərbi formasında bir kapitan rus zabitlərinə dərs keçirdi. Oradan ötəndə dincəlmək adı ilə ayaq saxlayıb kapitanın dediklərinə qulaq asdım. Buranın casus məktəbi olduğundan, sovet əleyhinə iş

aparmaq üçün hazırlanan rus zabitlərinin arasına düşdüyümdən artıq heç bir şübhəm qalmamışdı. Bir saat sonra feldfebel məni komandirin otağına apardı.

Bahalı mebellər düzülmüş bir otaqdı. Kapitan rütbəli alman komandir və yanındakı rus mayoru formasında boylu-buxunlu, enlikürək, sarışın rus məni nəzakətlə qarşıladılar. Əlimi sıxdılar, oturmağa yer göstərdilər. Almanın üzündəki təbəssüm dərhal yox oldu. Rus qarşısında dəftər, əlində qələm, sifətinə saxta təbəssüm ifadəsi verib sorğu-suala başladı.

– Adınız?

– Sadıq.

– Soyadınız?

– Turan.

– Rütbənz?

– Leytenant.

– Qoşun növünüz?

– Tankçı.

– Hansı ordu, hansı diviziya, hansı alay?

– Altıncı ordu, əlli yeddinci diviziya, doxan dördüncü alay.

Qələm-dəftəri yana itələyib gözümlün içinə baxdı. Eyni saxta təbəssümlə:

– Öncə, lütfən, özünü zə yeni ad seçin, – dedi.

Həyatımın yeni dönüş nöqtəsinə gəlmişdim. Bu adam açıq şəkildə casusluq təklif edirdi. Mən də onunla açıq danışıcaqdım. Qorxmurdum. Düşündükləri kimi deyildim. Onlardan fərqli adam idim. Bəsit olsam da cəsür idim. Bunu ilk dəfə qarşımda oturmuş rusun tülkü sifətinə baxdığı zaman başa düşdüm. Bunu ilk dəfə burada anladım. Qərarım qəti idi. Sıçrayıb ayağa duracaq, yumruğumu masaya vurub “Xeyr!” – deyə bağıracaqdım. Min dəfə xeyr! Kimin mənfəəti üçün məni odun-alovun içinə atmaq istəyirsiniz? Mən sizlərdən deyiləm. Öz millətim var!

Mayor üzümə elə bil ağılımdan keçənləri oxuyurmuş kimi baxırdı:

– Bir ad seçin, – deyirdi. – Fərqi yoxdur, necə olursa olsun. Məsələn, İvanov, Petrov, Fyodorov. Öncə özünü zə ad seçməlisiniz.

Kresloda o tərəf - bu tərəfə fırlanır, cavab vermirdim. Qorxaq, dildən kasad deyildim. Öncə içimdəki hiddəti yenmək istəyirdim. Mayor:

– Ad fikirləşdinmi, leytenant? – deyə təzədən soruşdu. Oturduğum yerdən:

– Xeyr. Adım Sadıq Turandır. Adımla iftixar edirəm, – dedim.

Gözləmədiyini, ağına gəlməyən cavab idi. Mayor kapitana, kapitan mayora, sonra hər ikisi üzümə baxdılar. Rus sözünə davam etdi:

– Çox gözəl. Onda nə etmək, necə yaşamaq istəyirsiniz?

– İndiyə qədər necə yaşadım...

– Yəni bolşeviklərin yanına qayıdıb Almaniya qarşı vuruşmaq istəyirsiniz?

– Bura bolşeviklərin arasından deyil, 2 nömrəli Uman əsir düşərgəsindən gətirildim. Təzədən geri yə, Stalaqa qayıtmaq istəyirəm.

Otağa dərin səssizlik çökdü. Mayorun sifətində hələ bir dəyişiklik yox idi. Amma nəzakət göstərə bildiyi kimi qəddar olmağı da bacaran adama bənzəyirdi. İndi bunun bir əhəmiyyəti yox idi. Artıq məni beynim yox, ürəyim idarə edirdi. Necə istəyirdimsə, o cür də danışıcaqdım.

– Məni geri, Stalaqa qaytarmağınızı tələb edirəm!

Mayor əyilib kapitanın qulağına nəsə dedi. Sonra mənə tərəf dönüb:

– Bura bax, leytenant, – deyə dilləndi. – Buradan heç kəs istədiyi yerə gedə bilməz. Kimsə yalnız öz istədiyi işi görə bilməz. Bunu yaddan çıxarma. Amma demək istədiyim başqa şeydir. Mən nə almanam, nə də almanın mənafeyi üçün çalışıram. Burada gördüyün adamların hamısı mənim kimidir. Biz də vətən övladlarıyıq. Sənin düşündüyün qədər də pis adam deyilik. Alman hökuməti görəcəyin xırda-para işlərə görə bir aləm pul verəcək. Onu da bil ki, səni bolşeviklərin arasına atdığımız kimi bir-iki aydan sonra da geri gətirəcəyik. O zaman qazandığın pullarla Almanıyanın istədiyin yerində istədiyin kimi yaşaya bilərsən.

Mayorun sözünü kəsdim:

– Alman hökuməti bu puldan başqa bir yerdə istifadə edə bilər.

Mayor birdən yumruğunu masaya çırpıb ayağa qalxdı:

– Bolşevik! Qırmızı bolşevik! – deyə bağırdı. – Biz sənin kimilərlə də necə danışmaq lazım olduğunu çox yaxşı bilirik.

İşin bu yerə çatacağını bilirdim. Amma belə hərəkəti rusdan çox almandan gözləyirdim. Mayorun dediklərinə oturduğum yerdən eyni tonda cavab verdim:

– Bolşevik deyiləm. Bolşeviklərə nifrət edirəm. Amma sizin mənafeyiniz üçün vuruşmağı da özümü borclu saymıram.

Rus pis-pis güldü.

– Yox, borclusan, – dedi. – Gərək canını qurtarana o canın çox baha qiymətə başa gəldiyini unutmayasan.

– Mən canımı qurtarmaq istəmirəm ki...

– Təbii. Köpək üçün beşinci ayağın dəyəri nədirsə, sağ-salamat insan üçün də canın qiyməti o qədərdir.

Birdən-birə səsinə istehza tonu qatıb əlavə etdi:

– Amma can təhlükəyə düşəndə vəziyyət dəyişir.

Qarşısında qaya parçası kimi dikəlib soruşdu:

– Nə demək istəyirsiniz?

Sifətinə yenə bayaqki kimi çirkin gülüş yayıldı. Yaşıl gözlərindən bir parıltı keçdi. Nisbətən sakit tərzdə sözünə davam etdi:

– Hələ də başa düşmədinmi, leytenant? İnanıram, inanıram. Meşənin dərinliyinə nə qədər getsən, o qədər də çox odun qırmaq imkanı yaranır. Gəl bir az da söhbət eləyək. Bir az dərinə gedək. Axırda sizinlə dost olacağımıza əminəm. Özü də düşündüyün kimi nə vətən xaini, nə də pis insan deyiləm.

Cibindən bir qutu siqaret çıxardı.

– Gəlin adama bir siqaret yandıraq. Bu siqaretin adı bilirsən nədir? Bilmirsinizsə, deyim: “Kazbek”. Nə zamandan bəri “Kazbek” çəkmədiniz, leytenant?

Bu da sarı simdə çalınan hava idi. Qısaca:

– Heç çəkmədim, – dedim.

– Yəni Rusiyada, qırmızılının təbiri ilə desəm, Sovet Rusiyasında müharibədən əvvəl siqaret çəkmədinizmi?

– Xeyr.

– Niyə?

– Cibim əl vermədiyi üçün.

Güldü.

– Bundan sonra istədiyini siqareti çəkə, istədiyini şərabi içə biləcəksən. Hələ kim bilir, bəlkə sənə əlçatmaz görünən qadınlarla da əylənəcəksən.

– Almaniyada bunun üçün böyük pul lazımdır.

– Zövqlərlə dolu bir həyatı rədd edirsən, leytenant.

– Bəli.

– Yenə Stalaqa, bit-birə, əzab və iztirab içinə dönmək istəyirsən?

– Bəli.

– Polis dəyəniyi, günə əlli qram daşlı, samanlı çörək. Duruş gətirə bilməyəcəksən, leytenant. Dözə bilməyəcəksən.

– Bu mənim işimdir. Geriyə, Stalaqa qaytarılmağımı tələb edirəm.

– Nə istəyirsənsə istə. Biz də haqqımız olanı tələb edirik.

Susdu. Bir az sonra:

– Bu işdə məcburiyyət yoxdur, leytenant, – dedi. – Ola bilsin ki, səni Stalaqa göndərəcəyik. Amma...

– Nə amma?

– Əvvəla, borclarını ödəməlisən.

Burada artıq bir şey deyə bilmədim. Mənimlə zarafat elədiyini fikirləşdim. Mayor yavaş-yavaş oturduğu kreslodan qalxdı. Əvvəlcə bir neçə saniyə tavana baxdı. Sonra gözlərini gözlərimə dikdi:

– “Bu nə borcdur” – deyə soruşmursan?

Çiyinlərimi çəkdim.

– İstəyirsən, yadına salım, – dedi.

– Borcluya borcunu xatırlatmaq ayıb iş deyil.

– Qorxuram, birdən yaddan çıxarasan. 5 nömrəli barakda olduğun zaman Stalaqdan qaçan, yaxud qaçmağa cəhd edən əsiri hansı cəzanı gözlədiyindən xəbərdar idin, elə deyilmi? Qaçdın və ələ keçdin. Amma kimsə səni çuxurun yanına sürüyüb təpənə bir güllə çaxmadı. Vur-tut üç gün həbsdə yatdın. O qədər! Necə də kiçik bir cəza! Sonra yenə də 5 nömrəli barakda Əzrail yaxandan yapışanda adamlarımızdan biri səni xilas etdi. Yanına apardı, yedirib içirdi. Sənə iş verdi. Xatırladınmı o doktoru?

Rus mayor bu sözləri küt bir burğu ilə içimi deşər kimi söyləyirdi. Həm ona qulaq asır, həm də yumulu gözlərimlə 5 nömrəli barakdakı erməni doktoru görürdüm.

– Dediklərimdən bir az sarsıldın, deyəsən. Yoxsa gözləməirdin?

Cavab vermədim.

– Aha, – dedi. Bu elə vacib şey deyil. Bunları sənə bir dostu söyləyən kimi danışırım. Bilirəm ki, yaxşı oğlansan. Yaxşı oğlan olmasaydın, feldfel Şults səni Stalaqdan çıxarmazdı. Kapitan Buh da bizim yanımıza göndərməzdi. Amma yenə deyirəm, bunlar kiçik şeylərdir.

İndicə azərbaycanlıdan danışacaq deyə qorxuya düşdüm.

– Daha böyük borclarım da var? – deyə soruşdum.

Gözündə oynayan hiyləgər parıltı ilə:

– Daha böyüyü, daha önəmli olanı müharibədir, – dedi. – Almanlar müharibəni iki ayın içində başa vuracaqlar. Amma bu yalnız biz rusların yardımı ilə mümkündür.

Susdu. Otağa yenə dərin sükut çökdü. Nəhayət, alman danışacaq deyə gözləyirdim. Onun danışmasını istəyirdim. Yardım uman adam kimi üzünə baxırdım.

Mayor:

– Bundan ötəri də səni buraya gətirdik, – deyə sözə başlamışdı ki, bağırdım:

– Sənin axtardığın adam deyiləm, mayor!

Sözlərin ağzımdan necə çıxdığını özüm də bilmirəm. Heyrət içində qalmışdım. Amma mayor da özünü o yerə qoymadı. Təbii səsi ilə, sanki yaxın dostuyla danışmış kimi söhbətinə davam etdi:

– Uşaq-uşaq danışma, leytenant. Səninlə ciddi söhbət edirəm. Müharibə çəksə, çəksə iki ay çəkər. Amma bunun üçün bizim almanlara yardım etməyimiz lazımdır. Anladınmı? Köməyimiz lazımdır. Bu gün alman toplarına, tanklarına, təyyarələrinə qarşı savaşıyan İvandır. Ordunun, bəlkə də müharibənin açarı İvanın əlindədir. Zavallı İvanı zabitindən, komissarından ayır, uzaqlaşdır. Görəcəksən ki, yüz minlərcəsi birdən almana təslim oldu. Biğli Gürcü “Onsuz da almanlar hamısını öldürə bilməyəcək!” – deyib milyonlarla rusu savaş meydanına atır. Rus əsgəri cəsurdur. Bu, məlum həqiqətdir. Vətəni uğrunda savaşır. Amma gerçəkdənmi vətən uğrunda savaşır? Biçarə İvan axmaq deyil. Dinlə, xurafatla da çox əlaqəsi yoxdur. Odur ki, xalqımızın içinə getməliyik, həqiqəti zavallı İvanlara anlatmalıyıq. Bunu əsgərlərə başa salsaq, onları komissarlardan ayırmağı bacarsaq, o zaman Rusiya yenə də...

– Çox gözəl, mayor. Amma bütün bunların mənə nə dəxli?

– Sənə nə dəxli? Çox yaxşı dəxli var. İndi rütbən leytenantdır. Bizim Rusiyada isə polkovnik, bəlkə də general olacaqsan.

– Təşəkkür edirəm. Mən rus deyiləm.

– Nə eybi var? Bax, özbəklər bolşevik əsarətində nə cür əziyyət çəkirlər. Yeni Rusiyada isə azlıqlar üçün tamam yeni həyat başlayacaq. Biz ruslarla qardaş kimi yaşayacaqsınız...

– Fikirlərinizi bölüşürəm, mayor. Bundan sonra siz öz vətəniniz, biz də öz yurduumuz üçün savaşacağıq. İnanmağa daha nə sözlünüz, nə də rənginiz qalıb, “yoldaş” mayor.

Bu sözləri deyən mən idim. Amma mən yalnız deyildim. Mənim səsimdə bütün qurban gedənlərin səsi dilə gəlirdi. Mayorun üzü mis kimi qızardı, bir söz demədən almana baxdı. Alman nə cavab verəcəkdə? Mən deyəcəyimi demişdim. Artıq nə olacaqsansa, olsun! Nədən bu yerə qədər alman belə sərbəst danışmağıma müsaidə etmişdi? Olmaya mənə həddimi bildirəcək bir cəza haqda düşünürdü? Masanın üzərinə əyilib mayorla nə barədəsə pıçıldırdılar. Rusun sifəti hələ də qıpqırmızı idi. Sonra otaqdan çıxıb getdi. Almanla ikilikdə qaldıq.

O, qaşlarını çatıb sanki indi söyləyəcəklərini ürəyində təkrar edirmiş kimi səssizcə masadakı kağızlara göz gəzdirdirdi. Nəhayət, başını qaldırıb üzümə baxdı.

– Rusları niyə sevmirsiniz? – deyə soruşdu.

Bir alman milli duyğularımı anlamağa qadir ola bilərdimi? Mənim millətimin dərini onlarmı düşünəcəkdə?

– Nə üçün sevim! – deyə suala sualla cavab verdim.

Dinmədi. Söhbətimiz alınmırdı. Artıq başqa yol tutması lazım idi. Alman belə də etdi. Yavaş-yavaş ayağa qalxdı. Ağzından çıxan hər sözü yüz dəfə ölçüb-biçirmiş kimi asta-asta, hər kəlmənin üzərində dayanaraq danışmağa başladı.

– Almaniyanın Rusiyaya münasibətdə xüsusi siyasəti var. Biz rusları bir, sizi isə başqa gözlə görürük.

Bir anlıq susdu. Bu sözlər deyəsən, əsl söyləyəcəklərinə müqəddimə idi. Onu diqqətlə dinləyirdim.

– Almaniya sizin Rusiyadan ayrılıb azad, müstəqil ölkə olmağınızı istəyir.

Kapitan içimdəki həssas nöqtəyə toxunmuşdu. Özümü saxlaya bilmədim.

– Bunu necə edəcəksiniz? – deyə soruşdum.

– Hökumətim bu yolda ilk addım olaraq əsir düşərgələrindəki türkünstanlılardan hərbi birliklər təşkil etmək niyyətindədir.

Yenə sükut yarandı. Alman soruşdu.

– Buna nə deyirsiniz?

– Belə suallara cavabı yalnız bütün millət verə bilər. Burada toplumun cavabı lazımdır, herr kapitan.

Səsi bir az sərtləşdi.

– İndiki anda sualı millətinizə deyil, tək sizə verirəm. Fərd olaraq cavab verin.

– Mən böyük ormanın bir ağacıyam. Külək əsəndə ağaclar hansı tərəfə əyilsə, mən də o tərəfə əyilərəm.

– Krimda tatarlar alman ordusu ilə birlikdə ruslara qarşı savaşırlar. Doğrusu, çox fədakar millətiniz var. Sevastopolda minlərlə qurban verdilər. Fərz elə ki, bu gün Krimdasan və millət istiqlalı öz uğrunda savaşırsınız. Bəs sən?

– Millətimlə bir yerdə düşmənlərimizə qarşı mən də savaşacağam.

– Yer üzündə yalnız əlində silah tutmağı bacaran, yurdu üçün ölməyə hazır olan millətlər yaşaya bilər, leytenant!

Əlini uzadıb əlimi sıxdı, sonra çiyəni qucaqlayıb:

– Sizi rusların arasına göndərməyəcəyəm, – dedi. – Stalaqa dönün. Amma yeni ad altında. Təbii ki, burada gördüklərinizdən bir kimsəyə bəhs etməmək şərti ilə. Bura həyatınızın sonuna qədər sirr kimi içinizdə qalmalıdır. Sirri qorumağı bacarmayanı Almaniya aradan götürməyi bacarır.

Demək istədiklərini demişdi. Masaya tərəf əyilib qələmini götürdü:

– Yeni adınız? – deyə soruşdu.

– Kamal. Sadıq Kamal, – dedim.

Kapitan qarşısındakı kağıza uzun-uzadı nə isə yazdı. Yazdıqları yeni həyat romanımın ilk səhifələri idimi, əcəba?

Otaqdan çıxdım. Bayaقدan bəri gedən danışıqlardan sonra özümü çox zavallı vəziyyətdə hiss edirdim. Ertəsi gün, yenidən əsirlik həyatına dönmədən öncə bağçada rus mayorla rastlaşdım. Yanımdan keçərkən ayaq saxladı.

– Demək bizi rədd etdin. İndi düşmən forması geyib savaşacaqsan, – dedi.

Nə demək istədiyini iki həftədən sonra anlamağa başladım.

Casus məktəbindən gecə yarısı çıxdıq. Üç saat sonra yük maşınından düşüb qatara mindik. Bütün istəyim feldfebel Şultsla kapitan Buhun gözünə görünməməkdə.

Axşama yaxın Vinnitsaya çatdıq. Umana getmədiyimə sevinirdim. Dəmir barmaqlıqlı qapıların yanında dayandıq. Birlikdə gəldiyimiz alman məni növbətçi əsgərə təhvil verib harasa getdi. Əsgər mənə tərs-tərs baxırdı. Amma bir söz demirdi.

Alman yarım saatdan sonra qayıtdı. Növbətçi qapını açdı, düşərgəyə girdik. Uman və Kirovqradda olduğu kimi burada da əsirlərin çoxu meydanda, torpaq topalarının üstündə lüt-üryan oturub bit öldürməklə məşğul idilər. Meydanı keçdik. Alman da mənimlə gəlirdi. Təmiz bir baraka girdik. Polislərin yaşadığı barak imiş. Heç yerə getməməyimi, ertəsi gün sabah burada görüşəcəyimizi deyib məni maraq içində buraxıb getdi. Sözləri həm ümid, həm də əndişə vermişdi. Uzun müddət “Sabah nə olacaq, nə üçün yenidən almanla görüşəcəyəm?” – deyə düşündüm.

O gecə barakda ukraynalı polislərlə bir yerdə yatdım. Səhər erkəndən alman gəldi. Mətbəxə aparıb yemək verdi. Sonra düşərgədən çıxıb stansiya getdik.

Vinnitsadan səhər qatarı ilə ayrıldıq. Vaqonda “Hara gedirik?” – deyə maraqlıdan özümə yer tapmırdım. Bir yandan da “Təki yenidən əsir barakına girməyim” – deyə düşünür, Allaha dua edirdim.

Gecə Vladimir Volinska girdik. Stalaqa piyada getdik. Alman yalnız bir axşam düşərgədə qalacağımızı, sabah başqa yerə gedəcəyimizi söylədi. “Hara gedəcəyik?” – deyə soruşanda çiyinlərini çəkdi. O gecəni də polis barakında keçirdim. Səhərin erkən saatlarında Vladimir Volinskını tərk etdik. Bütün günümüz qatarda keçdi.

Ostrova düşərgəsinə çatanda hava qaralmışdı. Düşərgənin ətrafındakı keşikçi qüllələrinin proyektorları uzun, sivri dilləri ilə əsir baraklarının damlarını yalayır. Ətrafda dayanmadan yağan yağışın yumşaq tappılısından başqa səs eşidilmirdi. Taxta barakların arasındakı bir neçə atsız araba, orada-burada gözə dəyən çəlləklər yadıma Ağməscidin axşam bazarını saldı. Baraklardan birinə girdik. Silahlı alman əsgəri üzümə baxdı, dostcasına əlimi sıxdı və məni barakda qoyub getdi.

Dar və uzun bir otaq idi. Küncdəki masada zəif şam işığında bir neçə nəfər əsir domino oynayırdı. Sağ-soldakı yataqlar boş idi. Işığa tərəf getdim. Dörd qırğız oturmuşdu. Biri başını qaldırmadan ayaq üstə dayanan adama:

– Hərifə yataq göstərsənə, ağsaqqal, – dedi.

Soruşdum:

– Aranızda tatar yoxdurmu, canım?

Ayaq üstə dayanan qırğız:

– Tatar yoxdur, – deyə sözə başlamışdı ki, bayaqki adam:

– Hamısı Türkünəstənlidir, bəradər, – dedi. – Bundan sonra tatar, qazax, qırğız yoxdur, hamımız türkünəstənliliq. Keçən gün Berlindən gələn Tokay bəy söyləmədimi sizlərə? Sən onda haradaydın? “Hamımız Türkünəstənliliq. Hamımız bir soydanıq, qan qardaşılıq” – deyə nə gözəl söhbətlər elədi. Çox dünyəgörmüş adamdı. Görəcəksən, günün birində xalqı səfalətdən qurtaracaq! Türkünəstən torpağında rus gavurunun ayaq izinin qalmasına da yol verməyəcək.

Ağsaqqalla birlikdə domino oynayanlardan uzaqlaşdıq. Ağsaqqal boş yataqlardan birində oturub:

– Boş yataq çoxdur, qardaş. Hansında istəyirsənsə, yat, – dedi.

– Barakdakıların hamısı türkünəstənlidir? – deyə soruşdum.

– Düşərgə türkünəstənlilər düşərgəsidir. Üç ay bundan əvvəl sayımız altmış mini aşırı. İndi cəmisi üç yüz nəfər qalmışıq.

– Bəs o birilər hara getdilər?

– Onlar əsgər oldular.

– Əsgər?

- Bəli, əsgər. Bəyəm burada təzəsən?
- Təzəyəm. Ukraynadan yeni gətirildim. Buranın vəziyyəti necədir?
- O qədər də pis deyil.
- Bəs o əsirlər haranın əsgəri oldular?

– Türküstan əsgəri. Yoxsa təzədən rusa əsgər olduqlarını düşündün? Əyinlərin-də alman forması var, amma Türküstan əsgəridirlər. Bir ay olar. Berlindən adamlar gəldilər. Aralarında alman dilini su kimi içənlər vardı. Bizi meydana topladılar. Atəşli nitqlər söylədilər. Hamımızı Türküstanın azadlığı uğrunda savaşımaq üçün silaha sarılmağa çağırdılar. Məmləkəti gavurlardan təmizləməyə and içdik. O vaxtdan düşərgə boşalmağa başladı. Bu gün-sabah biz də yola çıxırıq.

Gecə səhərə qədər gedəcəyim yerlər, görüşəcəyim insanlar, yeni həyatım haqda düşündüm. Türküstan istiqlalının qutsal mənasını varlığımda duydum. Ağsaqqalın dediklərini bir-bir sərf-nəzər etdim. Onu tapıb Türküstan istiqlalı barəsində ətraflı danışmaq istəyirdim. Amma ertəsi gün səhər mətbəx qapısında əllərində tənəkə qutular tutmuş zavallı insanları görəndə içimdə siyasətə yer qalmadı. Yaşadıqları dəhşətlər həyatı onlar üçün çəkilməz yükə çevirmişdi. Barakların arasında qəbirdən xortlamış həyulalar kimi dolayırdılar. Millətin böyük, ülvi işləri bu vəziyyətə salınmış insanlarla görülmə bilirdimi? Mən “Görülə bilməz!” deyirdim. Amma nə qədər məhdud düşüncəli imişəm! Özümə güvənmədiyim kimi başqalarına da güvənmirdim. İndiyədək həyatın yalnız zillətini, barak küncələrində, meydanlarda, yollarda, ovalıqlarda biçarə əsirlərin daim əzildiyini, tapdandığını görmüşdüm. Günün birində onların ayağa qalxıb sürün-sürünə keçdikləri, inləyə-inləyə yatdıqları yerlərə atəş və ölüm saçacaqlarını ağıma gətirməmişdim. Həyat özlərini əzdiyi kimi onların acı həyatı əzəcəklərinə,

*İrəli, irəli,
Türküstan ərləri!
Ölərik sənin üçün,
Türküstan elləri! –*

deyərək yeri, göyü titrədəcəklərinə inanmamışdım. İndiyə qədər hər şey düşmən istəyən kimi olmuşdu. Amma biz başqa cür edəcəyik. Əsir həyatını ayaqlarımızın altına alıb tapdalayacaq, əzəcəyik. Həyatı düşmən üçün cəhənnəmə çevirəcəyik. Öləcəyik? Qoy olsun! Ardımızca gələnlər də eyni işi görüb eyni yolla gedəcəklərsə, o zaman adımız əbədiləşəcək, dünya durduqca biz də yaşayacağıq.

Nə qədər məhdud düşüncə sahibi imişəm!

Daha beynimi dəyişdirməliyəm. Bu insanlarla birlikdə yeni həyata, ruhlarımızın əbədi yaşayacağı bir mövcudluğa qədəm qoyuram. İndiyə qədərki həyatın ağrı-acılarını unudacağam. Türküstan istiqlalı üçün yaşayacaq, savaşıacaq, öləcəyəm. Bu müqəddəs qayə qarşımda həmişə bir ulduz kimi parlayacaq. Çox yorğunam, amma ömrümün sonuna qədər, son damla qanıma qədər tutduğum yoldan çəkilməyəcəyəm...

- Necə? Kimlərlə?
- Onlarla.
- Mətbəx qapılarında əl açıb “çörək” deyər ağlaşan cahil, şikəst özbəklərləmi?
- Bəli, onlarla.
- Alman hərbi geyimində?
- Türküstan naminə!

- Düşmən tapdağı altındaki gözəl yurdumuz.
- Özbəklərə, qazaxlara, qırğızlara, türkmənlərə türküstanlımı deyirsiniz?
- Düşmənin iyrənc yalanı qəlblərimizdə artıq şübhə yerinə birlik hissi oyandırır!
- Daha sizinki sizin olsun, biz isə Türküstanımız üçün qanımızı axıdacağıq.
- Gələcək Rusiya hansı rəngdə olsa da, yenə istiqlal ruhunu boğmağa qalxacaq!
- Bunu bildiyimiz üçün biz də hər şeyi göz önünə alıb hərəkət edəcəyik.
- Türküstan istiqlalı... Bunun mənasını, nəticələrini heç düşündünüzümü?
- Düşünmədik. Bunu qəlblərimizlə duyduq və duyuruq.
- Bir neçə min qırğız, beş-on min özbək ilə istiqlal qazana biləcəyinizi düşünmək sən kimi ortalıq gənclərinin xəyalı deyilmi?
- Bəlkə də...
- Sizin bu xəyallarınızın indi bütün dünyaya dəhşət saçan rus ordusunun gücü qarşısında gerçəkləşməsi mümkündürmü?
- Sus! Qoy xəyal olsun! Nə olursa olsun! Nə ziyanı var? Türküstan üçün deyilmi?

Ostrovadan bir həftə sonra çıxdıq. Həmin gündən etibarən düşündüyümüz, bəlkə də o səsin dediyi kimi xəyal etdiyimiz istiqlal yolunda səfərimiz başladı. Sağımızdan, solumuzdan silahlı almanlar qaçır, ara-sıra bağırırlar. Amma biz qorxu bilmədən azad gələcək ümidi ilə sevinərək döyüşə atılırdıq.

Yanımda ilk gecə Ostrovada tanış olduğum Ağsaqqal gedirdi. Adını sonradan öyrəndim. Xurşud imiş. Uca boylu, enlikürək, ağır ləngərli, güclü və qüvvətli insan idi. Dünyada hamını və hər kəsi unutsam da, onu heç zaman unutmayacağıma əminəm. Hamımızdan yaşca böyük olduğundan yoldaşları Xurşudu Ağsaqqal çağırırdılar. Əlli yaşında imiş. Amma yaşı ilə iftixar edirdi.

Çox qısa bir vaxtda Xurşudu nədən özümə bu qədər yaxın hiss etdim? Bilmirəm. Həmişə birlikdə olurduq. Bəlkə almanca bilməyim, bəlkə Krım ləhcəmin Türkiyə türkcəsinə bənzəməsi, bəlkə Krım türklərinin istiqlal qayəsinə bağlı olmağım, bəlkə Krım tarixini, Krımın şanlı keçmişini sevinc və iftixar hissi ilə anladarkən biri-birindən gözəl təşbehlər işlətməyim səbəbindən mənə ziyalı, seçkin adam kimi baxardı.

Özü haqda az danışardı. Səmərqəndli olduğunu sonradan öyrəndim. Ölkəsindən on beş il əvvəl çıxıbmiş. Daha doğrusu, çıxarılbmiş. Harada, necə ömür sürdü-yü haqda heç nə danışmırdı. Amma “O on beş ili bu gün üçün yaşadım” – deyirdi.

Legionda səbirsizliklə cəbhəyə hərəkət edəcəkləri saati gözləyirdi. Cümə günləri təlimdən sonra bir şam ağacının altında oturur, əlində təsbehi uzun-uzadı dua edirdi. İçində nə isə çox ağır dərdi vardı. Amma açmadı mənə bu dərdini. 1944-cü ilin qışında bir-birimizdən ayrıldıq. İndi kim bilir, haradadır...

Legionovoya doğru irəliləyirdik. Qəsəbə Varşavanın iyirmi kilometrliyində imiş. Stansiyada, dükanlarda, evlərdə qapı önünə çıxmış dəstə-dəstə insanlar bizə düşmən kimi baxırdılar. Alayın gerisində idim. Ayaqyalın, çırıq şalvarlı uşaqlar dalımızca qaçırdı. Şosse ilə gedirdik. Bir azdan qarşıda bizə doğru gələn əsgərlər görüldü. Süngülü tüfəngləri çiyinlərində şax addımlarla irəliləyən sağlam, gümrəh hərbiçilərdən ibarət bir bölük idi. Yanımızdan keçərkən bir ağızdan:

***Ey sevgili vətənim,
Bu canım qurban sənə –***

deyə marş oxuyurdular. Vətən duyğusu məni elə coşdurmuşdu ki, gözümə heç nə görünmürdü. Sanki o səslərə qarışıb getmişdim. Çiynimdə Xurşudun əlini hiss etdim.

– Bax, Sadıq bəy, – deyirdi. – Artıq əsgərlərimiz də var. Türküstan əsgəri. Ulu Tanrının bizə, biz dünənki əsirlərə öz bayraqlarımızı dalğalandırmaq imkanı və şərəfi verdiyinə necə şükür edəcəyimi bilmirəm.

Yanımdan başqa hərbi birliklər də keçdi. Dünyaya təzədən gəlmiş kimiydik. Əsgərlərə əl eləyirdik. Onlarsa bizi görmürlərmiş kimi üzlərində sərt, qətiyyətli ifadə ətraflarına baxmadan sərrast addımlarla keçib gedirdilər. Yanımda biri həyəcanla:

– Türküstan əsgəri! İstiqlal əsgəri! – deyə bağırdı.

Bir nəfər qırğız:

– Nə istiqlal? Mənim başım qarnımdadır! Təki qarnım doysun... Görəcəksiniz o sarı başları... – deyirdi.

– Burada zəvzəyib durma. Sən gavursan, ya nəsen? Ayıb deyilmi?

Qırğız cavab verdi.

– Nədən ayıb olmalıdır ki? Elə bilirsən alman səni müftə-müsəlləm bəsləyəcək? Öz xeyrinə istifadə edəcək də!

Səma açıq və mavi idi. Yolun hər iki tərəfi ilə uzanan dəmir barmaqlıqların arxasından təlim səsləri, silah şaqçılıqları, sərt komandalar eşidilirdi. Sağ tərəfdəki qapılardan hələ də əsgərlər çıxırdı. Qan və fəlakətdən doğulan əsgər! Ölümün qucağında böyüyən əsgər! Yurdumuz üçün sizinlə birlikdə savaşağa yəmin etdim. Sizin qəhrəmanlıqlarınız və günahlarınızla yaşadım. Hansı daha yüksəkdi? Bilmirəm. Fəqət getdiyiniz yolun yurdumuz üçün olduğuna bu gün bütün varlığım ilə inanıram.

Sağdakı dəmir qapılardan geniş meydana daxil olduq. Meydanın kənarında qırmızı kərpicdən tikilmiş bina vardı. Binanın yanında bir dəstə alman dayanmışdı. Deyəsən, bizi gözləyirdilər. Almanlara çatanda ayaq saxladıq. İçlərindən biri:

– Əyninizdəki paltarları çıxarıb yerə atın! – deyə bağırdı.

– Alt tuman-köynəyimizi də?

– Bəli. Alt tuman-köynəklərinizi də. Türküstan ordusunda rus bitinin özünə yuva salmasını istəmirik. Haydı! Əmrə əsgər kimi əməl edin!

Köhnə, bitli əşyalarımızı atıb hamama girdik. Çimib çıxandan sonra hamımıza alman hərbi formaları verildi. Onları əynimizə geydik. Ölçüsü böyük olan paltarların içində deyəsən çox gülməli görünürdük. Bir azdan alman əsgərləri meydanın ortasında böyük tonqal qaladılar. Rusca bilən bir zabit gənc alman əsgərlərinin qəhqəhələri altında hər birimizə az əvvəl çıxarıb yerə atdığımız rus hərbi formasının yanında dayanmağı əmr etdi. Əmri yerinə yetirdik. Zabit sözə başladı:

– Əsirlik həyatınız bu andan etibarən bitdi. Bizimlə bərabər məmləkətinizi düşməndən təmizləyəcəyinizə, sizlərə əmanət olunan əyninizdəki alman uniformasının şərəfini bir alman kimi qoruyacağınıza inanırıq.

Zabit ətrafa çökmüş dərin səssizlik içində danışdı. Ayaqqabımın ucundakı köhnə paltarıma baxıb keçmiş günləri xatırlayırdım. Bu paltarı əynimdən çıxarıb atdığım kimi o keçmiş də içimdən söküb ata biləcəkdimmə, əcəba? Gözlərimin önündən Krasnoe qəsəbəsi, Süleyman, səngərdə qan içində yatan yaralı Qrişa, Kirovqrad, Mustafa, Osman, Kirovqrad-Uman yolu, azərbaycanlı gəlib keçdi. Bəli, ömür kitabının bir bölümünü tamamlamış, digərinə keçmişdim.

Zabit sözünü bitirmişdi. Öncə meydanın ortasında yanan tonqala, sonra bizə, ən axırda isə qol saatına baxdı.

– İndi bir yarış keçirəcəyik, – dedi. – Hər kəs bolşevik formasını əlinə alsın. Görək hansınız sevmədiyi bu libası daha tez tonqala atacaq? Hazırsınızmı?

Rus uniformalarını tonqala atdıq. Almanlar gülməkdən uğunub gedirdilər. Amma əslində sevinməli olduğum hadisə sanki içimdə bir yaranı qanatdı. Gənc Qrişa, Süleyman gözümün önünə gəldi, yoxsa alman zabitinin yarışa başlama işarəsi verməsi Umanda, qərargah binası önündə əmr verilməsini xatırlatdı? Bilmirəm...

* * *

– 9 –

Roma, 1.8. 1946

Bu günlər Roma cəhənnəm kimi istidir. Günlər uzun, cansıxıcı keçir. Buludsuz səmadakı günəş qızmar odu ilə sanki daşı, torpağı əritmək istəyir. Doktoru görmək üçün otağımdan çıxıram. Yorğunluğumun səbəbinin havanın isti keçməsi olduğunu onun da təsdiq etməsini istəyirəm. Gecələr canım daha da sıxılır. Amma gecələrin tilsimli ruhuna artıq yavaş-yavaş boyun əyirəm. İndi fikrimdə dolaşanları doktora da danışmaq istəmirəm. Özü də demişdi ki, zamanla keçər...

Dünən pilləkənlərdən enərkən aşağıda, qapının yanında iki amerikan əsgəri gördüm. Qorxudan uşaq kimi titrəməyə başladım. Otağıma qayıdıb qapını arxadan bağladım. Pəncərənin önündə dayandım. İçəri girsələr, özümü pəncərədən atacaqdım. Bu qorxunun səbəbini bilirəm. Əsməcəm də uzun sürmədi. Hətta özümə gülməyim tutdu. Hər uniformalı görəndə bu vəziyyətə düşürəm. Guya amerikan hökuməti hər əsgərinə “Alman ordusunda xidmət etmiş Sadıq Turanı harada gör-səniz tutub Rusiyaya təslim edin!” – tapşırığı verib! Amma hər şeyə rəğmən yenə qorxuram. Qorxumdan gözümü qaldırıb insanların üzünə baxmağa da ürək eləmirəm.

Keçən gecə səhərə qədər yuxuda qaranlıq qəbiristanlıqda dolaşib durduğumu gördüm. Məzarlıq da, məzarlar da təzədir. Yaşılıq yoxdur. Qəbir daşlarının üstündə ad yazılmayıb. Şişkov məzarların birinin yanından hərbi forma götürüb mənə uzadır. Sonra necə olursa, anidən onu itirirəm. Ürəyim şiddətlə çırpınırdı. Məzardan məzara atılaraq qaçmağa, Şişkovu axtarmağa başladım. Heç yerdə yox idi. Sonra uzaqda, lap uzaqda gözümə bir işıq göründü. O tərəfə qaçdım. Amma mən yaxınlaşanda işıq çevrilib ağac oldu. Quru, yarpaqsız ağac. Şişkov qollarını sinəsində çarpazlayıb ağacın altında dayanmışdı. Səssiz, hərəkətsiz durub ağacda çarmıxa çəkilməmiş Həzrəti İsanın ayaqlarına baxırdı. Şişkovun təmiz qırılmış başına qıpqırmızı qan damcıları düşürdü.

Doktor “Yuxular çox mühümdür, yuxuda gördüklərini yadında saxla, sonra mənə danış, nədən qorxduğunun səbəbini bəlkə bu yolla aşkara çıxararıq” – deyir. Amma yuxularımın hamısını danışmaq olarmı? Bəlkə rusların adamıdır? Yox. Nəcib qəlbli, təmiz ürəkli insandır. Nədən bu vaxta qədər həyatımın hekayələrini, yuxularımın məzmununu dinlədiyi halda beynimin yorğunluğuna, vücudumun titrəməsinə bir

əlac tapa bilmir? “Mənə inanmağın lazımdır, doktora güvənəlməlisən, – deyir. Bu gün qorxu içində yaşayırsan, – deyir. Amma fikir vermə, dərinə getmə, hər şey yuxu kimi ötüb keçəcək, unudulacaq – deyir. Həyatı olduğu kimi qəbul et”, – deyir. Mən də həyatı olduğu kimi qəbul etmək istəyirəm. İndiyə qədər yaşadığım həyatı hələ də unuda bilmədim. Hər şeyi yaxşı xatırlayır, keçdiyim yolları çox aydın görürəm. Hətta həyatı sevirəm. Özüm tataram. Ana yurdum Krımdır. Orada doğuldum, orada böyüdüm. Hərbçi oldum. Almaniyaya qarşı vuruşdum. Günün birində əsir düşdüm. Əsirlik həyatı əsl müsibət idi. Həyat orada bizə işgəncə oldu. Amma yenə də dözdüm. Heç həyatdan da küsmədim. Sonra almanlar sərbəst buraxdılar. Müttəfiq olduq onlarla. Alman forması geydik. Almanlarla birlikdə rüslərə qarşı savaşağa and içdik. Bu doğru hərəkət idimi? Bilmirəm. Doğru, yanlış – ürəyimin əmr etdiyi yolla getdim. Bəlkə də o günlər həyatı olduğu kimi gördüm. Amma həyatın başqa yolları da varmış, nə biləydim!

Taleyimin seçdiyi yolla yürüdüm. O yol bura gətirib çıxardı. İndi buradayam. Bura sonudur. Bəli, bura sonudur. Buna yavaş-yavaş əmin oldum. Önümdə başqa yol yoxdur. Önüm qaranlıq, zülmət qaranlıq içindədir. Burada dayanıb gözləyə bilmirəm. Nə etməliyəm? Artıq burada yaşaya bilmirəm. Getməliyəm buradan. Amma necə? Hara? İndiyə qədər beynimdə işıqlı fikirlər, qəlbimdə xoş ümidlər var idi. Ümidlə yaşadım, ümidlə yürüdüm. Ümidlərim bir-bir puç oldu. Bundan sonra necə yaşayım? Özümü öldürməyə əlim gəlmir. Ah, məzarımın o dağların atəklərində, o torpaqlarda olacağını bir bilsəydim...

Dünən axşam bunları düşünürdüm. Geri dönəcəyəm deyirəm. Amma sözümə əməl edə bilmirəm. Sabah yenə doktorun yanına getməliyəm. Baxmaq görək indi nə mahnı oxuyacaq? “Bir yuxu kimi, bir nağıl kimi keçib gedər və hər şey unudular”-, deyir. Bəs keçib getməsə, unudulmasa?

3.8.1946

Dünən doktorun müayinəxanasından sanki boğazıma yumruq boyda bir düyün tıxanıbmış kimi çıxdım. İçimdə dərin əzab vardı. Doktor uzun-uzadı danışdı. Söz arası xəstəliyimin latınca adını söylədi. O çətin kəlməni ilk dəfə eşitməyimə baxmayaraq birdən yenə qorxuya düşdüm. Lügətə baxacaqdım. Əgər doğrudan da təhlükəli bir mərzdirsə? Doktor “Ciddi bir şey deyil, fikir vermə”, – dedi. Mənsə başqa cür düşünürəm. Deməli bu xəstəlik imiş. Otağından çıxarkən doktor çiynimə toxundu.

– Artıq yavaş-yavaş doktorsuz yaşamağa alışmalısən, – dedi.

Otel otağıma boğazımın içindəki yumruq boyda düyünlə döndüm. Gecənin gec saatlarına qədər yataqda latınca adı təkrarlayıb o yan bu yana çevrildim. Yuxuya gedə bilmirdim. Ürəyimdən zavallı anamın bir anlığa gəlib əlini başıma qoyması keçdi. O anda kirpiklərimin ucunda yaş gilələndi...

Deyəsən, sonra yuxuya getdim. Gecə yarısı oyandığım zaman sanki harada olduğumdan xəbərsiz idim. Dərin səssizlik içində koridordakı divar saatının taqquqlıtısına uyğun ritmlə “Romadayam. Romadayam” deyər öz-özümə təkrarladım. Amma Romadan mənə nə? Fikrim daim keçib gəldiyim yollardadır. Bu yollar qanlı faciələri ilə beynimin, varlığımın sahibidir. Dünən gecə, böhran keçib gedəndən

sonra saatlarla yaşıllığa qərq olmuş gözəl vətənimə düşündüm. Ayı Dağının arxasından günəş doğurdu. Qara dəniz sahillərindən ta ayaqlarımın altına qədər yamyaşıl bağlar sərilməmişdi. Şiş təpələr, kənd camilərini minarələri duman içindən çıxır, gözüm önündə gözəl yurdumun təsvirəgəlməz mənzərələri canlanırdı. Bu mənzərələr yox olmasın deyə göz qapaqlarını elə bərk-bərk sıxmışdım ki...

Tanrım, bizi bu torpağın gözəllikləri ilə bir daha sərxoşmu etdin? Bütün varım-yoxum o torpaq idi. O torpaq qalacaq... Onsuz...

Doktor mənə "Həyatı olduğu kimi gör" – deyir. Məgər bütün insanların həyatı eynidirmi? Mən həkim olsaydım insanlara "Həyatdan heç bir şey gözləmə. Gözlərinə qapa və taleyin qismətinə razı ol" – deyərdim. Döyülüb-söyülən, zalımın qamçısı altında inləyən, əzilən, qan içində boğulan bir millətin qədəri, qara taleyi...

Ərləri sürgünə göndərilən, övladları qarnında ikən düşmən süngüləri ilə dəlmə-deşik edilən qadınların taleyi! Ağ saqqallarından tutub sürüklənən ixtiyarların taleyi! Müharibədə bizi alçaldan, üzümüə tükürən düşmənin mənafeyi uğrunda qanlarını axıdan gənclərimizin taleyi! Bu gecə yuxuma yenə Şişkov gələcək. Yenə məni məzarların üstünə aparıb həlak olan əsgərlərin libaslarını göstərəcək. "Sən, sən Sadiq Turan alman hərbi forması geyib Rusiyaya qarşı vuruşdun!" – deyəcək. Yenə soyuq tərlər tökəcək, yenə səhəri diri gözlü açacağam. Düşmən uniforması. Düşmənim kimdir? Siz deyilmisiniz, Şişkov? Min hiylə və yalanla məmləkətimə işğal etdiniz. Sizdən əvvəlkilər "Himayəmiz altına girsəniz torpaqlarınız, mal-mülkünüz, din-imanınız qorunacaq" – deyə sizdən əvvəlkilər söz verdilər. Təslim olduq. Bu millət yurdunu canından da çox sevdiyindən təslim oldu. Silahlarımızı yerə qoyduq. Bəs siz? Məmləkətimizə ayaq basdıığınız gündən torpaqlarımız qan ağlayır. Camilərimizin minarələrini uçurdunuz. Çəşmələrimizi, məktəblərimizi, mədrəsələrimizi dağıtdınız, mərmər saraylarımızı atlarınıza axur elədiniz. Müəzzinlərimiz azan vermək üçün minarələrə çıxanda sərxoş əsgərləriniz nişangah kimi onları hədəf alıb güllə atırdılar.

Eh, Şişkov, Şişkov! "Düşmən paltarı geyib Rusiyaya qarşı vuruşdunuz" – deyirsən. Əsl düşmənimiz siz deyilsinizmi? Həyatlarının son günlərini namaz-duayla, nəzir-niyəzlə keçirmək istəyən ağsaqqal babalarımızı, ağbirçək nənələrimizi heyvan vaqonlarına doldurub həftələtlə çirkab və sidik içində Sibirə sürən siz deyildinizmi? Düşmən uniforması deyirsiniz! 1932-ci ilin yazı idi. Krımın sahilboyu kəndlərində qan dizə çıxmışdı. Sərxoş əsgərləriniz bağ-bağçasında, torpağında çalışan atalarımızı, babalarımızı qabaqlarına qatıb tufənglərinin qundaqları ilə bellərinə vura-vura Yaltaya sürdülər. Heç yadımdan çıxmaz – o vaxtlar on üç yaşlı uşaq idim. Atamla gizlicə dağlardan aşıb Yaltaya getmişdik. Torpağından ayrılmış millətimizə yaş dolu gözlərlə baxırdıq. Gördüklərimizə vəhşi Afrika zəncisi də baxsa tükləri biz-biz olardı. Qəhbədən doğulmuş molodetslər, udalılar, parenlər (Молодец, удалец, парень kimi rus sözlərinin bir qədər təhrifə uğramış və cəm şəklində işlənmiş formasıdır.) həya edib ata-analarının, ərlərinin, qardaşlarının üzünə baxmaqdan utanan namuslu gəlinlərimizin, qızlarımızın donlarını dartıb əyinlərindən çıxarırdılar.

Gördüyü zülmədən ağılı itmiş bir qadın zorla gəmiyə mindirilərkən körpəsini sevgili yurdunun sahillərinə atıb getmək istəyirdi.

İçimdəkilər nə keçdiyim yollar, nə də alman formasıdır. İçimdə o qadınların, o qızların acı fəryadları var. Ya Rəbbim! Bu millət o torpaqdan zorla ayrılarkən niyə qiyamət qopmadı, niyə zəlzələ yeri-göyü silkələmədi, niyə dəniz sahillərini aşıb o

torpaqları da sakinləri ilə birlikdə udmadı? Niyə sən tatar millətini belə təmiz qəlbli, pisləkləri tez unudan insan kimi xəlf etdin, Allahım? Düşmənlərimizlə savaşımaq, o torpaq uğrunda ölmək haqqını niyə əlimizdən aldın, Allahım?

7. 8. 1946

Cengiz adlı ağməscidli bir gənc Romada imiş. Bunu dünən öyrəndim. İtaliyaya bir ay öncə, Tiroladakı qaçqın düşərgəsindən gəlibmiş. Onu görmək istəyirəm.

Romada Mehmeti axtarırmış. Mehmetin Romadan getdiyini xəbər verirəm. Yenə xəstəlik məni yaxalar deyə bir az qorxuram. Amma onu mütləq tapacağam.

10. 8. 1946

Dünən öyrəndiyimə görə Çengiz Romadan Torontoya gedib. Ünvanından göründüyü kimi, Polşa əsgəri düşərgəsində imiş... Çox qəribə işdir. Onun da əynində yaqın ingilis uniforması var... Tapıb danışa bilmədiyimə görə qanım qaraldı. Amma gedişi həm də içimdəki hürriyyət duyğularını oyandırdı. İki aya qədər yenə Romaya dönəcəkmış. O gələnə qədər bəlkə qorxularım da keçib gedər.

Bu gün içim rahatdır. Özümü xoşbəxt hiss edirəm. Bayırda hava xoş və sərin. Səhər siqaret almağa çıxmışdım. Küçələrdə gördüyüm insanlar hamısı mənim kimi idi. Mən də onlar kimi idim. Amma son həftə nə qədər sıxıntı keçirdim! Axı bu hala düşməyə səbəb olacaq nə vardı ki? Siqaret alandan sonra otelə dönmək istəmədim. Şəhər parkına getməyi qərara aldım. Parka girmədən öncə əsasını yerə vura-vura küçəni keçmək istəyən qara eynəkli kora rast gəldim. Tez yaxınlaşıb qolundan tutdum. Küçəni keçməyinə yardım göstərdim. Həyatımın ən nəcib hərəkətini etmiş kimi sevinirdim. Bu parkda neçə dəfə oturub dincəldiyim halda ətrafın bu qədər gözəl olduğunu da sanki ilk dəfə göürdüm. Yanımda bir nəfərin, kim olursa olsun, canlı bir məxluqun, bir itin, bir pişiyin olmasını necə istəyirdim!

İrəliyə baxırdım. Həyatın üfüqlərini görməyə çalışırdım və sanki göürdüm. Demək həyat o qədər də qaranlıq deyilmiş!

“Çengizi mütləq tapmalıyam” – deyə düşünürəm. Oturduğum yerdən qalxarkən keçən il Tirola bir dağ ətəyində soyumaqda olan vücudunu qollarım arasına aldığı Mariyanı xatırladım. Zavallı Mariya!

– Sadıq, məni atıb getmə. Səninlə hər yerə gedərəm, hər yerə! Sənin həyatın mənim həyatımdır, – deyirdi.

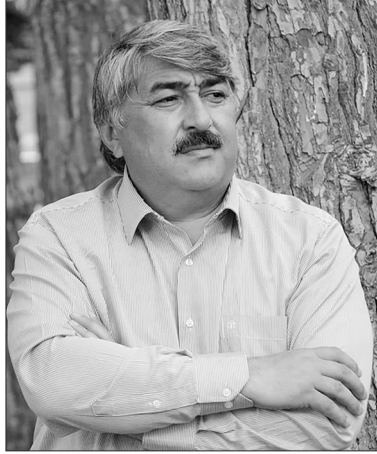
Zavallı Mariya!.. Amma onu xatırlamağımam düşündüyüm qədər də üzüntü duymadım. Otelə dönərkən bu gecə də “Xatirələr”im üzərində işləməyə qərar verdim. Yenə həyatdan qaçırıram deyəsən. Yox, qaçmıram. Çünki “Xatirələr” həyatımdır.

Son

**Türkcədən uyğunlaşdıran:
Vilayət QULİYEV**

◆ P o e z i y a

Ayaz ARABAÇI

* * *

Hər nəfəsdə qəlbimizi dağdan
Neçə-neçə ahlər qoyub getdilər.
Dağ vüqarlı, şir biləkli oğullar
Sinəmizdə dağlar qoyub getdilər.
O fidanlar kimin çıxar yadından?!
Bir daş qaldı hər birinin adından.
Kam almamış ömrün-günün dadından,
Şirin-şirin çağlar qoyub getdilər.
Günəş doğdu dan yerində qırmızı,
Onda hələ payız idi bir qızıl,
Hər birisi ürəyində bir qızın
Gülü solmuş bağlar qoyub getdilər.
Sağdan-soldan, soldan-sağdan təhlükə...
Asılmışdıq səbrimizdən bir tükə.
Çiyin verib Vətən boyda bir yükə,
Polad kimi tağlar qoyub getdilər.
Bu tarixin hər qatında izləri,
Titrəmədi bir döyüşdə dizləri.
Diri-diri öldürdülər bizləri,
Gözümüzü ağlar qoyub getdilər...

* * *

Onda bütün gecəni
yağmışdı səhərəcən,
Təkcə ikimiz idik o uzaq səhərəcən...
Çırpınırdı əllərin
əlvan metallarıyla,
Yadımdadı o gecə bütün detallarıyla.
Səniydin könlümdəki
tam o zinət hədiyyəm.
On beş gündən yadigar, məzuniyyət hədiyyəm...
Bilirsənmi, ilk günlər
məndə qoymamışdı can.
Tanış olana kimi yaşadığım həyəcan.
Saxlayıb nə deyəsən;
sözlər hamsı bayağı.
Ötüb keçirdi günlər səssiz filmsayağı...
Baxdın bir gün üzümə
küsümsər bir nəzərlə,
Sənəm elə qabardı, köksüm doldu Xəzərlə.
İşıqlandı qəfildən
arzum, duyğum, niyyətim,
Bir anda qəsb olundu bütün hakimiyyətim.
Kimsə məndən özümü,
bu qədər almamışdı.
Uyğun olmaya bilən heç bir şey qalmamışdı.
Yadımdadı o gecə;
çənli-çisəkli payız,
üzü dənizə durmuş bəyaz sütunlu bir qız.

* * *

Elə bildim yuxudu; gecə 3-ün yuxusu,
Telefon inildədi qəfil bir-iki ağız.
Təpəmdən-dırnağıma basdı bədənim su,
Bənizim an içində ağarıb oldu kağız.
Qatar tuneli kimi uğuldadı qulağım,
Qəfil doğan şəfəqdən gözüm alacalandı.
Əsdi dilim-dodağım, əsdi əlim-ayağım,
Tarazlığım pozuldu, boyum balacalandı.
Özümdə güc tapmadım qapını bağlamağa;
Uşaqların yatdığı otağa səs getməsin.

Telefonun o başı başladı ağlamağa –
 Adam gərək adamı bu cürə tərək etməsin.
 Susub qaldım eləcə, növbə mənə çatanda,
 Cəsarət eləmədim sual verməyə ona.
 Mən axı telefonu söndürmüşdüm yatanda,
 Bəs necə zəng çatırdı sönülü telefona.
 Necə danışırdı bəs, qapalı dairədən,
 Nəfəs dərməyə yer yox, sanki hər tərəfdə O...
 Danışırdı durmadan, çoxlu və sairədən,
 Bu gecənin hüznünə bəs edirdi bu tablo,
 İstədim üstümdəki yorğanı atım, durum,
 Gördüm üç-dörd nəfər var çarpayımın başında.
 Amma az keçmədi ki, nizamlandı şüurum,
 Baxdım gördüm ev deyil, uzanmışam maşında.
 Baxdım gördüm telefon bir kənardə sönülü,
 Yandırdım, yaddaşında köhnədən qalma zənglər.
 Bu minvalla birtəhər rahatladım könülü,
 Ancaq heç cür sönmədi gözümdəki fişənglər.
 Adamlar deyindir: iki gündü ki yağır,
 Bir yandan da şəhəri külək ağzına alıb.
 Sonra bir də yumuldu gözlərim ağır-ağır.
 Kimsə dedi yazığı qızdırma haldan salıb.

* * *

Dənizə baş çəkdim
 gedib bu səhər.
 Səhər deyəndə ki
 yatmışdı şəhər.
 Saat qanadını gərmişdi beşə.
 Bir az dəniz idim, bir az da meşə.
 Könlümdə, ruhumda elə bir an ki.
 Çıxıb nağıllardan gəlmişdim sanki.
 Başımın üstündə
 bulud karvanı.
 Quşlar dimdikləyib söküdü danı...
 Güllərin üstündə şəh oynayırdı,
 Saçımda bir ilıq meh oynayırdı.
 Baş vurdum dənizə, dərindən-dərin.
 Baş vurdum gördüm ki,
 hər tərəf, hər yan
 Şərəf lövhəsidir xatirələrin.

Yox, dəli deyildim,
Tamamən başımda aqlım cəm idi.
Sükut və qaranlıq... möhtəşəm idi.
Dəniz quş südündən
şərab dadırdı...
Qayalar uzaqdan yunu tökülmüş
qoca qoyunları
xatırladırdı...
Bir gəmi kişnədi köhlən at kimi,
Hardasa min ağac uzaq limanda.
Yadıma sən düşdün elə o anda...
Bütün illərimi yuyub apardı
Dəniz...
Qumlardan özümə bir evcik oydum...
Sonra yuxum gəldi,
dənizi çəkib,
Yastıqtək başımın altına qoydum.
Ulduzlar yox oldu sonuncu qatda.
Sonra günəş çıxdı qızılı atda...

* * *

Yağışlara inciyib, küləklərlə dalaşib,
İstəyəndə günəşi könlümüzə bulmadıq.
Üstümüzü kəsdirən payızla vidalaşib,
Uçub gedən köçəri quşlara qoşulmadıq.
Ürəyim illərdi ki, yuvasıdı qəmlərin,
Sənli xatirələrin biri belə itməyir.
Mürəkkəbi qurtarır aldığım qələmlərin,
Sənə yazacaqlarım bitməyir ki bitməyir...
Aramızda yox idi heç bir şey sevgi adda,
Sən niyə o sükutu birdən-birə daşladın?
Bir halda ki, xoşbəxtlik heç vaxt olmur həyatda,
Onda niyə bu eşqi belə gözəl başladın?
İndi hansı əldəsən, hansı bazarda, incim,
Səni lənətə gəlmiş hansı mücrülər sıxır?
Bu mənasız dünyada mənim ancaq sevincim
Bakirə vərəqlərin xışıltısından çıxır.
Qotazlanır çiçəklər çöllərin sinəsində,
Sənə çiçək yığmağa əllərim həvəslənir.
Yağışların öpdüyü yarpaqların səsində,
Tək bizə aid olan musiqilər səslənir.

Görüşmürük nədənsə kiçik bir xəritədə,
 Nə zamandı asılıb sinəmdən bir ağır daş.
 İşıq ucu görünmür həsrət adlı qitədə,
 Ayrılığın rəmzidi gözümdə hər damla yaş.

* * *

Baxma, çıxır sözlərin
 ən şirini dilimdən,
 Sənə bir də dönməyə çox da əmin deyiləm.
 Yox, daha bundan özgə
 qəza çıxmaz əlimdən.
 Cənnətin olmasam da, cəhənnəmin deyiləm.
 Mənə aydın olmadı
 nəyi nə vaxt etməyin;
 qadın xarakterini hamıdan az bilirəm.
 Səni o vaxt tək qoyub
 qəfil çıxıb getməyin
 Adil olmadığını mən də bir az bilirəm.
 Tör-töküntü görkəmə
 lüksünü çox pozurdu.
 Sən olduğun şəhərə yabançı görsənirdim.
 Nədəninə oturub
 hərə bir cür yozurdu,
 Mən elə ilk görüşdən yalançı görsənirdim.
 Yadındamı: əllərim
 tor qurmuşdu yaxanda,
 Nəfəsimi kəsmişdi saçlarının küləyi.
 Yaşıl çöhrəsi getmiş
 o illərə baxanda,
 Bəzən ağzında vurur adamın lap ürəyi.
 Bu gün qoltuq cibimdən
 köhnə bir məktub çıxdı:
 2016-nın xəzan donlu payızı.
 Melanxolik bir hava birdən könlümü sıxdı,
 Hər yerim yara kimi, ah, səni... itin qızı...

Fərqanə SƏFƏRLİ

YENƏ

Yenə durna qatarı,
Yenə sazaq bir hava.
Yenə könlüm yön alır
O isti uzaqlara...
Yenə gün batımını
Gözləyir qamış səsi,
Bir də həsrət qoxuyan,
Kədərimin naləsi...
Yenə günəş gedəcək
Öz doğma ocağına.
Yenə düşər qaranlıq
Yerin kor bucağına.
Yenə...
yenə burda mən,
Bir də azğın ümidlər.
Həm məni, həm özünü
Xəyallara kilidlər...

HƏSRƏT YÜKÜ

Gedən ayaqlarında
Həsrət dolu yükün var.
Ağır basır ayağın,
Ya qal, ya məni apar!

Sən illərin acısın
Asıbsan ürəyimə.
Gülüslərin saxtadı,
Əl dəymə gerçəyimə!

Vüsal bizdən nigaran,
Ümidlər həbs olunub.
Elə minnətli getmə,
Eşqim çoxdan ovunub.

Xatirəsi əzizdi
Həm qara, həm ağ günün.
Gözəl illər yaşadığ
Bir yerə qədər, gülüm!

MƏNİM ÜMİDLƏRİM

Mənim ümidlərim nağıl kimidi,
Biri var olanda, biri yox olur.
Gözütöx, könlütöx ağıl kimidi,
Göyün üç alması ona çox olur.

Mənim ümidlərim yarpaq kimidi,
Baharda cücərir, payızda solur.
Həm də bir az onlar uşaq kimidi,
Anasın görməsə, gözləri dolur.

Mənim ümidlərim yalan kimidi,
Yalançı şahidlik edirəm ona.
Soyuqda istiyəm, istidə sərin,
Özüm ondan ötrü girirəm dona.

Mənim ümidlərim naxış kimidi,
Hörülür qəlbimin divarlarına.
Mən ona məhbusam, o mənə məhbus,
Öləndə azadlıq verəcəm ona...

BUĞDA

Sapsız dəryaz, oraq ilə
Çətin oldu biçilməyim.
İstədilər od vuralar,
Mən kül olub seçilməyim...

Çətin oldu əzilməyim,
Sünbülümdən dən aldılar.
Lazım olan bu neməti
Nədən kənara qoydular?
Xırmanımı külək tutdu,
Samanım qarışdı toza.
Bir canlı buna baxmadı,
Küskün bəxtimi kim yoza?!
Ələdilər xəlbirlərdən,
Sonra ələklərdən məni.
Neçə-neçə əzab gördü
Taleyimin hər bir dəni...
Çox işləndim, çox sıxıldım,
Dəyirməndə üyüdüldüm.
Çörək kimi lazım idim,
Yaddan çıxdım, unuduldum...
Sağdı hələ mayam burda,
Safım burda, boşum orda.
Nə olsun ki, qaldım darda,
Tanrım özü tapdı məni...

HƏSRƏT ÇƏRPƏLƏNGİ

Mən həsrətin yarısını yaşadım –
Yarısını götür,
Sən də dad bir az.
Ağla bir az, gül bir az,
Sən də mənsiz ol bir az.
Gör ki, mənsiz,
Mən də sənsiz
Yaşamaq nə deməkdi?
Qəlbim quş kimi səkdİ
Pəncərəyə qonmağa.
Körpə uşaqlar kimi,
Sənə doğma olançün
Darıxmaq nə qəşəngdi?
Bu sevgim çərpələngdi,
Uçururam havaya.
Görüb öyrən yerimi,
Qaldır məni səmaya...

VAR

Dəryanın dibində qalan yosunam,
Hardan bilsin burda duyan ürək var,
Gedib gələn gəmilərin birində
Bir üzü xoş, bir üzü sərt dilək var.

Ağ geyinən qaragünə bənzərəm,
Sahillərdə addım-addım gəzərəm.
Hər gülənə, ağlayana nəzərəm,
Göz qoymayın, gözsüz olan kələk var.

Sitayışım hayanadır, görəsən?
Məndə olan mənsizliyi biləsən.
Hey axtardım, bəlkə qaçıb gələsən,
Beşiyində ağlayan bir mələk var.

Yaşıl baxışları xəzan apardı,
Payız onun bahar ruhunu sardı.
Hardasa bir kiçik qaranquş vardı,
Uçub gedib, yuvasında lələk var.

Nağıldakı Simurq, uçub gəlsənə,
Bu yuvanın lələyini görsənə.
Biri vardı, biri yoxdu desənə,
Kibrit əldə dayanan bir fələk var.

ŞƏHƏRİN HEKAYƏSİ

Bir gün qocalacaq bu şəhər özü,
Bəlkə saçları da ağaracaqdır.
Ondan küsüb gedən hər bir gözəlin
Baxıb arxasınca boylanacaqdır.

Bəlkə həsrət dolu göz yaşı ilə
Yuyacaq hər kəsin ayaq izini.
Bir kədər boğacaq o baxışların
Həm qara, həm də ki ala gözünü.

Qayıt desə belə, qayıtmayacaq,
Ayrılıq şəhərə dumantək çöküb.
Bir gün yuxusundan oyatmayacaq,
Onun eşq günəşi belini büküb.

◆ Yeni tərcümələr

Mario PYUZO

XAÇ ATASI*

◆ *Roman*

Heygen özünü lap açıq danışmağa kökləmişdi, artıq anlamışdı ki, Don Karleoni təklifdən imtina edəcək. Ən pisi isə buydu ki, Hegen düşündü, Don çox nadir hallarda məsələnin bütün tərəflərini görmürdü. O, çox da qabağa baxmırdı.

– Hə, de görüm, Tom, – Don Karleoni onu ruhlandırıdı, – həтта siciliyalı müşavir belə, bəzən öz şefiylə razılaşmır.

Üçü də güldü.

– Məncə, siz təklifi qəbul etməlisiz, – Heygen dedi. – Səbəblər aydındı. Əsas səbəb bundadır ki, narkobiznes o biri işlərdən daha çox gəlir gətirir. Əgər imtina etsək, işi başqaları götürəcək, misal üçün Tatalya Ailəsi. Gələn gəliirdən onlar güclənəcəklər, nüfuzları artacaq, siyasi dairələrə, polis strukturuna təsir edə biləcəklər. Tatalya Ailəsi bizdən güclü olacaq. Nəticədə onlar bizə də təzyiq göstərəcəklər, bizim malik olduğumuz obyektlərə əl qoyacaqlar. Dünya siyasəti də belədir: bir ölkə silahlanırsa, o biri ölkə də başlayır silahlanmağa. Onlar iqtisadi cəhətdən güclənənlər, bizim üçün təhlükə yaradacaqlar. İndi bizim əlimizdə olanlar qumarxanalar və həmkarlar təşkilatlarıdır, ən yaxşı gəliri bu gün onlar gətirirlər. Lakin sabah gəliri yalnız narkotik gətirəcək. Hesab edirəm ki, bu biznesə təcili qoşulmalıyıq, əks təqdirdə hər şeyimizi itirmək riski var. Əlbəttə, indi yox, amma on ildən sonra qazandıqlarımızın hamısını itirə bilərik.

Elə bil bu sözlər Dona təsir elədi, hər halda, belə göründü. O, siqardan bir qullab da vurub yavaşca dedi:

– Əlbəttə, ən vacibi budur, – dərindən nəfəs alıb ayağa qalxdı. – O dələduz allahsızla görüşümüz sabah saat neçədədir?

– Səhər saat onda, – Heygen ümidləndi: “Hər halda, deyəsən razıdı!” düşündü.

– Görüşdə hər ikiniz olun! – Don dedi və özünü dikəldib oğlunun qolundan tutdu.

– Santino, heç olmasa bu gecə yaxşı yat, gör nəyə oxşayırsan? Özünə yazığın gəlsin, həmişə cavan olmayacaqsan.

---

* – Əvvəli 1, 2 və 3-4-cü saylarımızda

Soni atasının nəvazişli qayğısından ürəkləndi, Heygenin cürət etmədiyi sualı verdi:

– Ata, de də, sabah ona nə cavab verəcəksən?

Don Karleoni gülümsədi.

– Hələ bilmirəm. Baxaq görək bu işdə bizim payımız neçə faiz olacaq, o biri xırda detallara da baxmalıyıq. Görək nə deyir? Bundan başqa, mən sizin məsləhətlərinizi də dərinədən götür-qoy etməliyəm. Axı mən tələsik qərarlar verən adam deyiləm.

Qapıdan çıxanda Don Heygenə çönüb soruşdu:

– Sənin o qeyd dəftərçəndə yazılıbmı ki, Türk müharibəyə qədər fahişəxanalardan gələn gəlirlə dolanırmış? İndi Tatalya Ailəsinin də gəliri ordan gəlir. Özünçün bunları qeyd elə, yoxsa yadımdan çıxar.

Donun səsinə kinayəli ton sezildi, Heygen qızardı. Heygen bu məlumatı bilərəkdən deməmişdi, yalnız buna görə ki, əslində, bunun işə aidliyi yox idi; amma lap düzünə qalsa, deməyə ürəyi gəlmədi, çünki bu məlumat Donun qərarına təsir edə bilirdi. Hamı bilirdi ki, seks məsələlərində Don Karleoni ifrat dərəcədə zabitəli və ciddidir.

“Türk” Solozzo əzələli, orta boylu, qarayanız bir adam idi, elə türkcə də oxşayırdı; onun incə əyri burnu, baxışlarından qəddarlıq yağan qara gözləri vardı. Sirayətədici duruşu qürurlu olmasından xəbər verirdi.

Soni Karleoni onu qapıda qarşılayıb kabinetə gətirdi. Heygen və Don içəridə gözləyirdilər. Heygen düşündü: “Luka Brazini nəzərə almasam, ömrümdə bunun kimi təhlükəli görünən məxlüqə rast gəlməmişəm!”

Hamı bir-birinə nəzakətlə əl verib görüşdü.

“Əgər Don məndən soruşsa ki, bu adamın real gücü varmı?” Heygen düşündü, “Deyərdim, bəli var! Belə bir gücü heç Donda hiss etmirəm. Özü də bu gün kefsizdi, çox sadələvh, hətta kəndçi kimi görünür Don!”

Solozzo dərhal mətləbə keçdi; söhbət narkotikdən gedirdi. Hər şey yoluna qoyulub. Türkiyədə xaşxaş sahələrinin sahibkarları hər il ona müəyyən edilmiş miqdarda mal göndərməyi öhdələrinə götürüblər. Fransada malı morfi kimi emal edə biləcək etibarlı zavod var. Siciliyada maldan heroin istehsal edən daha etibarlı firma var. Malı Siciliyaya və Fransaya gətizdirmək tamamilə təhlükəsizdir. Hazır məhsulu Birləşmiş Ştatlara gətizdirmək beş faiz itirmək deməkdir, çünki siz də bilirsiniz ki, Federal Təhqiqat Bürosunu satın almaq mümkün deyil. Bununla belə, həddən artıq gəlir gözlənilir, təhlükə isə praktik olaraq yoxdur.

– Onda bəs mənim yanıma niyə gəlmisiniz? – Don nəzakətlə soruşdu. – Necə oldu ki, sizin iltifatınıza layiq bilindim?

Solozzonun qara sifəti dəyişmədi, dedi:

– Mənə iki milyon dollar lazımdı. Nağd. Və bundan başqa, nüfuzlu dairələrdə yaxın dostluq əlaqələri olan bir adam lazımdı. Yəni, mənim adamlarımdan kimsə ilişsə, kömək edə bilsin. Bu, qaçılmazdır. O adamların keçmişi təmizdir, buna mən cavabdehəm. Deməli, ilişib-eləsələr, məhkəmədə, məntiqə görə yüngül cəza alaçaqlar. Mənə lazımdır ki, ilişib türmədə yatacaq adamlar, orada bir-iki il qalsınlar, sonra azadlığa çıxsınlar. O zaman susacaqlar. Lakin, işdir, onlara on-iyirmi il versələr,

kim bilir nə edəcəklər! Həyatda müxtəlif adamlar olur, quşürəkli adamlar isə çoxdu. Ağızlarından qaçıra bilərlər, onlardan daha vacib olan şəxsləri ələ verə bilərlər. Bizim üçün qanundan qorunmaq, müdafiə olunmaq, məhkəmələrdə münasib adamlarımızın olması bir nömrəli vacib işdir. Don Karleoni, eşitmişəm sizin cibinizdə olan hakimlər, çəkməçinin xırda qəpiklərindən qat-qat çoxdur.

Don Karleoni qılığa əhəmiyyət vermədi:

– Burda bizim payımız nə qədər olacaq?

Solozzonun gözləri işıldadı.

– Əlli faiz! – Solozzo dedi və susdu, sonra əlavə elədi:

– Birinci il bu, üç, ya da dörd milyon edir, sonra payınız artacaq.

– Bəs Tatalya Ailəsinin faizi nə qədər olacaq? – Don soruşdu.

Solozzo narahat oldu.

– Mənim payımın bir hissəsi ona gedəcək. Mənə onların operativ köməyi lazım olacaq.

– Deməli, mən maliyyə dəstəyinə və qanundan müdafiəyə görə əlli faiz alıram,

– Don Karleoni dedi, – və əməliyyat prosesində də iştirak-filan olmayacaq. Düz başa düşdüm mü sizi?

Solozzo başını yana əydi:

– Don Karleoni, əgər siz nağd iki milyon dolları “xırda sərmayə” hesab edirsinizsə, onda sizi təbrik edirəm.

Don Karleoni təmkinlə cavab verdi:

– Mən Tatalya Ailəsinə hörmət etdiyim üçün sizinlə görüşə razılıq verdim. Çünki eşitmişəm ki, siz ciddi adamsınız, həm də ehtirama layiqsiniz. Lakin mən sizin təklifdən imtina etmək məcburiyyətindəyəm və səbəbini də izah etmək istəyirəm: sizin müəssisədən gələn gəlir böyükdür, lakin risk də böyükdür. Biznesin növü belədi – sizinlə bahəm işləyərkən mən o biri biznesimi də zərbə altına qoymuş olaram. Bəli, doğrudur, mənim siyasi dairələrdə dostlarım çoxdur, lakin onlar mənim qumar oyunları biznesi əvəzinə, narkobizneslə məşğul olduğumu bilsələr, mənə qarşı münasibətləri dəyişəcək, bunu yaxşı qəbul etməyəcəklər. Onlar qumar oyunlarını zişansız günah hesab edirlər, onu sərxoşluq kimi qəbul edirlər, lakin narkotiki çirkab kimi görürlər. Yox, yox, etiraz etməyin. Onlar bunu belə görürlər, mən yox. Kim necə pul qazanır, mənə bunun dəxli yoxdur. Mən sadəcə, demək istəyirəm ki, sizin təklifiniz həddən artıq təhlükəli təklifdir. Artıq on ildir ki, mənim bütün Ailə üzvlərim sakit və təhlükəsiz həyat yaşayırlar. Mənim onların həyatını və təminatını nəfsimə görə təhlükəyə atmağa haqqım yoxdu.

Solozzonun narazılığı onun gözlərini qırpa-qırpa gah Heygenə, gah da Soniyə tuşlamasından bəlli oldu, sanki onlardan dəstək gözləyirdi.

– Siz iki milyonunuz üçün narahat olursunuz? – Solozzo soruşdu.

Don Karleoni soyuq-soyuiq gülümsədi.

– Yox, – dedi.

– Sizin kapitalınızın zəmanətini Tatalya Ailəsi boynuna götürəcək.

Birdən Soni Karleoni öz yerini və mühakimə səriştəsini unudaraq bağışlanmaz səhv buraxdı, çılgınlıq elədi və:

– Deməli, Tatalya Ailəsi bizim sərmayəyə zəmanət verəcək, buna görə bizdən heç bir faiz tələb etməyəcək, hə? – deyə maraqla soruşdu.

Heygenə soyuq tər gəldi. Gördü ki, Don Karleoni donmuş və acıqlı baxışlarını oğluna tuşladı, Soni dərhal narahat oldu, karıxaraq susdu. Solozzonun gözləri yenə işildamağa başladı, bu dəfə deyəsən məmnun qaldı; görünür, Karleoni qalasında dəlik tapmışdı. Don Karleoni danışmağa başlayanda, məlum oldu ki, söhbətə yekun vurur.

– Cavanlara hər şey azlıq edir, – dedi, – özü də indiki gənclərdə ədəb-ərkan qalmayıb. Kiçiklər böyüklərin sözünü kəsirlər. Hara gəldi burunlarını soxurlar. Amma gördüyünüz kimi, mən öz uşaqlarıma qarşı sentimentaləm, onları şiltaq böyütmüşəm. Beləliklə, senyor Solozzo, mən qəti olaraq “yox” deyirəm. Bununla belə, şəxsən öz adımdan sizə uğurlar arzulayıram. Biz bir-birimizə maneçilik törətmədən işlərimizi görə bilərik. Təklifinizdən imtina etməli olduğuma görə təəssüflənirəm.

Solozzo təzim elədi, Don Karleoninin əlini sıxdı və Heygen onu avtomobilinə kimi ötürdü. Solozzo Heygenlə xudahafizləşəndə üzündə heç bir ifadə yox idi.

Heygen kabinetə qayıtdı, Don soruşdu:

– Bu adam haqqında nə düşünürsən?

– O, Siciliyalıdır, – Heygen təmkinlə cavab verdi.

Don Karleoni fikirli-fikirli başını tərpətdi, sonra oğluna tərəf çönüb nəvazişlə dedi:

– Santino, heç vaxt yad adama niyyətini bildirmə. Yad adamların qarşısında heç vaxt kartlarını açma. Məncə, sən o cavan qızla çox fırlanırsan, ona görə başın pis işləyir, qurtar bu hoqqalarını! İşlə məşğul ol! İndi isə, çıx get burdan!

Heygen gördü ki, ata danlağı Sonini təəccübləndirdi, sonra da hirsələndirdi. Görəsən Soni fikirləşmirdi ki, Don onun növbəti macərəsindən xəbər tutacaq? Görəsən anlamırdı ki, bax elə indicə ciddi bir səhv buraxdı? Belə getsə, Heygen gələcəkdə Soni Karleoninin müşaviri olmaq istəmər!

Don Karleoni Soninin çıxıb getməsinə gözlədi, sonra yenə öz dəri kreslosuna yayxandı, Heygen ona içki süzdü. Don başını qaldıraraq Heygenə dedi:

– Luka Brazini çağır gəlsin yanıma.

Üç ay keçdi. Heygen şəhərdəki ofisində işini tələsik qurtarıb arvadına və uşaqlarına Milad hədiyyələri almaq üçün mağazaya getmək istəyirdi ki, telefon zəngi gəldi. Coni Fonteyn idi, xoşbəxtliyindən ağzı söz tutmurdu. Film çəkilib, qəbul olunub (hara qəbul olunub, Heygen düşündü), o, sevincindən çığırdı. Dedi ki, Don Karleoniyə Milad bayramı hədiyyəsi göndərəcək, əla hədiyyədir. Şəxsən özü gətirərdi, lakin filmdə bəzi xırda-para işlər qalıb, görülməlidir. Heygen hövsələsinə bassa da, qulaq asırdı. Coni Fonteynin cazibəsi heç vaxt onu özünə çəkmirdi, indi sadəcə, maraq üçün soruşdu:

– Nə hədiyyədir belə?

– Deməyəm! Əladı, qabaqcadan desəm, qiymətdən düşər!

Heygen dərhal marağını itirdi, ilk fürsət düşən kimi nəzakətlə sağollaşdı. On dəqiqə sonra katibə bildirdi ki, Koni Karleoni zəng vurur. Heygen dərindən ah çəkdi. Qızlıq vaxtında Koni çox yaxşıydı, ərə gedəndən sonra dözülməz olmuşdu. Elə hey

ərindən şikayətlənirdi. Anasını görməyə gələndə iki-üç gün qalır. Elə Karlo Rizzi də az aşın dəni deyil, zibili çıxır yavaş-yavaş. Yaxşı gəliri olan iş veriblər ona, amma di gəl, gözgörəsi dağdır. İçkiyə qurşanıb, sərxoşluq edir, qızlarla gəzir, pulları yelə verir, hərdən də arvadını döyür. Koni bunu doğmalarına deməyib, amma Heygenə deyir. İndi görəsən daha hansı bəd xəbəri söyləyəcək?

Lakin Koni də bayram əhval-ruhiyyəsindəydi; sadəcə, Heygendən soruşmaq istəyir ki, atasına Milad bayramı üçün hansı hədiyyəni alsın. Həm də Soni və Fredə. Mayka da. Anasına artıq bilir nə almaq lazımdı. Heygen bir-iki məsləhət verdi, Koni dərhal hamısını rədd elədi, nəhayət, Heygen ondan canını qurtara bildi.

Telefon yenə cingildədi, Heygen masanın üstündəki bükülmüş kağız-kuğuzu zibil yeşiyinə tulladı. Bunlar lazım deyil. Vəssalam, ofisdən çıxır. Dəstəyi götürməmək fikrinə düşdüyü hal heç vaxt baş verməmişdi. Katibə qız ona deyəndə ki, zəng vuran Maykl Karleonidir, Heygen dərhal dəstəyi qaldırdı. Onun Maykdan xoşu gəlirdi.

– Tom, – Maykl Karleoni dedi, – mən sabah Keylə şəhərə gələcəm. – Atama vacib sözüm var, bayramqabağı onunla danışmaq istəyirəm. Sabah axşam evdə olacaq?

– Əlbəttə. Milada qədər heç yana getməyəcək, evdədi. Mən sənə nə kömək edə bilərəm?

Don Karleoni kimi Maykdan da söz qopartmaq asan deyildi.

– Heç nə, – Mayk dedi, – Milad bayramında görüşərik. Hamı Lonq-Biçdə toplaşacaq, eləmi?

– Hə.

Maykl dəsəyi asdı, başqa heç nə demədi. Heygen katibədən xahiş elədi ki, arvadına zəng vurub desin ki, bir az yubanacaq, amma axşam yeməyinə özünü çatdıracaq. Sonra bayıra çıxıb piyada, yeyin addımlarla “Meysi” mağazalarına doğru yürüdü. Birdən kimsə onun yolunu kəsdi, Heygen heyrətləndi: Solozzo idi.

– Qorxmayın, sizinlə iki dəqiqəlik işim var, – deyə Solozzo sakitcə Heygenin qolundan tutdu. Səkinin qırağında dayanan maşının qapısı açıldı, Solozzo hökmlə:

– Əyləşin. Söhbətim var sizinlə.

Heygen qolunu dartdı, hələ həyəcanlı deyildi, sadəcə ovqatı təlx olmuşdu.

– Tələsirəm, işim var, – dedi. Gördü ki, iki nəfər onun arxasında durdu, qəflətən dizləri ləşəldi.

– Otur maşına, – Solozzo yüngülcə dedi, – sənə öldürmək istəsəydim, dərhal öldürərdim, indi o dünyalıq olmuşdun. İnan mənə.

Heygen inamsız-inamsız maşının içinə girib oturdu.

Maykl Karleoni Heygenə yalan dedi; o, artıq Nyu-Yorkda idi, o, Heygenin ofisinin iki addımlığında yerləşən “Pensilvaniya” hotelindəki otaqdan zəng vururdu. O, dəstəyi yerə qoydu; Key Adams siqaretini söndürdü:

– Mayk, yalan danışmaqda lap ustasan!

Maykl çarpayıda qızın böyründə oturdu, dedi:

– Bunu yalnız səndən ötrü edirəm, əzizim; əgər bizimkilər bilsələr ki, burdayam, gərək dərhal evə gedəydik. Deməli, restoranda nahar olmazdı, teatr da olmazdı,

biz heç bir yerdə də yata bilməzdik. Nə qədər ki, evlənməmişik, yəni, ər-arvad deyilik, atamın evində o məsələ olmaz...

Maykl qızı qucaqladı, onun zərif dodaqlarından öpdü, sonra ehmalca qızı çarpayıya uzandırdı; qızın ağzından bal damırdı, gözlərini yumdu, Mayklın onu nəvazişlə oxşamasını gözlədi; bu anlarda Maykl özünü bəxtəvər hiss edirdi. O, müharibə görmüşdü, Sakit Okeanda vuruşmuşdu, orda, o cəhənnəm adalarında qan tökmüşdü; hər yanda Key Adams kimi qız arzulamışdı – gözəl və füsunkar! Zərif bədəni, süd rəngli dərisi olan və ehtirasdan od saçan Key kimi! Qız gözlərini açdı, Mayklın başını özünə sıxdı ki, onu öpsün. Onlar bir-birlərini sevgiyə oxşadılar; nəhayət, nahar vaxtı çatdı, onlar həm nahar etməli, həm də sonra teatra getməliydilər.

Nahardan sonra işıqları gur-gur yanan mağazaların yanından ötdülər, adamlar bayram əhval-ruhiyyəsində alış-veriş yapırdılar.

– Milad bayramına sənə nə hədiyyə edim? – Maykl soruşdu.

Key onun qoluna girdi.

– Özünü! Daha heç nə istəmirəm. Necə bilirsən, atan mənim kimi gəlini bəyənəcək?

Maykl həlim səslə:

– Əsas məsələ bu deyil, – dedi. – Məsələ bundadır ki, mənim kimi kürəkəni sənin valideynlərin bəyənəcəkmi?

Key çiyinlərini çəkdi.

– Mənimçün fərq eləməz, – dedi.

– Mən hətta fikirləşirəm ki, familiyamı dəyişim, rəsmi, amma əgər bir hadisə baş versə, heç bu da kömək eləməz. Bəs sən, qəti əminsən ki, Karleoni familiyasını daşıyasan? – Maykl yarızarafat soruşdu.

– Hə, – qız ciddiyyətlə bildirdi.

Onlar bir-birlərinə sarıldılar. Qərara almışdılar ki, Milad bayramı günlərinin birində evlənsinlər: səssiz-küysüz, sakitcə. Şahid kimi iki dost olsun, Siti Holda, bələdiyyə idarəsində nigah sənədinə imza atsınlar, vəssalam. Lakin Maykl bunu atasına mütləq demək istəyirdi. Bununla izah edirdi ki, atası etiraz etməyəcək, yetər ki, ondan heç nəyi gizlətməyəsən. Öz valideynlərinə gəlincə, Key tərəddüd edirdi. Deyirdi ki, o, valideynlərinə xəbər verə bilməyəcək, yalnız evlənəndən sonra.

– Əlbəttə, elə biləcəklər mən hamiləyəm...

– Eynən, mənimkilər də, – Maykl mızıldadı.

Mayklın ailəsi ilə əlaqələrinin evlənəndən sonra kəsiləcəyi faktı barədə ikisi də susdu. Düzdür, hər ikisi bilirdi ki, Maykl onsuz da ailəsindən uzaqlaşmış, bu fakt ikisini də bir balaca incidirdi. Onlar kolleci bitirməyi planlaşdırırdılar; yalnız şənbə və bazar günləri görüşürdülər. İstəyirdilər ki, yay tətillərini də birgə keçirsinlər. Bütün bunlar fərəhli həyat təəssüratı yaşadırdı.

Teatrdə “Karusel” müzikli gedirdi; bir lovğa fırladaqçının sentimental tarixçəsindən bəhs olunurdu. Tamaşa onlara ləzzət verdi, ayrı-ayrı fraqmentlər zamanı gənclər bir-birlərinə təbəssümlə baxırdılar.

Teatrdən çıxanda hava soyuq idi; Key Maykla qısılib dedi:

– Evlənəndən sonra yəqin ki, məni döyəcəksən, hə? Sonra da mənə “bir ulduz oğurlayıb” hədiyyə edəcəksən? O filmdə belə oxuyurdular..

Maykl güldü.

– “Mən də riyaziyyat professoru olacam... .” Dalı da beləydi, düzdü?

Sonra Maykl soruşdu:

– İstəyirsən, hotelə getməmiş, bir az yemək yeyək, hə?

Key başını tərپətđi, sonra mənalı-mənalı Mayklın gözlərinin içinə baxdı. Qızın sevgidən yanan ehtiraslı gözləri həmişəki kimi onu yoldan çıxartdı. Maykl gülümsədi, qızı başdan-ayağa süzdü və onlar düz soyuq küçənin ortasında öpüşdülər. Maykl acmışdı, yemək istəyirdi. Fikirləşdi ki, nömrəyə sifariş verər, buterbrod gətirərlər.

Hotelin vestibülündə Maykl Keyi qəzet köşkünə göndərdi:

– Qəzet al, mən də otağın açarlarını götürərəm.

Maykl vestibüldə növbəyə dayandı; müharibədən sonra hotellərdə xidmətçi hələ də çatışmırdı. Nəhayət, otağın açarını aldı, səbirsizliklə Keyi gözlədi. Key qəzet köşkünün yanında durmuşdu, əlindəki qəzetə baxırdı; qız başını qaldıranda Maykl onun ağladığını gördü.

– Ah, Mayk, ahhh, aman Allah! – Key ağlamsındı. Maykl qəzeti qızın əlindən qapdı. Gözünə ilk sataşan atasının şəkli oldu. Küçədə yerə sərələnmişdi, başı qan içində idi. Bir adam da səkidə oturub uşaq kimi ağlayırdı. Qardaşıydı, Fredi! Maykl Karleoninin canı gizildədi, bir anlıq donub qaldı. Kədər, qorxu hissi deyildi, yalnız soyuq qəzəb idi!

– Qalx otağa, – qıza dedi. Lakin o, qızın qolundan tutub liftə kimi ötürməliydi, onlar səssiz-səmirsiz beləcə addımladılar. Otaqda Maykl çarpayuya oturdu, qəzeti açıb başlıqları oxudu: “VİTO KARLEONİNİ GÜLLƏYİBLƏR”.

“REKETÇİLƏRİN BAŞÇISI TƏXMİN EDİLƏN ADAM AĞIR YARALANIB”.

“HƏKİMLƏR POLİS NƏZARƏTİ ALTINDA CƏRRAHİ ƏMƏLİYYAT EDİRLƏR”. “QANLI QIRĞIN GÖZLƏNİLİR”.

Birdən Mayklın ayaqları əsməyə başladı:

– Atam sağdı, əclafı onu öldürə bilməyiblər.

O, məqaləni oxudu. Hadisə axşamçağı olub, saat beşdə. Deməli, onlar Keylə yataqda olan zaman baş verib; nahar ediblər, teatra gediblər, o anlarda isə atasının həyatı tükəndən asılıymış. Maykl özünü günahkar hiss elədi.

Key dedi:

– Hospitala gedəkmi?

Maykl başını yellətdi.

– Əvvəlcə evə zəng vurum. Ona güllə atanlar təhlükəli adamlardı; bilsələr ki, atam sağdı, hər şeyə əl atacaqlar. Onlardan nə desən gözləmək olar!

Lonq-Biçdəki hər iki telefon nömrəsi məşğul idi, Maykl yalnız iyirmi dəqiqədən sonra xəttə düşə bildi, dəstəyi Soni götürdü:

– Bəli!

– Soni, mənəm, – Maykl dedi.

Soni rahat nəfəs aldı:

– Tfuuu, lənət şeytana, Maykl, hardasan? Səndən narahatıq səhərdən. Mən adamları ora göndərdim, sən qaldığın şəhərciyə! Səndən xəbər tutsunlar...

– Atam necədi? – Maykl soruşdu. – Yaraları ciddi di?

– Çox ağırdı. Beş güllə vurublar. Amma hələ ki dözüür...

Soninin səsinə qürur duyuldu. – Həkimlər deyirlər ki, yaşayacaq. Bura bax, mən indi məşğulam, danışa bilmirəm. Sən hardasan?

– Nyu-Yorkda. Məgər Tom deməyib ki, mən gələcəm?

Soninin dili dolaşdı.

– Onlar Tomu oğurlayıblar! İndi bildin, səninçün niyə narahat oldum? Tomun arvadı burdadı. Hələ bilmir nə məsələdi, polis də xəbəri yoxdu. İstəmirəm heç bilsinlər. O alçaq heyvanlar nə etdiklərini bilirlər. Tez bura gəl, ağzından da heç nə qaçırtma, bildin?

– Yaxşı. Kimin işi olduğunu bilirsən?

– Əlbəttə. Qoy hələ bir Luka Brazi gəlsin, hesab elə ki, hamı gəbərəcək! Hələ üstünlük bizdədi!

– Bir saata gəlirəm! – Maykl dedi. – Taksiylə gələcəm.

Dəstəyi asdı. Qəzetlər artıq üç saatdı satılır. Yəqin radioda da deyiblər. Doğrudanmı Lukanın indiyə kimi xəbəri yoxdu? Maykl özü-özünə sual verdi. Bu sual barədə düşünmək lazımdı. Luka Brazi hara yox olub? Eyni sual barədə Heygen də düşünürdü. Bu sual Lonq-Biçdə Soni Karleoni də narahat edirdi.

Axşamçağı beşə on beş dəqiqə qalmış, Don Karleoni zeytun yağı idxalı üzrə şirkətin ofis menecerinin təqdim etdiyi hesab fakturalarını yoxlayandan sonra pencəyini geyinib ayağa durdu, axşam qəzetlərini nəzərdən keçirən oğlu Fredinin başına yüngülcə barmağıyla toxundu.

– Qoy Qatto maşını dayanacağına versin, bir azdan hazır olacam. Evə gedirik.

Fredi narazı-narazı dilləndi:

– Maşını özüm gətirəcəm. Poli zəng vurmuşdu, xəstədir, soyuqlayıb yenə...

Don Karleoni fikrə getdi:

– Bir ayda üçüncü dəfə? Görünür, onun əvəzinə adam tapmalıyıq. Daha sağlam olsun. Toma deyərsən.

– Yox, lazım deyil. Poli yaxşı oğlandı. Hər kəs xəstələnə bilər də, – Fredi etiraz elədi, – nə böyük şeydi ki, maşını dayanacağına gətirmək!

Fredi ofisdən çıxdı. Don Karleoni pəncərədən gördü ki, oğlu Doqquzuncu Avenyunu keçib avtomobil dayanacağına doğru gedir. Don yubandı ki, Heygenə zəng vursun; onun ofisindən heç kim cavab vermədi. Sonra Lonq-Biçə, evinə zəng elədi, orda da dəstəyi götürmədilər. Məyus oldu. Yenə pəncərədən boylanıb baxdı. Maşın artıq qapının ağzındaydı. Fredi qollarını çarpazlayıb bayramqabağı bazarlıq edən alıcılara baxırdı. Don pencəyinin yaxasını düymələdi, menecer onun paltosunu tutdu, Don çönüb ona “sağ ol!” deyib pilləkənlərlə düşməyə başladı. Ofis ikinci mərtəbədə yerləşirdi.

Qış vaxtıydı, hava tez qaralmışdı. Fredi ağır “Byuik” avtomobilinin qapısına söykənmişdi, atasının çıxdığını görəndə kimi keçib sükan arxasında oturdu. Don Karleoni səki tərəfdən maşının qapısını açmaq istəyirdi, fikrini dəyişdi, çönüb küncdəki meyvə dükənə yaxınlaşdı; son vaxtlar adət etmişdi, qışda yetişmiş iri meyvələri sevirdi – yaşıl lotoklarda işildayan sarı şaftalı və portağalları xoşlayırdı. Dükancı

cəld ona tərəf qaçdı. Don Karleoni meyvələrə toxunmadı, barmağıyla göstərdi. Dükənçi yalnız bircə dəfə onun seçdiyi şaftalının çürümüş olduğunu dedi, ayrısını verdi. Don Karleoni içində meyvə olan torbanı aldı, sağ əliylə pul kisəsindən beşdollarlıq əskinas çıxarıb dükənçiyə verdi. Pulun qalığını alıb maşına sarı getmək istəyəndə tində iki nəfər peyda oldu; Don Karleoni dərhal başa düşdü ki, nə baş verəcək. Onlar qara palto geyinmişdilər, qara şlyapada idilər, gözləri azca görünürdü, lakin Don Karleoningin reaksiyası gözlənilməz oldu, o, torbanı tullayıb ağır bədəninə uyğun gəlməyən hərəkətlə sürət götürdü, maşına tərəf qaçdı, qışqırdı:

– Fredo! Fredo!

Yalnız bu zaman həmin iki adam silahlarını çıxarıb atəş açmağa başladılar.

Birinci güllə Don Karleoningin kürəyinə dəydi; elə bil kürəyinə ağır bir çəkil endirdilər, lakin özünü maşının qapısına ata bildi. İki güllə yanına dəydi və o, küçənin ortasında yerə sərələndi. Əli silahlı adamlar yerə dağılmış meyvələri basdalaya-basdalaya yüyürdülər ki, onu öldürsünlər. Lakin atasının qışqırığına Fred-eriko Karleoni maşından özünü yerə atdı, naməlum adamlar yerə sərilməmiş Dona daha iki güllə atdılar. Güllələrdən biri əlinə dəydi, sümüyə girdi, o biri sağ ayağının baldırını deşdi. Bu yaralar nisbətən yüngül oldu, lakin o, qan içində yerə sərələnməmişdi, sonra huşunu itirdi.

Fredi atasının qışqırdığını eşitdi, özü də atası uşaqlıqda onu necə çağırırdısa, eləcə çağırırdı, sonra dərhal dalbadal iki atəş səsi eşitdi. Cəld maşından düşdü, yerində dondu, öz tapançasını çıxartmağı belə unutdu; qatillər onu da vura bilərdilər, lakin onlar da deyəsən təşvişə düşmüşdülər. Görünür, bilirdilər ki, onların qurbanının oğlu silahlıdır, bundan başqa bütün bu əməliyyat bir qədər axı uzanmışdı; qatillər qaçıb gözdən itdilər, Fredi qan içində üzən atasının yanında qaldı. Yoldan ötüb keçənlər qaçıb girmişdilər bloklara, kimsə yerə uzanmışdı, bəziləri qorxudan bir-birinə sığınmışdı.

Fredi hələ də silahını çıxarmamışdı. O, sanki donmuşdu, qan içində üzüqoylu yerdə sərələnməmiş atasına matdım-matdım baxırdı; ətraf qan gölməçəsini xatırladırdı. Fredi əməlli-başlı şokdaydı. Adamlar yavaş-yavaş axışmağa başladı; kimsə Fredinin yıxılmaq istədiyini görüb dərhal onun qolundan tutdu, onu səkinin üstünə dartıb qıraqda otuzdurdu. Adamlar Don Karleoningin ətrafına yığışdılar; ilk polis maşınının sirenasını eşidən kimi aralandılar; ardınca Daily News qəzetinin maşını gəldi, fotoqraf maşın dayanmamış dərhal tullanıb Don Karleoningin yerə sərələnməmiş cəmdəyini çəkməyə başladı; təcili yardım da gəldi, fotoqraf kamerasını səkinin üstündə oturub zarıyan Fredi Karleoniyə də tuşladı; onun uşaq kimi oturub ağlaması, sonra da yanaqlarından və yekə burnundan tökülən köpücləri əllərinin dalıya silməsi qəribə, bir qədər də gülməli görünürdü.

Xəfiyələr camaatı aralaya-aralaya hadisə yerinə yaxınlaşdılar, başqa polis maşınları da görünməyə başladı. Xəfiyələrdən biri Frediyə yaxınlaşdı, böyründə oturub başladı ona suallar verməyə; lakin Fredi özündə deyildi, cavab vermirdi. Xəfiyyə əlini onun pencəyinin cibinə saldı, ordan bumajnikini götürdü, sürücülük vəsiqəsinə baxdı, dərhal fit verib həmkarını yanına çağırırdı. Bir neçə dəqiqədən sonra mülki geyimli polislər də gəldi, Fredini izdihamdan araladılar. Birinci xəfiyyə

Fredinin silahını qoburdan çıxartdı. Fredini qaldırıb danışıqsız-filansız maşına sarı apardılar, maşın yerdən götürüldü, dalınca isə Daily News qəzetinin radio verilişləri xidmətinin avtomobili şütüdü. Fotoqraf hər şeyi və hər kəsi çəkirdi.

Atasına sui-qəsdən yarım saat keçməmiş, Soni Karleoniya düz beş dəfə zəng gəldi; ilk zəng Karleoni ailəsindən aylıq donluq alan xəfiyyə Con Filipsdən gəldi; o, mülki geyimli digər xəfiyyələrlə birlikdə maşındaydı, hadisə yerinə də özünü yetirən ilk xəfiyyə Con olmuşdu. O özünü təqdim etmədən soruşdu:

– Mənim səsimi tanıdınız?

– Hə, – deyə Soni yuxulu-yuxulu dedi. (Arvadı onu telefona çağıranda Soni mürgüləyirdi).

Filips dərhal mətləbə keçdi.

– Kimsə ofisin yanında atanızı gülləylə vurub. On beş dəqiqə əvvəl. O sağdı, amma ağır yaralanıb. Onu Fransız hospitalına apardılar. Qardaşınız Fredi Çelsidəki polis bölməsindədi. Evə gələndən sonra onu həkimə göstərin. İndi mən hospitala gedirəm, bəlkə mister Karleoni ifadə verə bildi. Sizinlə əlaqə saxlayacam.

Soninin arvadı Sandra mizin o biri başında oturmuşdu, gördü ki, ərinin rəngi qan kimi qızardı, gözləri şüşə kimi parıldadı.

– Noolub? – Sandra pıçiltıyla soruşdu.

Soni əlini yellədir arxasını çevirdi, tələsik dəstəyə cavab verdi:

– Dəqiq sağdı?

– Hə, dəqiqdi, – xəfiyyə dedi, – Qan çox itirib, mənəcə, yarası o qədər də ağır deyil.

– Çox sağ olun! Sabah səhər saat səkkizdə evdə olun, nəmərinizi gətirib verəcəklər!

Soni telefon aparatını əlləri arasına alıb dəstəyi yerinə qoydu, özünü yıxılmaqdan güclə saxladı, elə beləcə mizin arxasına keçib yerində otura bildi. Soni bilirdi ki, onun ən zəif yeri tez coşub özündən çıxmasıdır; indi isə elə bir an idi ki, qəzəbə yer vermək olmazdı, əks təqdirdə bu, məhv olmaq demək idi; ilk növbədə Tom Heygeni tapmaq lazımdı. Əlini dəstəyə atmaq istəyəndə telefon yenə cingildədi; qumarxanadan bukmeyker idi, Donun ofisinin yanındakı dükandan zəng vururdu, dedi ki, Donu küçədə güllələdilər, o ölüb; ilk sualdan aydın oldu ki, qumarxana sahibinə məlumat verən adam yaralını yaxından görməyib, Soni bu məlumata əhəmiyyət vermədi. Filipsin verdiyi informasiya daha dəqiq görünürdü. Üçüncü zəng də gəldi, Daily News qəzetinin müxbiriydi. Müxbir özünü təqdim edən kimi Soni dəstəyi çırpdı yerinə.

O, Heygeni yığdı, telefonu arvadı götürdü, Soni dərhal soruşdu:

– Tom evdədi?

– Yox, yəqin iyirmi dəqiqəyə olar, axşam yeməyinə mütləq gələcək.

– Gələn kimi qoy mənə zəng vursun, – Soni dedi.

Soni vəziyyəti ayıq başla təhlil etməyə çalışırdı. Təsəvvür etməyə çalışırdı: mənim yerimdə atam olsaydı, necə hərəkət edərdi? Elə ilk dəqiqələrdən məlum idi ki, sui-qəsd Solozzonun işidir, lakin Solozzo heç vaxt Don kimi nüfuzlu bir adamı təkbaşına aradan götürməyə cürət etməzdi, ona daha güclü adamlar dəstək verib,

arxası möhkəmdi. Elə bu vaxt telefon yenə cingildədi, artıq dördüncü zəng idi. Zərif və yumşaq bir səs idi.

– Alo, Santino Karleonidir?

– Hə...

– Tom Heygen bizdədi, – səs dedi, – onu üç saatdan sonra buraxacağıq, bizim təklifimizi sizə çatdıracaq. Hələ tələsmə, dalına qulaq as, o sizə hamısını söyləyəcək. Artıq-əskik hərəkətlər lazım deyil. Olan olub, keçən keçib. Hər şeyə ayıq başla baxmaq lazımdır. Başını da itirmə, hamı bilir ki, sən çılğınsan, özünü ələ al.

Səsdə kinayə vardı. Çox güman ki, zəng vuran Solozzonun özüydü, dəqiq demək çətin idi. Soni karıxdı, ölüvay səslə cavab verdi:

– Yaxşı, gözləyəcəm...

Əks tərəfdən dəstəyi yerə qoydular.

Soni qızıl qolbaqlı saatına baxdı, vaxtı qeyd elədi, xırda kağıza nəsə yazdı. Mətbəxdə mizin arxasında oturub iztirabla alnını qırırdı.

– Soni, noolub axı? – arvadı yenə soruşdu.

– Atamı vurublar, gülləylə.

Gördü ki, arvadının sifəti dəhşətdən ağardı, kobud şəkildə əlavə elədi:

– Narahat olma, sağdı, sakit ol, daha heç nə olmayacaq...

Heygen barədə arvadına heç nə demədi və telefon beşinci dəfə zəng çaldı.

Klemenza idi. Kök adamın boğucu səsi xırıltıyla gəldi:

– Xəbəri eşitdin?

– Eşitdim. O sağdı.

Uzun fasilədən sonra Klemenzanın həyəcanlı səsi gəldi:

– Allaha çox şükür! Çox şükür sənə, İlahi! – dərhal da titrək səslə əlavə elədi, – Dəqiq bilirsən? Mənə dedilər ki, o elə küçədə keçinib.

– O sağdı, – Soni dedi və Klemenzanın hər kəlməsinə təşvişlə qulaq asdı. Görünür, ürəkdən istəyir, həyəcan keçirir, axı o, xidməti fəaliyyətinə görə həm də yaxşı aktyorluq edir.

– Soni, indi sən hərəkət etməlisən. Nə kimi tapşırığın var?

– Gəl bura, atamgilə. Poli Qattonu da götür özünlə.

– Elə bu? Hospitala adam göndərməyək? Sizə də axı adam lazım olacaq?

– Yox, mənə yalnız sən lazımsan, bir də Poli!

Arada uzun bir fasilə yarandı. Klemenza görünür mesajı analamağa çalışırdı. Soni hər ehtimala qarşı bunu daha aydın ifadə eləmək üçün bir qədər təbii səslə soruşdu:

– Bu Poli harda itib-batıb? Nə işlə məşğul olur?

Xəttin o biri üzündən fısıltı gəldi. Klemenza indi daha ehtiyatla danışmağa başladı:

– Özünü yaxşı hiss etmirdi, soyuq dəymişdi, evdə yatırdı. O, ümumiyyətlə bütün qışı xəstə olub.

Soni dərhal ehtiyatlandı:

– Son aylarda neçə dəfə işə çıxmayıb?

– İki-üç dəfə. Mən demişdim ki, onu dəyişək, lakin hər dəfə Fredi deyirdi ki, lazım deyil. Şübhə üçün elə bir səbəb yox idi, özün bilirsən də, on il hər şey öz qaydasında olub.

– Hə, elədi, – Soni dedi. – Belə, deməli, səni atamgildə gözləyirəm. Hökmən Polini də gətir. Yolüstü get onlara, xəstədi, xəstə deyil, dəxli yoxdu, gətir onu bura. Aydını? – Soni cavab gözləmədən dəstəyi asdı.

Arvadı səssiz-səssiz ağlayırdı. Soni sakitcə ona baxdı, sərt şəkildə bildirdi:

– Bizimkilərdən məni soruşan olsa, qoy atamın telefonuna zəng vursunlar, şəxsi telefonuna! Yad adam olsa – de ki bilmirəm. Heç nə bilmirəm! Tomun arvadı olsa, de ki, Tom məşğuldu. Bir az yubanacaq.

Soni bir anlıq susdu, sonra yavaşdan:

– Bizə adamlar gələcək, – deyə arvadının təlaşlı baxışlarını görüb tələsik davam elədi, – qorxmaq lazım deyil, qoy bizdə otursunlar, göz-qulaq olacaqlar; onların dediklərinə qulaq as, bir şey lazım olsa, atamın kabinetinə zəng vur. Hər boş şeydən ötrü zəng vurma. Həyəcanlanma, bəsdi, qurtar bu qorxaqlığı...

Soni evdən çıxdı.

Qaranlıq artıq çökmüşdü, dekabr küləyi evlərin böyür-başını yalaydı. Soni qorxub-eləmədən bayıra çıxdı. Xiyabandakı səkkiz evin hamısı Don Karleoniyyə məxsus idi. Böyük xiyabanın giriş hissəsindəki iki evdə Karleoninin sadıq adamları ailələri ilə birlikdə yaşayırdılar; birinci mərtəbədəki mənzilləri subaylara vermişdilər, onlar da inanılmış adamlar idi. Yarım dairəvi xiyabanın tənində yerləşən altı evdən birində Tom Heygen ailəsiylə yaşayırdı, digərində Sonigil idi, üçüncüdə, ən sadə və kiçiyində Don Karleoni özü qalırdı; sonuncu üç evi Don dostlarına vermişdi, pulsuz; onlar artıq xidmətlərini başa vurmuşdular, lakin lazım olanda ilk çağırışda gələ bilərdilər. Park-xiyaban başdan-ayağa kimi təhlükəsiz görünürdü, sanki alınmaz qalanı xatırladırdı.

Səkkiz evin hər birinin üstündə projektorlar quraşdırılmışdı, bütün ətrafı işıqlandırır; burda azmaq və ya gizlənmək mümkün deyildi. Soni xiyabanın o biri üzünə keçdi, öz açarıyla atasının evinin qapısını açdı.

– Ana, hardasan? – deyə səsləndi.

Anası mətbəxdən çıxdı, ondan qızardılmış bibər iyi gəlirdi. Soni anasına ağzını açmağa imkan vermədi, cəld qolundan tutub stula əyləşdirdi, dedi:

– Ana, mənə indicə zəng eləmişdilər, amma həyəcanlanma, dedilər ki, atam hospitaldadı, yaralanıb. Əynini geyin və hazırlaş, onun yanına gedəcəksən. İndi deyərəm maşını verərlər bura. Yaxşımı?

Anası gözlərini ona zillədi.

– Güllə vurublar ona? – anası italyanca soruşdu.

Soni başını tərpətdi. Anası bir anlıq boynunu bükdü, sonra mətbəxə qayıtdı, Soni də onun dalınca. Gördü ki, anası içində yarımçıq qızardılmış bibərlər olan tavanın altını söndürdü, pilləkənlərlə yataq otağına qalxdı. Soni tavanın içindən bir neçə bibər götürdü, səbətdən çörək çıxarıb böldü, barmaqlarını isti zeytun yağına batırıb çörəyin arasına sürtdü, bibərləri qoyub özünə iri bir buterbrod düzəltdi. Sonra küncdəki geniş otağa keçdi, bura atasının kabinetiydi, hündür stolun üstündəki qutunun ağzını açarla açdı, telefon aparatını çıxartdı. Bu, Don Karleoninin şəxsi telefonuydu, telefon uydurulmuş ünvanda yaşayan uydurulmuş bir adamın adınaydı. Soni ilk növbədə Luka Brazilyə zəng vurdu. Heç kim cavab vermədi. Sonra Bruklinə zəng etdi, burada Dona ən sadıq bir adam yaşayırdı, onun

ikinci etibarlı adamı hesab olunurdu. Adı Tessio idi. Soni hadisə barədə ona məlumat verdi, nə etmək istədiyini bildirdi. Tessio təxminən əlli etibarlı adam toplamalı, bəzilərini Xaç Atasını qorumaq üçün hospitala göndərməli, bəzilərini isə Lonq-Biçə. Tessio soruşdu:

– Onlar Klemenzanı da götürüblər?

– Mən hələlik Klemenzanın adamlarından istifadə etmək istəmirəm, – Soni dedi.

Tessio anladı, susdu və sonra dedi:

– Bağışla Soni, atan da belə deyərdi sənə, mənim kimi: çox tələskənlik eləmə. Mən şəxsən ianmıram ki, Klemenza xəyanət edə bilər.

– Oldu, çox sağ ol, – Soni dedi, – mən də belə düşünürəm, lakin ehtiyat tədbirləri görmək lazımdı. Düz demirəm?

– Düz deyirsən, – Tessio razılaşdı.

– Hə, bax, bir də onu deyəcəkdim, mənim qardaşım Mayk Hanoverdədi, Nyu-Hampşir ştatında, kollecdə oxuyur. Bizimkilərdən bir-iki nəfər göndər ora, Bostonda kim varsa onlardan göndər, qoy qardaşımı bura gətirsinlər. Dolaşılıq bitənə qədər evdə qalar. Mən indi ona da zəng vurub deyərəm. Hər şey ola bilər!

– Oldu, – Tessio dedi. – İşləri yoluna qoyub tezliklə sizdə olacam! Soni, sən mənim adamlarımı üzdən tanıyırsan da, yox?

– Tanıyıram, – Soni dəstəyi asdı.

Soni xırda divar seyfəyə yaxınlaşdı, onu açdı; əlifbası olan göy dəri kitabçanı götürdü. Lazımı hərfi tapıb səhifəni çevirdi, istədiyi qeydi tapdı: “Rey Farel. Milada qədər 5000 dollar”. Sonra telefon nömrəsi gəlirdi. Soni o nömrəni yığıb soruşdu:

– Fareldi danışan?

– Bəli.

– Santino Karleonidir. Mənim sizdən xahişim var, özü də təcildir; mənim üçün iki telefon nömrəsini yoxlayın. Son üç ayda o nömrələrdən kim zəng vurub və hardan zəng gəlib, hamısını yoxlayıb mənə deyin. Soni Poli Qattonun və Klemenzanın nömrələrini dedi, sonra əlavə etdi: – Bu çox vacibdi, gecəyə kimi xəbər ələsəniz, Milada qədər yaxşı nəməriniz olacaq!

İndi isə fikirləşmək, götür-qoy etmək vaxtıdır; amma gərək Luka Braziyə bir də zəng vursun. Yenə cavab vermədi. Soni artıq həyəcanı qovmuşdu özündən. Luka xəbəri eşidən kimi özü gələcək. Soni fırlanan kresloya söykəndi. Bir saatdan sonra burda adam əlindən tərpənmək olmayacaq; o Ailənin hər bir adamına konkret tapşırıq verməlidir; yalnız indi, nəhayət, ona aydın oldu ki, necə ciddi bir iş qaynadılıb. Bu, on il ərzində Karleoni Ailəsinə, onun hakimiyyətinə verilən ilk siqnal idi. Sui-qəsdə Solozzo təşkil edib, aydıncı, lakin Solozzo heç vaxt bu zərbəni vurmağa tək cürət edə bilməzdi; onun arxasında mütləq Nyu-Yorkun beş güclü Ailə klanından ən azı biri dayanıb. Və çox güman ki, bu Tatalya Ailəsidir. Bu isə – ya irimiqyaslı savaşı, ya da Solozzonun şərtləriylə razılaşmaq deməkdir. Soni kədərlə gülümsədi. Hiyləgər Türk hər şeyi hesablayıb, amma düz hesablamayıb. Don Karleoni sağdı, buna görə də qarşıda savaş olacaq! Ehtiyatda Luka Brazinin və güclü əlaqələrin olması, habelə Karleoni Ailəsinin qüdrəti o demək idi ki, bu işin nəticəsi pis olacaq. Sonini yenə həyəcan bürüdü: bu Luka Brazini harda ola bilərdi axı?

Üçüncü fəsil

Sürücüylə birlikdə Heygenin oturduğu maşında dörd nəfər vardı; onu küçədə Sarxasında peyda olan iki adamın arasında, arxa oturacaqda əyləşdirdilər. Solozzo qabaq oturacaqda əyləşdi. Heygenin sağ tərəfində oturan adam çönüb Heygenin şlyapasını burnuna kimi basdı ki, heç nə görə bilməsin.

– Çeçələ barmağını belə tərپətmə! – deyə əlavə elədi.

Çox getdilər, təxminən iyirmi dəqiqə; maşından düşəndə Heygen buranı tanımadı, artıq qaranlıq düşmüşdü. Onu yarımzirzəmi bir yerə gətirdilər, dümdüz söykənəcəyi olan mətbəx stulunda otuzdurdular, Solozzo qarşı tərəfdə, üzbəüz əyləşdi; onun qara sifətinə vəhşi qartal cizgisi çökmüşdü.

– Qorxma, – Solozzo dedi. – Bilirəm, sənin Karleoni Ailəsinin güc strukturlarına aidiyyətin yoxdu. Mən istəyirəm ki, sən həm ona, həm də mənə işləyəsən.

Heygen siqaret yandırdı, onun barmaqları titrəyirdi. Kimsə bir şüşə arağ gətirdi, çini kofe fincanına süzdü və Heygenə uzatdı. Heygen zəhər kimi acı arağı içdi. Sakitləşdi bir qədər, ayaqlarındakı zəiflik ötüb keçdi.

– Sənin şefin artıq sağ deyil, – Solozzo bildirdi, gördü ki, Heygenin gözlərindən yaş axır. Solozzo davam elədi:

– Onu ofisinin qarşısında düz küçənin ortasında güllələdilər. Mənə bunu xəbər verən kimi səni götürdüm. Sən mənimlə Soni arasında barışıq yaratmalısən.

Heygen susurdu; o, öz kədərinə də təəccüb edirdi. Tənhalıq hissi ölüm qorxusuna qarışmışdı. Solozzo danışdı:

– O vaxt görüşdə Soni mənim təklifimi qəbul edərdi, düz deyirəmmi? Özün də bilirsən ki, bu iş girişməyə dəyər. Gələcək narkotik biznesindən asılı olacaq. Burda elə pul var ki, iki ilə hər kəs varlana bilər. Sizin Don həyatdan geri qalmışdı, onun qatarı gedib artıq, amma bədbəxt özü bilmirdi bunu. Nə isə, qəm yemə, öləni geri qaytarmaq olmaz. Mən yenə danışığlara hazırım; sənə Sonini inandır, razı olsun buna.

Heygen dedi:

– Sizin şansınız yoxdu, nahaq yerə yormayın özünüzü. Soni son nəfəsədək sizdən intiqam alacaq...

Solozzo onun sözünü kəsdi.

– İlk günlər belə olacaq, adi haldır. Sən onu sakitləşdirməli, ayıq başla düşünməyə məcbur etməlisən. Mənim arxamda Tatalya Ailəsi və ona yaxın olan adamlar durur. Əgər bizim aramızda açıq savaşıq olsa, Nyu-Yorkdakı o biri Ailələr buna yol verməyəcəklər, yoxsa onların biznesi də zərər görər, deməli, həmin Ailələrin özlərinə də xətər dəyəcək. Əgər biz Soniylə razılığa gəlsək, Amerikadakı heç bir Ailə sindikati buna qarışmayacaq, hətta Donun köhnə dostları da.

Heygen dinmədən əllərinə baxırdı, Solozzo inadla sözünə davam elədi:

– Don fürsəti əldən verdi. Əvvəllər mən onu qəfildən yaxalaya bilməzdim. O biri Ailələr ona inanmırdılar, çünki o, səni, Siciliyalı olmayan bir adamı özünə müşavir təyin elədi. Sən heç italyan da deyilsən. Əgər böyük savaşıq başlasa, onda Karleoni Ailəsi yer üzündən silinəcək; hamı uduzacaq, o cümlədən mən də.

Mənimçün Karleoni ailəsinin siyasi əlaqələri puldan vacibdir; Soniyə danış, onun köməkçisiylə də danış, sən qan tökülməsinin qarşısını ala bilərsən.

Heygen çini fincanı qabağa itələdi ki, birini də süzsünlər.

– Çalışaram, – dedi, – amma Sonini inandırmaq çox çətindi. Luka Brazini isə həтта Soni də dayandıra bilməz. Siz gərək Lukadan ehtiyat edəsiniz. Hə, elə mən özüm də, əgər sizin biznesinizə kömək etməli olsam, ondan özümü gözləməliyəm.

Solozzo sakitcə dedi:

– Luka mənim boynuma. Səndə Sonini və Donun o biri iki oğlunu götür öz boynuna. Bura bax, onlara de ki, bu gün az qala Fredi də o dünyalıq olacaqdı. Amma mənim adamlarıma yalnız bir nəfər nişan verilmişdi, ciddi tapşırılmışdı ki, Frediyə atmasınlar. İstəmədim daha dərinə gedim, münasibətləri daha da kəskinləşdirim. Onlara de ki, Fredinin sağ qalması yalnız mənə görədi.

Nəhayət, Heygen özünə gəldi, ağıl işləməyə başladı, yalnız indi inandı ki, Solozzo onu öldürmək və ya girov götürmək niyyətində deyil. Qorxu hissi uçub getdi, yerini sonsuz rahatlıq tutdu, o, utandığından qızardı. Solozzo onu anlaşıqlı yüngül təbəssümlə müşahidə edirdi. Heygen çox gərgin idi, düşünürdü ki, necə etsin, vəziyyətdən necə çıxsın. Əgər o, Solozzonun vəkili rolundan imtina etsə, onu öldürə bilərlər. Niyə imtina etsin axı? Solozzo gözləyir; gözləyir ki, Heygen yalnız onun təklifini söyləyəcək, elə bir formada söyləyəcək ki, qəbul olunsun. Hər bir vicdanlı müşavirin vəzifəsi elə budur. Bundan başqa, əgər bütün bunlara sağlam düşüncəylə və ağılla baxanda, Solozzo heç də səhv demir. Nəyin bahasına olursa olsun, Tatalya Ailəsiylə Karleoni Ailəsi arasındakı qan davasına yol vermək olmaz. Qoy Karleoni Ailəsi mərhumu son mənzilə yola salsın, sonra hər şey yaddan çıxacaq, razılığa gələcəklər. Əlbəttə, haçansa, zamanı yetişəndə elə Solozzonun özüylə də haqq-hesab çəkmək olar.

Lakin başını qaldıranda ona elə gəldi ki, Solozzo onun fikirlərini dəqiq oxuyub. Türk gülümsəyirdi. Birdən Heygeni sanki tok vurdu: görəsən Luka Braziyə nə olub? Solozzo niyə belə arxayın-arxayın oturub gülümsəyir? Bəlkə Luka onunla əlbir olub? Heygen xatırladı ki, həmin gün, Don Karleoni Solozzoya rədd cavabı verəndə axşam Luka Brazini Donun kabinetinə çağırıldı. Kim bilir onlar təkbətək nə söhbət elədilər kabinetdə! Lakin indi bunları düşünməyin yeri deyildi. Bircə burdan salamat çıxsın, getsin Lonq-Biçə, ən etibarlı sığınacaq oradı, Don Karleinin qalası!

– Bacardığımı edəcəm, – Heygen Solozzoya dedi. – Məncə, sizin sözlərinizdə məntiq var, həтта belə vəziyyətdə Don Karleinin özü də bizə xeyir-dua verərdi.

Solozzo başını soyuqqanlıqla tərpətdi.

– Çox yaxşı, – deyə yekunlaşdırdı. – Qan tökülməsini xoşlamıram. Mən işgüzar adamam, qan tökməyə görə isə həddən artıq ödəməli olursan.

Telefon cingildədi, Heygenin arxasında oturanlardan biri dəstəyi götürdü, qulaq asdı, sonra qısa cavab verdi:

– Yaxşı, deyərəm.

O, Solozzoya yaxınlaşıb qulağına nəsə pıçıldadı. Türkün rəngi ağardı, gözləri qəzəbdən parıldadı. Heygenin canına vəlvələ düşdü. Solozzo ona baxdı, nəsə düşünürdü; Heygen də anladı ki, onu artıq burdan buraxan deyillər. Nəsə olmuşdu və görünür, Heygen yenə ölümün iki addımlığında durmuşdu.

Solozzo dedi:

– Qoca ölməyib! Onun siciliyalı bədəninə beş güllə dəyib, hələ də sağdı!

Solozzo çiyinlərini çəkdi, sanki taleyə tabe olmuşdu.

– Gətirmədi, – deyə Heygenə üzünü tutdu. – Mənimki də, səninki də gətirmədi!

Dördüncü fəsil

Maykl Karleoni atasının Lonq-Biçdəki evinə gələndə geniş xiyabanın dar girəcəyində ağır zəncir asıldığını gördü. Səkkiz projektorun hamısı yarımdairəvi sahəni gur işıq selinə bürümüşdü; girəcəkdən ta mülklərə burulan park boyu qıraqlarda onlarla maşın düzülmüşdü. Ağır dəmir zəncirin üstündə oturan iki nəfər söhbət edirdi, Maykl onları tanımadı.

– Kimsən? – deyə oturanlardan biri Bruklin ləhcəsində soruşdu.

Maykl özünü təqdim edəndən sonra böyükdəki evdən kimsə çıxıb ona yaxından baxdı, sonra dedi:

– Donun oğludu! Özüm apararam onu.

Maykl onun dalınca həyəətə girdi; atasının evi qarşısında daha iki maşın dayanmışdı, Mayklla onu müşayiət edən adamı içəri buraxdılar.

Ev onun tanımadığı adamlarla doluydu; Maykl qonaq otağına girəndə orada Tom Heygenin arvadını gördü.– Tereza divanda hərəkətsiz halda, dümdüz oturub siqaret çəkirdi; qabağındakı xırda stolun üstündə viski stəkanı vardı. Divanın o biri küncündə tosqun Klemenza əyləşmişdi. Üzündə heç bir ifadə yox idi, lakin alnından tər axırdı, siqar tutan barmaqlarının arası qaralmışdı.

Klemenza Mayklı görən kimi durub onu qarşıladı, əlini sıxdı, dodaqucu mızıldadı:

– Anan hospitala getdi, atanın yanında, atanın vəziyyəti yaxşılığa doğru gedir...

Poli Qatto da yaxınlaşıb görüşmək istədi, Maykl ona nəsə təzə bir maraqla baxdı. O bilirdi ki, Poli atasının cangüdənidir, lakin hələlik ona heç kim deməmişdi ki, Poli bu gün işə çıxmayıb, xəstəymiş. Polinin qara sifətində gərginlik hiss olunurdu. Maykl eşitmişdi ki, Qatto sürətlə yüksəlir, ümid doğurur, yaxşı oğlan təsiri bağışlayır; işləyə bilir, qüsursuzdur, işi təmiz görür və adamı bir kəlmədən başa düşür. Amma bu gün... öz vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməyib... Maykl gördü ki, qonaq otağının küncündə bir neçə adam da var, onları tanımadı. Bu adamlar Klemenzanın tabeliyində olanlar deyildi. O, dərhal otaqdakıları müqayisə elədi, fəhmlə bu qənaətə gəldi ki, Klemenza və Qatto şübhə altındadır. Maykl düşündü ki, sui-qəsdə Polinin barmağı var, yenə Polinin sifətindəki safsar dərisinə bənzəyən xırda cizgiləri nəzərindən qaçırmadı.

– Fredi necədi? Yaxşıdı? – Maykl soruşdu.

Klemenza cavab verdi:

– İynə vurublar, yatır hələ...

Maykl Heygenin arvadına yaxınlaşdı, əyilib onun yanağından öpdü. Onlar bir-birlərinə rəğbət bəsləyirdilər. Maykl pıçiltıyla:

– Toma görə narahat olma, – dedi, – hər şey yaxşı olacaq. Soniyə danışımsan?

Tereza bir anlıq Maykla söykəndi, başını buladı. O, çox zərif və gözəl qadın idi, italyanlardan daha çox amerikalıya oxşayırdı, qadın çox qorxmışdu. Maykl Terezanın əlindən tutdu, divandan durğuzub atasının kabinetinə apardı.

Soni yazı masasının arxasında oturmuşdu; bir əlində sarı bloknot, o birində qələm vardı. Yanında tək-cə Tessio idi, Maykl dərhal onu tanıdı, başa düşdü ki, evdəki və həyətdəki mühafizəçiləri kim yığıb. Tessionun da əlində bloknot və qələm vardı.

Soni içəri girənləri görəndə kimi ayağa durdu, Heygenin arvadını qucaqladı.

– Tereza, qorxma, – dedi, – Tom sağ-salamatdı. Onlar yalnız Tom vasitəsilə təkliflərini göndərəcəklər, deməli, buraxacaqlar onu. Axı Tom əməliyyatçı deyil, sadəcə, bizim vəkilmizdir. Ona toxunmazlar.

Soni Terezanı buraxıb Mayklı qucaqladı, təəccüblü də olsa kiçik qardaşını özünə sıxdı və yanağından öpdü. Maykl Sonini geri itələdi, xəfifcə gülümsədi.

– Bütün ömrün boyu məni vurmusan, indi də nəvaziş göstərməyə başlamısan...

Uşaqlıqda onlar daim dalaşırdılar. Soni çiyinlərini çəkdi.

– Bura bax, oğlan, mən çox narahat oldum. Mənə deyəndə ki, sən Allahın yadından çıxartdığı o şəhərcikdə yoxsan, dəli oldum. Anama nə deyəydim? Onsuz da atamın başına gələnləri ona deməli oldum.

– Necədi anam?

– Yaxşıdı, – Soni dedi. – Özünü əla apardı, birinci dəfə deyil ki! Sən südəmər idin o zamanlar, çox şeyi qanmırdın. Sülh şəraitində böyümüsən. – Soni susdu, sonra əlavə elədi:

– Anam hospitaldadı, kişinin yanında. Ata yaşayacaq.

– Bəs biz ora getməyək? – Maykl soruşdu.

Soni başını buladı, dedi:

– Bu cür vəziyyətdə evdən çölə çıxma bilmərəm.

Telefon cingildədi. Soni dəstəyi götürdü, qulağına sıxıb gərgin vəziyyətdə dinlədi. Mayklın gözləri qardaşının yazı masasının üstündəki sarı bloknotuna sataşdı, əyilib baxdı. Səhifədə yeddi ad yazılmışdı, gözünə birinci ilk üç nəfərin adı sataşdı: Solozzo, Filip Tatalya və Con Tatalya!

Mayklın başına elə bil qaynar su tökdülər: deməli, Soni və Tessio öldürülməli adamların siyahısını tuturlarmış, Mayklın gəlişi onlara mane olub.

Soni dəstəyi yerə qoydu.

– Qonaq otağında gözləyin də, – deyə Maykla Terezaya müraciət etdi. – Tessio ilə bəzi şeyləri danışib yekunlaşdırmalıyıq.

– Tom üçün zəng vurmuşdular? – Heygenin arvadı qorxu içində az qala ağlamsınaraq soruşdu. Soni onun çiyinlərindən yapışib qapıya ötürdü, dedi:

– Söz verirəm ki, ona heç nə olmayacaq! Get hələlik otur orda. Bir şey öyrənən kimi mütləq sənə deyəcəm.

O, qapını örtüb geri qayıtdı. Maykl iri dəri kreslodada oturmuşdu. Soninin sərt baxışları Maykla tuşlandı, o da keçib oturdu əvvəlki yerində.

– Bura bax, Mayk, elə şeylər var ki, sənə eşitməyin lazım deyil! – Soni dedi.

Maykl siqaret yandırdı.

– Birdən mən lazım oldum! – kiçik qardaş dedi.

– Eeeee, yooox! – Soni hirslandı. – Əgər səni işə qatsaq, atam məni ömrü boyu bağışlamaz!

Maykl yerindən sıçrayıb bağırdı:

– Bura bax, düdük, o mənim də atamdır! Nədi, mənim ixtiyarım yoxdu kömək eləməyə? Mən bacararam! Hökmən deyil gedib camaatı öldürəm, amma başqa cür kömək edə bilərəm! Və bəsdi mənimlə uşaq kimi rəftar etdin. Məlumun olsun ki, mən döyüşmüşəm! Və yaralanmışam da, məgər unutmusan? Mən adamları, yaponları öldürmüşəm! Niyə qorxursan ki? Yox, sən adam öldürəndə mənim ürəyim gedəcək bəyəm?

– Di yaxşı, yaxşı, əllər yuxarı, təslim ol! – Soni gülümsədi, – qal yanımızda, telefon zənglərinə də cavab ver.

Soni Tessioya çöndü.

– Elə indicə zəng edən mənə məlumat verdi, – Maykla sarı döndü, – atamı kimsə ələ verib. Bəlkə də Klemenza, ya da Poli Qatto. Yeri gəlmişkən o, bu gün xəstəymiş. Artıq bilirəm kim verib ələ atamı; gəl baxaq, hə, sən də bir beynini qurdala, axı sən savadlısan! Mayk, sənə bizi Solozzo satan kimdi?

Maykl yenə keçib dəri kresloya yayxandı. Tələsmədən bildiklərini beynində safçürük elədi. Klemenza Ailə sindikatında dəstə başçısı vəzifəsini yerinə yetirirdi. O, Don Karleoniya görə milyoner olmuşdu, iyirmi ildən artıqdır ki, Donun ən yaxın dostudur. Ailə biznesində ən vacib postlardan birini tutur. Donu satmaqla Klemenza nə udmuş ola bilərdi? Pul? Yox, o, çox varlıdır, lakin o biri tərəfdən adamlar hər zaman pulun azlığından şikayətlənir. Hakimiyyət? Yəni, köhnə incikliklərin əvəzini çıxır, yoxsa ona qarşı diqqətin az olduğuna görə? Bəlkə Tom Heygenin müşavir olmasına qarşıdı, ona görə? Bəlkə, sırf biznesə görədi, düşünüb ki, Solozzo Donu üstələyəcək? Yox, ola bilməz, Klemenza xəyanət edə bilməz! Yox, Maykl Klemenzaya ölüm arzulaya bilməz! Uşaqılıqda bu tosqun kişi ona həmişə hədiyyələr gətirərdi, atası məşğul olanda Mayklı gəzməyə aparardı. Yox, hər halda, Klemenzanın satqın çıxmasına heç cür inanmaq olmur.

Lakin, çox ola bilsin ki, Solozzo Klemnzadan başqa Karleoni Alisəndə işləyən heç kimi yoldan çıxarmaq istəməzdi.

Maykl Poli Qatto barədə düşünməyə başladı; Poli hələ varlanmayıb. Onun haqqında yaxşı rəy var, inamla yuxarı qalxır, lakin zirvəyə hələ var, hələ xidmət eləməlidir, o birilər kimi xidmət eləməlidir. Özü də çox cavandır, deməli, yatıb yuxuda özünü hakimiyyətdə görür. Hə, deməli belə çıxır ki, Polidi... Və birdən Maykl xatırladı ki, Poli onu məktəbə aparırdı, altıncı sinfə gedəndə... və Maykl istəyirdi ki, Poli satqın çıxmasın.

O başını yellətdi:

– Yox, heç biri! Nə Klemenza, nə də Poli!

Bunu ona görə dedi ki, artıq Soni cavabı bilirdi. Əgər suala sadə səs çoxluğuyla cavab verilsəydi, əlbəttə, Maykl günahkar kimi Polini nişan verərdi. Soni gülümsədi, dedi:

– Narahat olma, Klemenza deyil! Polidi!

Maykl gördü ki, Tessio rahat nəfəs aldı; axı o da dəstə başçısıydı, Klemenzaya rəğbəti vardı. Bundan başqa xəyanət edənlər yuxarı eşalonda deyildi, ona görə də indiki halda vəziyyət o qədər də ciddi görünmədi.

Tessio ehtiyatla dilləndi:

– Onda mən sabah öz adamlarımı evə buraxa bilərəm?

– Birisi gün! – Soni cavab verdi, – o vaxta kimi heç kəs heç nə bilməsin. İndi isə qardaşımla bəzi ailə məsələlərini müzakirə etmək lazımdı, sən hələlik qonaq otağında ol, yaxşımı? Siyahını sonra da tamamlamaq olar. Klemenza ilə birlikdə siyahıya bir də baxın.

– Oldu.

Tessio kabinetdən çıxdı.

– Polinin həqiqətən satqın olduğunu hardan bilirsən? – Maykl soruşdu.

Soni dedi:

– Telefon şirkətində öz adamlarımız var, onlar Polinin nömrələrini yoxlayıblar; Poliyə gələn və çıxan zənglərin hamısını. Klemenzanın da nömrələrini yoxlatdırdım. Bu ay Poli üç dəfə xəstələnib, hər dəfə də həmin gün ona atamın ofisinin qabağında telefon avtomatdan zəng gəlib. Bu gün də zəng vurublar. Görünür, maraqlanıblar ki, Polini bu gün kimsə əvəz edəcək, yoxsa Poli özü çıxacaq işə? Ola bilsin ayrı məqsədləri də olub. Məsələ bunda deyil. Şükür Allaha, Poli çıxdı satqın. İndi Klemenza bizə daha çox lazımdı.

– Deməli, savaş olacaq, hə? – Maykl inamsız soruşdu.

Soninin gözləri qayğılıydı, dedi:

– Qoy Tom gəlib çıxsın... Hə, savaş olacaq! Atam başqa qərar qəbul etməyə qədər savaş...

– Bəlkə atamın qərarını gözləyək? Niyə onu gözləmirsən ki?

Soni qardaşına qərribə tərzdə baxdı:

– Sən o döyüş medallarını necə qazanmısan, hə? Bizi hədəfə alıblar e, ay uşaq! Savaşmaq lazımdı! Mən indi bir şeydən qorxuram; qorxuram ki, onlar Tomu buraxmasınlar.

– Niyə? – Maykl təəccübləndi.

Soni təmkinlə izah etməyə başladı:

– Onlar atamın öldüyünü bilib Tomu götürüblər; güman edirdilər ki, artıq Don sağ deyil, mənimlə danışıqlar apara bilərlər. Əvvəlcə Tom vasitəçi kimi çıxış edə bilər, onların şərtlərini bizə verərdi. İndi görüblər ki, atam sağdı, mənimlə danışıqlar baş tutmayacaq, ola bilsin ki, heç Tom da onlara gərək deyil. Buraxa da bilərlər, öldürə də bilərlər. Bu da Solozzodan asılıdır. Əgər öldürsələr, deməli, bu da bir növ bizə təzyiq forması olacaq.

– Solozzo niyə sənə dil tapmaq mümkün olduğunu düşünür? – Maykl sakitcə soruşdu.

Soni hirsələndi.

– Bir neçə ay bundan qabaq Solozzo bizə gəlmişdi. Təklif etdi ki, onun narkotik biznesinə qoşulaq. Atam rədd cavabı verdi. Mən danışıq zamanı artıq sözlər işlətdim. O bildi ki, mən bu işə qoşulardım. Bu bir səhv işarəydi. Atam məni bunun üstündə o ki var danladı, dedi ki, Ailə daxilindəki fikir ayrılıqlarını yad adamlar bilməməlidir. Solozzo da bundan nəticə çıxarıb: əgər atanı aradan götürsək, oğlu istər-istəməz narkotik biznesinə qoşulacaq. Ən azından Donsuz Ailə zəifləyəcək. Mən də daim vurnuxaram ki, sərvətləri birtəhər qoruyum, əldən çıxmasın. Gələcək

narkotikindir, deməli, bizim də başqa çıxış yolumuz olmayacaqdı. O da atamı öldürdü, biznes marağından öldürdü, şəxsi münasibətlərə görə yox! Və mən də, iş adamı kimi, onun təkliflərinə də guya biganə qalmayacaqdım. Əlbəttə, o məni yaxına belə buraxmazdı, bir gülləylə öldürərdi, vəssalam. Lakin o bilir ki, əgər onun şərtlərini qəbul etsəm, o biri Ailə Sindikatları heç vaxt bizim aramızdakı qan davasına yol verməyəcəklər. Çünki onun arxasında Tatalya Ailəsi durur.

– Bəs, işdi atamı öldürsəydilər, sən nə edərdin? – Maykl soruşdu.

– Onsuz da Solozzo öldürüləcək! – Soni tərəddüd etmədən dedi. – Nəyin bahasına olur-olsun! Lap o beş Ailə mənə qarşı olsa da, Solozzo sağ qalmayacaq. Bütün Tatalya Ailəsini bir-bir məhv edəcəm! Özümüz də belə məhv olsaq, vecimə deyil, onları yer üzündən siləcəm!

– Atam başqa cür oyanyardı bu oyunu! – Maykl dedi.

Soni əlini acıqla yellədi, dedi:

– Bilirəm. Amma mən ona çata bilmərəm. Sənə deyim ki, o, mənim bu planımı bəyənərdi. Real hərəkətlərə keçəndə, həqiqi savaşa mənə heç kim çata bilməz. Mən savaşağı bacarıram, heç kimə də aman vermərəm. Solozzo bunu bilir, Kelemnza və Tessio da bilirlər. Nəyə qədər olduğumu hələ cavan vaxtlarımdan sübut etmişəm, sonuncu dəfə bizim Ailəmiz savaşa atılanda. Buna görə də mənim vecimə deyil, qorxmuram heç nədən. Özü də indiki vəziyyətdə bütün üstünlüklər bizim əlimizdədir. Bizə bir söz deyə bilməzlər. Bircə Lukayla əlaqə yarada bilsəydim...

– Yəni o bu qədər güclüdü ki? – Maykl maraqlandı. – Doğrudanmı çox şeyi bacarır?

Soni başını tərpətdi.

– Elə Luka tək özü bütöv ordu deməkdi, – dedi. – Luka Tatalya Ailəsini dağıda-
caq. Mən də Solozzonu.

Maykl kreslosunu narahat-narahat tərpətdi. O Sonini tanıyandan bilirdi ki, qar-daşı bəzən kobud olsa da, ürəyi yumşaqdır. Canlara dəyən oğlandır. Belə danışmaq heç ona yaraşmır, onun məhv edəcəyi adamların siyahısını görmək Maykla ağır gəldi, sanki Soni təzəcə taxta çıxmış Roma İmperatoru kimiydi – amansız və qəddar. Yaxşı ki o, Maykl, bu işlərdən kənardır; bir halda ki, atası sağ qalıb, onda atasının intiqamını almaq üçün qisasçılıq əməliyyatlarında iştirak etməyəcək. Hardasa, nəyəsə kömək edəcək, telefon zənglərinə cavab verəcək, göstərişlər verəcək və təbii ki, xırda tapşırıqları yerinə yetirəcək, vəssalam. Qalan şeyləri Soni atasıyla özləri yoluna qoyarlar, həm də Luka var axı, kömək edəcək onlara...

Bu vaxt qonaq otağından qadın hönkürtüsü eşidildi. İlahi, bu ki Tomun arvadının səsidir! Maykl qarıya cumdu, onu taybatay açdı. Otaqdakı adamların hamısı ayaq üstə durmuşdu. Tom Heygen divanın yanında arvadını qucaqlamışdı, üzündə nigarançılıq vardı. Qadın hönkür-hönkür zarıyırdı; Tereza ərinə görüb “Tom, Tom” deyərək sevincdən hönkürürdü. Tom Heygen arvadının qollarını aralayıb onu divana otuzdurdu, bulud kimi tutulmuş halda Maykla gülümsədi.

– Mayk, səni görməyimə şadam, – dedi, – çox şadam. Və daha arvadına fikir verməyərək, birbaşa kabinetə keçdi. “Karleoni Ailəsində on il nahaqdan yaşama-yıb” Maykl qəribə bir qürur hissiylə düşündü, “Donun Tomda və Sonidə cizgiləri görünür, təcəccüblü də olsa, elə mənim özümdə də atamdan nəsə var...”

Beşinci fəsil

Səhər saat dörd radələrində Soni, Maykl, Tom Heygen, Klemenza və Tessio kabinetdə oturub toplantı keçirirdilər. Terezanı dilə tutub evə yola saldılar. Heygengil qonşuluqda yaşayırdılar. Poli Qatto hələ də qonaq otağında idi, gözləyirdi, xəbəri yox idi ki, Tessionun adamlarına göstəriş vermişdilər ki, ona göz qoysunlar, onu evdən çölə buraxmasınlar.

Tom Heygen kabinetdəkilərə Solozzonun şərtlərini izah elədi. Dedi ki, Solozzo Donun sağ qaldığını öyrənəndən sonra onu öldürmək istədi. Bunu söyləyəndə Heygen gülümsədi.

– Mən heç ömrümdə Ali Məhkəmə qarşısında belə çıxış etməmişdim, bu gecə o Türkün qarşısında özünümüdafie çıxışını elədim, söz verdim ki, mən Ailəni onun təklifini qəbul etməyə razı salacam. Donun sağ qalması buna mane olmayacaq. Dedim ki, Soni, səni dərhal barmağıma dolayacam. Hələ üstəlik əlavə elədim ki, sənənlə uşaqlıqdan dostuq, hirsənləmə sən Allah, dedim ki, o da Ailənin başında durmağa can atır. Allah məni bağışlasın.

O, günahkarcasına Soniyə gülümsədi, Soni də əliylə işarə elədi ki, başa düşür bunları.

Maykl telefonun yanında durmuşdu, onları müşahidə edirdi. Heygen kabinetə girəndə Soni qucaqlamaq üçün onun üstünə atıldı; Maykl qısqanclıqla düşündü ki, Tom Heygen ondan daha çox Soniyə yaxındı, həmişə də yaxın olacaq.

– İndi əsas işə keçək, – Soni dilləndi. – Hərəkət planından başlayaq. Baxın, burda Tessio ilə birlikdə nəşə qeyd etmişik. Tessio, öz siyahını Klemenzaya ver.

– Əgər plan qəbul ediriksə, burda Fredi də olmalıdı, – Maykl dedi.

– Fredi bizə lazım deyil, – Soni kədərlə bildirdi, – həkim dedi ki, o elə bir sarsıntı yaşayıb ki, ona tam sakitlik lazımdı. Mən, əlbəttə, bir şey başa düşmürəm. – Fredi sərt və möhkəm oğlan idi axı, görünür, yanında atamın güllələnməsi onu sındırıb; onun üçün atam həmişə Allah olub. O bizə oxşamadı, Mayk.

Heygen dilləndi:

– Yaxşı, gəlin Frediyə toxunmayaq. Onu bütün işlərdən azad edək. Soni, nə qədər ki, hər şey yoluna düşməyib, sən evdə oturmalısən. Mən hesab edirəm ki, sən ümumiyyətlə heç yerə getməməlisən. Burda sənənin təhlükəsizdi. Solozzoya elə belə baxmaq da olmaz. O, həqiqətən öz işini yaxşı bilir, axmaq deyil. Hospitalı qoruyurlar?

– Polis onun yanına heç kimi buraxmır; palatani qorumaq üçün isə öz adamlarımı qoymuşam. Hə, Tom, bizim siyahı barədə danış, nə düşüürsən?

– Soni, bu nədi, – Heygen fəmiliaları görüb qaşlarını çatdı. – Lənət şeytana, sən hissələrinə qapılmısan. Don bu vəziyyətə yalnız işgüzar fikir ayrılığı kimi baxardı. Əsas fiqur Solozzodur. Onu aradan götür, vəssalam, işlər yoluna düşəcək. Tatalya sənənin nəyinə lazımdı?

Soni hər iki dəstə başçısına baxdı. Tessio çiyinlərini çəkdi:

– Hə, asan məsələ deyil.

Klemenza isə ümumiyyətlə münasibət bildirmədi.

Soni Klemenzyaya tərəf döndü:

– Bir məsələni müzakirəsiz həll etməliyik. Polini bir daha burda görməyim. Onu öz siyahısına sal, birinci yerə...

Tosqun dəstə başçısı başını tərpətdi.

– Lukaya noolub? – Heygen soruşdu. – Məncə, Solozzo ondan deyəsən heç qorxmur. Və bu da məni çox ciddi şəkildə qorxudur. Əgər Luka bizi satıbsa, onda işlər korlandı. Bunu gərək ilk növbədə dəqiqləşdirək. Kimsə onunla əlaqəyə girə bilib?

– Heç kim, – Soni cavab verdi. – Mən bütün günü onu yığmışam, cavab verməyib. Bəlkə də arvadbazlıq edir.

– Yox, – Heygen dedi. – O, heç vaxt bütün gecəni qadınların yanında qalmır. Durub evə gedir. Mayk, sən bir zəng vur, fasiləsiz, cavab verməyənədək dəstəyi asma.

Maykl sözə baxan uşaq kimi dəstəyi götürdü, zəng vurmağa başladı. Dəstəkdən signal səsləri gəldi, amma heç kim götürmədi.

– Fasiləsiz zəng et, – Heygen dedi, – hər on beş dəqiqədən bir zəng elə.

– Bura bax, Tom, – Soni hövsələsini basa bilmədi, – sən axı müşavirsən, di məsləhət ver də bizə, nə edək? Səncə, nə etməliyik?

Heygen əlini uzadıb mizin üstündəki viskini götürdü, özünə viski süzdü, dedi:

– Solozzoyla danışıqlar aparmaq lazımdı, atan sağalanadək onunla danışmalıyıq. Bərk ayaqda, biz nəyisə yoluna da qoya bilərik. Don tam sağalıb ayağa durandan sonra bu hadisəylə bağlı məsələni artıq-əskik hərəkət etmədən həll edəcək, məncə, bütün Ailələr onun tərəfini tutacaq.

Soni qızıışdı.

– Deməli, səncə, mən Solozzonun öhdəsindən gələ bilmərəm, hə?

Tom Heygen düz Soninin gözlərinin içinə baxdı, dedi:

– Soni, savaşa qalib gələrsən ona. Karleoni Ailəsinin buna gücü çatır. Klemenza var, Tessio var, amma əgər iş böyüsə və açıq müharibə olsa, onlar lap min nəfər də gətirə bilərlər. Lakin axırda bu qırğın bütün Şərq sahilboyunu bürüyəcək, o biri Ailələr də günahı yıxacaqlar Karleoninin üstünə. Özümüzə çoxlu düşmən qazanacağıq. Bunu isə sənin atan heç vaxt bəyənməzdi.

Maykl qardaşını müşahidə edərək düşündü ki, Soni bu məsələdə özünü yaxşı aparır. Soni Heygenə sualla müraciət elədi:

– Fərz edək ki, atam sağ qalmadı, bəs onda nə məsləhət görərdin mənə, müşavir?

Heygen sakitcə savab verdi:

– Bilirəm, sən razı olmazsan, amma o zaman mən məsləhət görərdim ki, Solozzonun təklifini qəbul edəsən, narkotik biznesində iştirak edəsən. Sənin atanın siyasi əlaqələri olmasa, şəxsi nüfuzu olmasa Karleoni Ailəsi qat-qat zəifləyər. Don ölsə, Nyu-Yorkun o biri Ailələri Tatalya və Solozzo ilə işbirliyinə gedəcək, məhz buna görə ki, heç olmasa uzunmüddətli müharibədən qaçsınlar. Əgər atan ölsə, bu işbirliyinə razılıq ver, sonrasını isə, yaşayarsan – görərsən...

Soninin rəngi qəzəbdən ağardı.

– Səninçün nə var e, asandı danışmaq. Sənin atanı vurmayıblar ki!

Heygen dərhal və qürurla cavab verdi:

– Mən də onun oğluyam, sənin kimi, Mayk kimi... bəlkə də daha yaxşı oğulam. Mən sənə öz peşəkar mülahizəmi və baxışlarımı söylədim. Əgər səni mənim şəxsi fikrim maraqlandırırırsa, mən o çaqqalların hamısını öz əllərimlə öldürərdim!

Tomun səsindəki emosiya Sonini utandırdı, tələsik dedi:

– Oooo, Tom, sən Allah bağışla, coşdum və ağzımdan çıxdı... istəmirdim belə...

Əslində isə, Soni bunu elə birbaşa demək istəmişdi, hər halda, Tomun qanı özgə qanıydı, doğma deyildi.

Soni bir anlıq fikrə getdi. O birilər də susub gözlədilər; nəhayət, Soni nəfəsini dərib sakitcə dilləndi:

– Yaxşı. Hələlik kəskin hərəkətlərdən çəkinirik. Dondan göstərişlər gəlməyincə, heç bir hərəkət etmirik. Amma Tom, elə sənin özün də burdan tərpənmə, otur gözlə. Risk etmək olmaz. Mayk, sən də ehtiyatlı ol; doğrusu, düşünmürəm ki, Solozzo bu silahlı əməliyyatlarını qohumlara və mülki şəxslərə də aid etsin. Belə olsa, hamı ona qarşı çıxar. Hər halda, ehtiyatı əldən vermə. Tessio, hələlik adamlarını ehtiyatda saxla. Qoy çıxsınlar şəhərə, görsünlər nə var, nə yox, nə deyirlər. Klemenza, Poli Qattoyla haqq-hesabı çürüdəndən sonra adamlarını bura gətir, evi və ərazini qorusunlar, Tessionun uşaqlarını əvəz eləsinlər. Tessio, hospitaldan adamlarını götürmə, qoy qalsınlar. Tom, sən səhər tezdən Solozzo və Tatalya ilə danışıqlara başla, ya telefonla, ya da vasitəçi ilə. Sən isə, Mayk, Klemenzanın bir-iki adamını götür, Lukagilə get, gözləyin onu, aydınlaşdırın ki, hara yox olub, it oğlu! Bu köpəyoğlu bəlkə elə xəbəri eşidən kimi Solozzonun dalına düşüb? Heç vaxt inanmaram ki, o, Dona xəyanət eləsin, heç vaxt!

Heygen narazı halda soruşdu:

– Maykı bu işə birbaşa qoşmağa lüzum varmı?

– Düz deyirsən, – Soni bildirdi, – Mayk, lazım deyil, heç nə eləmə! Burda qal, telefon zənglərinə cavab ver. Bu daha vacibdi mənə.

Maykl susdu. O, özünü narahat hiss elədi, hətta utandı da; Maykl gördü ki, Klemenza ilə Tessio bayaqdan etinasız halda oturub bəlkə də həqarətlərini gizlədərək onu seyr edirlər. O, telefonu götürüb Luka Brazini bir də yığdı, dəstəyi qulağına aparıb dinləməyə başladı.

İngiliscədən tərcümə
Kamran NƏZİRLİNİNDİR

◆ P o e z i y a

Cavanşir ƏSGƏR

RUHUMU GÖTÜR GET

Bir işıq dolanır canımda bu gün,
Axır damarımda qan əvəzinə.
Nəyinə gərəkdi qurumuş canım,
Ruhumu götür get can əvəzinə.

Sözsüz suallara sözsüz cavab var,
Səssiz suallara səssiz cavab var,
Nəyimə gərəkdi sənsiz cavablar,
Bükül suallara don əvəzinə.

İstərsən xatırla, bacarsan unut,
Dağılmır sinəmdə qurduğun bu yurd,
İçimdə qiyamət, çölümdə sükut,
Əvvəlmiş talandı son əvəzinə.

İşıq ürəkdə yanan dayansın,
Arada bir şirin yalan dayansın,
Yumum gözlərimi, zaman dayansın,
İllər ötüb keçsin an əvəzinə.

Bir işıq dolanır canımda bu gün,
Axır damarımda qan əvəzinə.

Neynirsən qocalıb qurumuş canı,
Ruhumu götür get can əvəzinə.

BİLMİRƏM MƏN NİYƏ SEVDİM PAYIZI?!

Bilmirəm mən niyə sevdim payızı?!
Yağışı, küləyi, kədəri, qəmi.
Yəqin olanı götürüb gəlir,
Yəqin bahar kimi aldatmır məni...

Bilmirəm mən niyə sevdim payızı?!
Teli tellərinə bənzədi bəlkə?
Əli əllərinə bənzədi bəlkə?
Harada gizləndi tapa bilmədim.
Hər gün yollarına uzanan kölgəm...
Bilmirəm mən niyə sevdim payızı?!

Bilmirəm mən niyə sevdim payızı?!
Çiçəyə çevirdi yaşıl yarpağı,
Sarı çiçək açdı adsız barmağın...
Buludlar hönkürüb ağladı birdən...
Yol açıb heç yana çıxma bilmədi
Nisgil ürəyimdən, dərd ürəyimdən...
Bilmirəm mən niyə sevdim payızı?!

Bilmirsən mən niyə sevdim payızı?!
Sirli baxışları geydim əynimə...
Külək köynəyini atıb çiynimə,
Dolaşdı əlimə-ayaqlarıma,
– Məni axtarırdın?
Budu, r gəlmişəm;
"Payızam" – söylədi qulaqlarıma,
Bilmirəm mən niyə sevdim payızı?!

DARIXDIM

Darıxdım,
gecənin boğazına ilişmiş tikə kimi...
Darıxdım,
İçimdəki ağrıdan
çiynimdəki yükə kimi...

Darıxdım tapdanan
 Yurd kimi,
 Zəncirlə bağlanmış it kimi...
 Çırpınan od kimi
 darıxdım ...
 Özüm özümə qərib,
 özümdə yad kimi darıxdım...
 Darıxdım
 bitməyən düz kimi,
 İçinə boylanan göz kimi,
 Dilimi yandıran söz kimi darıxdım.
 Fələk kimi darıxdım...
 İstəyini bilməyən
 ürək kimi darıxdım...

ÇİNAR

Budaqları sarı sim tək titrədir külək,
 Xəyal kimi havalanır xəzəllər göyə.
 Bir qapını bu dünyaya gözlərim açar,
 Bir qapını xəzəllərlə, küləklər döyər.

Yarpaqları vərəqlənən xatirələrdi,
 Ötənlərdən nə danışır budaq budağa?!
 Buludların sinəsindən damcılar qopur,
 Hayan olur tənhalıqdan bezən bulağa.

Bəlkə də heç yarpaq deyil qopub ayrılan,
 İlk bahardan son bahara bir sədi bəlkə?!
 Kimin üçün ağlayırdı bu qoca çinar,
 Ağladığı göz yaşına dəyməzdi bəlkə?!

Ömrümüzün xəzan çağı, yarpaq tökümü,
 Susa-susa sirdaş oldu çinar qəmimlə.
 Dayanmışıq son baharın astanasında,
 Mən göylərlə danışırım, çinar mənimlə...

***

Can yuxuda, ürək şamdı,
 Gecədən sabaha kimi.

İynə ucu boyda yol var
Savabdan günaha kimi.

Xəyanətdən yanan Yurddu,
Kim unutdu, kimsə uddu.
Bu ağacı kim qurutdu
Kökündən budağa kimi?!

Dağ başında sinəmdə dağ.
Dağmı dağı ovudacaq?!
İşıq salmadı bu ocaq
Bu dağdan o dağa kimi.

Dil dilləndi... Olan oldu.
Söz bulandı, söz duruldu.
İlahi, nə çətin yoldu
Sinəmdən dodağa kimi?!

Dərdik, bitirdik bu günü,
Gedənlər yığsın köçünü.
Cavanşir, dur, yu içini...
Ötürüm bulağa kimi?!

***

Təkcə xatirələr yadından çıxıb,
Qalan nəyin varsa, yığıb getmisən.
Bir qara daş vardı, həsrət adında,
Onu da üstümə yığıb getmisən.

Ürəyin düşdüyü hallar görünməz,
Nəfəsin keçdiyi yollar görünməz,
Üstünə açılan qollar görünməz,
Yandırılıb getmisən, yaxıb getmisən.

Sovulmuş bağçalar çiçək axtarar,
Qopan ləçəkləri külək axtarar,
Dərd də təklənəndə ürək axtarar,
Dönüb, saymazyana baxıb getmisən.

Dolanda dumanla çənlə danışdım,
Həsrətlə, hicranla, qəmlə danışdım,

İçimdə o qədər Sənlə danışdım,
Könlüm bilmədi ki, çıxıb getmişən.

***

Daş üstündə seyrə çıxdım aləmi,
Səmalara dua edən əlim var.
Bir ocaqda istiliyim, hənirim,
Bir könlüdə soyumamış külüm var.

Mələklərdə boş dolanır ələyim,
Durub gedim dərdi dərdlə ələyim.
Bir tərəfdə sözlə dolu ürəyim,
Bir tərəfdə bu lal olmuş dilim var.

Harayıma yardım etməz, səs verər,
İstəyimi düz anlamaz, tərs verər,
Bu həyatdı... Şil-küt edər, dərs verər,
Əvvəlindən axırına zülm var.

Gül ömrünü yaşayacaq bir çiçək,
Cır ağacda cır da meyvə bitəcək,
Beş-on nəfər arxasıyla gedəcək,
Şərəfsizə şərəf verən ölüm var.

***

Dünyanın dərdləri sənlik deyilmiş,
Sınımış ümidlərdən yorulan adam.
Axtar, ürəyində bir sarı sim tap,
Təklənib içindən qırılan adam...

Quyusan, özünə enə bilərsən,
Xəyalla geriyə dönə bilərsən,
Qələm yazdığını silə bilərsən,
Qədər yazdığına qul olan adam.

Bu yalan dünyada yalan daşdın,
Zamanı yük edib, zaman daşdın,
Səs -küylü doğuldun, səssiz yaşadın,
Dərdləri köksündə qıvrılan adam.

Bağladı yolları zirvənin qarı,
Buludlar dərəyə salınmış xalı...
Uçar uçurumdan buluda sarı
İçinə ilantək sarılan adam...

***

Dünyada heç nəyi bütöv görmədim;
Hər nəfəs yarımçıq, hər addım yarı.
Buraxın, dərviş tək baş alıb gedim,
Buraxın, qoy gedim özümə sarı...

Atım öz içimə dərdi-sərimi,
Yadlarını könlümə həyan olacaq?!
Sükuta çevirim nalələrimi,
Eşidən yoxsa da duyan olacaq.

Dərdi anlayanlar sinəsi dağlı,
Umanlar səssizcə küsər içində.
Yer bağlı, göy bağlı, dörd yanım bağlı,
Ömür yaşayıram hasar içində.

Aradım, sınađım çox doğruları,
Gördüm doğrulardan yalanlar gözəl.
Yayda qışı gəzdim, qışda baharı,
Dünyada əlçətməz olanlar gözəl.

Damcılar çırpınan dərya gözəldi
Qovuşan sulardı, dərya deyil ki?!
İçində qurduğun dünya gözəldi,
Gördüyün bu dünya dünya deyil ki?!

Ancaq öz ürəyin eşidər səni,
Ömrü addım-addım göynə, ay adam...
Tənhalıq soyuqdur, üşüdər səni,
İçinə sarılmaq öyrən, ay adam...

***

Yolumu kəsən bənd işıq,
İçimdə gəzən dərd işıq,
Sular göz yaşı qarışıq,
Əyildim, içə bilmədim...

Şələmə gücüm çatmadı,
Köçlərə köçüm çatmadı,
Gecə dirəndi, yatmadı,
Yurduma köçə bilmədim.

Nə doğrudu, nə yalandı?!
Nə gedəndi, nə qalandı?!
Ağrıdan can havalandı,
Çırpındım, uça bilmədim.

Çiçək əsdi, gül titrədi,
Köz oynatdı, kül titrədi,
Həyat nədi, ömür nədi?!
Köç etdi necə?
Bilmədim.

Ruhuma nur saçan kimdi?!
Tükü tükdən seçən kimdi?!
Ürəyimdən keçən kimdi?!
Sirrini açə bilmədim....

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ! **“AZƏRBAYCAN”**

jurnalına abunə yazılışı davam edir.

Əlaqə nömrələri:

+ 99412 498-78-10

+ 99455 668-78-79

**Jurnalın bir nüsxəsinin qiyməti 2 manat,
illik abunə qiyməti 24 manatdır.**

İNDEKS: 76300

◆ N ə s r

Novruz NƏCƏFOĞLU

Bir ovuc badam

◆ *Novella*

Yuxuda onu görmüşdüm, məni qonaq çağırmışdı. Yerdən, elə döşəmənin üstündəcə süfrə açmışdı. Süfrənin ortasına dəmir çörəkqabı, tabaq qoyulmuşdu. Tabağın içində də bir ovuc badam ləpəsi... Mən əntiq dəmir, məişət əşyalarını, elə badamı, badam ağaclarını çox sevirəm. Qəribəydi, axı o, bunu haradan bilirdi?..

...Ata-baba həyatımızda bir badam ağacı vardı. Alma ağacının yanında... Badam ağacımız şümərək idi, nazik, düz budaqları vardı. Hətta yarpaqları o qədər xırda, nazik idi ki, adam onların tez saralacağından, ilk yağışdan, ya xəfif bir küləyə dözməyib töküləcəyindən ehtiyat edərdi.

Alma yetişəndə mən o ağacın altında oturub ətirli, qıpqırmızı, dadlı meyvələrindən yeyə-yeyə badam tərəfə baxardım və düşünərdim ki, görəsən, bu ağacın meyvəsi necə olur? Sonrakı illərin birində badam ağacı çiçəklədi, meyvə də gətirdi. Az gətirmədi, üstündə bar vardı, ancaq heyif ki, tez qurudu. Anlamadıq dərdini. Olmaya ətrafında iri ağaclar vardı, kölgələndi, günəş ziyasından doymadı? Ya alma ağacının bol bar-bəhrə verməyinə dözə bilmədi, hövlündən çatladı. Mənim də gözüüm badamdaydı, qurudu. Bəlkə də mən qurutdum ağacı.

O vaxtlar arxlar yaxşı işləyərdi, su sarıdan bolluq idi. Badam ağacı da zoğal ilə alma ağaclarının arasındaydı, arxın üstündə. Sonralar başa düşdüm ki, badam suyu sevən ağac deyilmiş. Yoxsa zoğal, alma ağacı kimi o da uzun yaşayar, öz bol bar-bəhrəsini əsirgəməzdi bizdən.

Həyatımızdəki badam ağacı quruyanda çox məyus olmuşdum, ağlamışdım hətta. O ağacı indi də unutmamışam. Dostlara, tanışlara həyatımızdəki o badam ağacından bəhs edəndə “yenisini ək, becər, sapsağlam, tər-təzə badam ağacın olsun”, – deyər ağız dolusu məsləhət verib, yeni dəbdə olan badam növlərindən də bəhs etməyi unutmurdular. Mən isə razılaşmırdım, nə gizlədim, qorxurdum ki, birdən yeni əkib becərəcəyim badam ağacı köhnə həyatımızdəkinə bənzəməz, yaddaşımdakı unudulmaz təəssüratları alt-üst edər.

Nəhayət, dost-tanış “badam ağacı ək”, – deyə-deyə saqqızımı oğurladı. Badam bağı saldım, xeyli, lap çox badam pöhrəsi əkdim, o qədər çox ki, indi sayını da xatırlamıram.

Pöhrələr filizləndi, budaqları pardaxlandı. Hər bahar ağaclar şövqlə tumurcuqlayıb ləçəkləyir, sıx budaqlarından yamyaşıl titrək yarpaqlar sallayırdı. Di gəl, meyvəyə çatanda nə oldusa bağ əlimdən çıxdı, saxlaya bilmədim, yenə meyvəsini dadmadım.

...İndi də yuxuda, mən dostumun açdığı süfrədə həmin o dəmir çörək tabağında badamları əlimə alıb deyirdim ki, birinci dəfədir badam görürəm.

– Hə, yuxum çin oldu, nahaq danışdım yuxumu. Əslində, yuxuda nəse vermək istəyirdi mənə, çox bahalı hədiyyə. – Dedim yox, bu bahalıqda hədiyyəni qəbul edə bilmərəm, götürmədim. Sonra dəmir çörək qabını götürmək istədim. Dəmir əşya yığmaq hobbim var axı, ancaq çatdıra bilmədim. Qapı döyüldü, kimsə gəlirdi. O, mənə mətbəxin yanındakı otaqda gizlətdi, şkafla vardı, onunla şkafla divarın arasındakı küncə sığındıq. Onu qollarımın arasına alıb, “Badam gözlüm”, – deyib köksümə sıxdım. Orada o qədər qaldım ki, yuxu mənə apardı.

Ayılında gördüm səhər açılıb, oğlum: – Ata, ata, – deyib, mənə çağırırdı. Mənim qonaq getdiyimi, burda olduğumu ona kim demişdi, kimdən öyrənmişdi?...

14 yanvar 2021-ci il

Ovcuma qazıdığım yazı

◆ *Esse*

Onu hər gün daha çox sevməyə başlamışdım. Gecələri eşikdə açıq havada qalmaq, səhərləri erkən oyanıb yataqdan qalxmamış onu ala qaralıq otaqda düşünmək xoş gəlirdi mənə. Bu halıma, belə xəfif duyğularına əvvəl ciddi yanaşmamışdım, özümə inanmamışdım bəlkə də, onu sevməyimin səbəblərini anlamamışdım. Sonradan, əslində heç bir səbəb olmadan sevmək əsl səadət imiş, – deyə düşünmüşdüm.

Həyat yavaş-yavaş rənglənilir, dondan-dona düşürdü. Saralıb xəzəl olan yarpaqlar, solan çiçəklər yenidən oyanır, ləçəklənir, yaşıllaşıp, günəşə boylanırdı.

Eşq adlı həyat bağçasında yenidən bitən, rişəsi-kökü gün-gündən qəlbimin dərinliklərinə işləyən, bu kövrək tağı necə, becərə biləcəkdimm?..

Necə olacaqdı, bilmirəm, hünərim yetsə, əlimi ona tərəf uzadacaqdım, əlini sıxacaqdım, qollarım dolansa, çiynlərini qucaqlayıb kövrələcəkdim, iradəmə, qüruruma yenilib bəlkə də dayanmadan ağlayacaqdım.

Təkadamlıq kamerada yatan məhbub kimi bir gün adını sayıqlamağa başlayanda qorxmışdım. Qorxmışdım ki, qəflətən ölərəm, o bunu bilməz. Nəinki o, heç kim bilməz nədən belə qəfil öldüyümü.

Pencəyimin yan cibindən tələkə qələmimi çıxarıb əlimə aldım, ölsəm, ilqarım, həm də etirafım olsun, – deyə nəsə yazmaq istədim, daim qoltuq cibimdə, qoynumda gəzdirdiyim dəftəri açıb baxdım, dəftərdə boş ağ vərəq qalmamışdı. Bəs mənə ağ vərəq gətirəcəkdilər?.. Eşiyə çıxarıb bir az gəzdirəcəkdilər? Nə oldu? Gəzmək bir yana, kaş ki ağ vərəq gətirəydilər. Eeh.. kaş ki...

O tələkə qələmimlə ovcumun içinə kiçik hərflərlə adını yazdım. Elə kiçik yazdım ki, heç kim oxuya bilməsin. Ən böyük əsərini yazıb bitirmiş söz sultanları kimi sinədolusu nəfəs alıb fərəhlə köks ötürdüm. Barmaqlarımı ovcumun içinə qatlayıb bərk-bərk sıxıb açdım. Dırnaqlarımın yeri ad olan hissənin üstündən çəpər çəkmişdi. Ad isə silinməmişdi. Öpdüm adından, qəlbim, ruhum elə ətirələnmişdi ki, onun rəyhəsini duyurdum sanki.

Sonra yenə əlimi büküb ovcumu sıxdım, bəlkə də indicə ruhumu cilalayan, ürəyimə su səpən o adın pozulub silinəcəyindən qorxurdum. Yatağıma uzanıb gözlərimi yumdum. Qızdırmalı adam kimi titrətdirdim, yorğanı sinəmə çəkib bərk-bərk büründüm. Beləcə, yatağımın içində xeyli vurnuxdum, gah sağ, gah da sol böyrüm üstə çevrildim. Uzun-uzun hey yuxuya getmək, yatmaq keçdi ağılımdan. Ancaq mən, yatdığım zaman, yuxuları çıxmaq şərti ilə, yaşamadığımı hiss eləmişdim. Anlamaşdım ki, yatmaq yaşamaqdan deyilmiş. İndi necə yataydım?

...Ayaqlarım yaman ağrımağa başlamışdı. Neçə gün idi ki, əməlli-başlı gəzib dolaşırdım deyə, keyimişdilər. Canım da yaman ağrıyırdı. Çox küskün idim, incimişdim özümdən. Pəncərədən zəif işıq düşürdü otağa, gözlərim o işığın işartısına dikilmişdi. Aynanın açıq nəfəsliyindən xəfif küləklə azacıq hava dolurdu içəri. O azacıq hava sıxılmaqdan pörşələnən ürəyimi sakitləşdirirdi. Sanki onun dayanması ilə gözlərimdə həyat sönəcək, qəlbim vurmaqdan duracaqdı.

Əllərimi açıb bir də ovcumun içinə baxdım, ad hələ də ordaydı, qazıdığım yerdə. Səhərin tülkü uyumazında axır ki, yuxu tutmuşdu məni, yorğan da üstümdən sürüşüb düşübmiş yerə. Üşüdüyümü hiss edəndə artıq hündürnarhar idi, günəş şəfəqdən xeyli aralanmışdı, saat onu göstərirdi. Heç sevmirdim gec oyanmağı. Yerimdən dik atıldım, sonra işimin adının məhbusluq olduğu yadıma düşdü, rahatlandım sanki. Nə qədər rahatlına bilir ki insan?..

Ovcumun içinə qazıdığım ad düşdü yadıma, tez əlimə baxdım, qazıdığım yerdən silinmişdi adı. Bəlkə heç bir ad yazmamışdım ora. Yuxu görmüşdüm... Yoxsa məni qara basırdı?

Əlimin içinin isindiyini hiss etdim, bir də dönüb baxdım, yanaqlarımdan axıb düşən göz yaşları göllənmişdi ovcumun ortasında.

Qapı açıldı. Günəşin ziyaları axdı içəri. Çıxdım mənim üçün darıxan Günəşin sevənlərə açılan qanadlarını öpməyə. Qayıdanda qucağımda bir topa ağ vərəq də vardı... Hara getmişdim, niyə qayıtmışdım, bilmirəm. Ancaq öz zindanımda onun xəyalıyla tək qalmaq alın yazıma çevrilmişdi...

Komada

◆ Hekayə

“Boş zaman yoxdur, boşuna keçən zaman var”.

Bir də... Günümüzü dəyərli edən nə varsa, taleyin bizə hədiyyəsidir. Əks təqdirdə əlimiz boş, elə günümüz də qara qalardı... Sabaha arzuları olanlar elə sabahı olan adamlardır, əgər sabaha ümidlərin də varsa, səni əhatə edəcəklərin arasında, deməli, dostların da var...

... Yaşımın başımı qoymağa bəzən daşı, kötiyü yastıq, ağac mamırını, quru ot qomasını, qamış tağını döşək bilən vaxtları arxada qalmışdı. Zaman hər küncə, bucağa astaca, səssiz-səmirsiz süpürgə çəkirdi. Mənim də bu çağlar əlimi, bəli, sağ əlimi köksümün düyünlənmiş yerinə aparıb sıxmaq adətcarlığı yaranmışdı. Ya başım heçə-boşa keçən ömür-gündən ağrısın, ya ayaqlarım daha getmək istəmədiyim yollardan yorulsun, eşitmək istəmədiyim sözdən ya dalağım sancsın, ya da mədəm “həzm edə bilmədiklərimə qulağını tıxasın”, – fərqlətməz, əllərim öz işindəydi, vərdişlərindən geri çəkilmir, o andaca ayıq-sayıq əsgər kimi köksümün üstünə atlanırdı... Əllərim əsgər sayağı farağatda duran keşikçilərmış, sən demə...

Hardasa bir ruh yanğısı hiss etmişdim içimdə. “İnsanın ruhundan əvvəl qanadları var imiş”, – deyirlər. Mənim ruhumun qanadları elə öz əllərim imiş. Bir gün köksümün bu üzücü halından bezib əllərimi göyə qaldırdım... Beləcə, ruhumun qanadlarını taxıb yuxarıda havalandırdım, ayaqlarımı yerə dirək eləyib üzünü dağlara tərəf yolu döşümə qatıb axır ki, əvvəllər heç görüb bilmədiyim, uzaqdan-yaxından gələn qonaq-qarasını elə Allah verən ecazkar gözəllikləri ilə məftun edən bir məkana yetişdim. Üz tutub gəldiyim bir dağın yamacında hansı xeyirxah bəxtəvərinə binə elədiyi yurdda, illərin şaxtasından, sazağından üşüyüb böyür-başı korşalan, yağışından, istisindən üstü-başı bozarıb solsa da dözüb duruş gətirən, qəddini əyməyən, elə o dağın qoynundakı nimdaş ağaclardan qopub düşən, mahir ustanın iti baltası ilə yonulub səliqə ilə hörülən taxta komada gecələmişdim.

Eni ilə uzununu eyni ölçülü, yığcam komanın bir qapısı, bircə də pəncərəsi vardı. Asma cəftəli ağır qapısı taxtadan idi. Ancaq pəncərənin nə çərçivəsi, nə də şüşəsi vardı. Pəncərənin üstündən divara daha hansı ağacdan yonulduğunu ayırd etmək çətin olan, sürtülüb bəzi yerlərini də ağac qurdu gəmirmiş tağ bərkidilmişdi. Komadakılar elə yolu düşən mənim kimi müsafirləri də o tağdan qışda keçə, yayda da çit, ya da olsa xara asıb istidən-soyuqdan, yağışdan-qardan daldalanmışlar. Komanın bir küncündə yanına yarmaça odun çinnənmiş çiy kərpicdən hörülmüş hisli buxarı, bir küncündə də baş tərəfi oyma taxtalarla cilalanmış kətil ayaqlar

üstə qurulmuş yataq taxtı vardı. Taxta yaxın yerdə pal-paltar dolabı, buxarının da digər yanında qab-qacaq, ərzaq saxlamaq üçün şəbəkə qoyulmuşdu. Divarla boyaboy taxçada, əlçatan yerdə yaşı bilinməyən hisli çıraq, bir də şüşəsinin başı qırılıb düşmüş qədim “onluq” nöyüt lampası hələ də dururdu. Komanın döşəməsinə söz yox idi, etibarlıydı, torpaq döşəmə palçıqla suvanmış, üstündən də gillə şirə çəkilməmişdi. Mənə görə koma bu görkəmi ilə ruhu azadlıq istəkli adamlar üçün bir kaşanə idi...

Gecəyə doğru komanın bu ehtişamını yerində qoyub, ətrafı dinşəyib duymaq, dağ havasını geninə-boluna sinəmə çəkib xəyallara dalmaq üçün ağır taxta qapını astaca aralayıb eşiyə çıxdım. Eni ilə uzununu iki arşından çox olmayan, yanları açıq, ön tərəfi iki qəymə (dirək) üstündə duran eyvan yay gecəsinin qəribə arxayındılığından sanki bihuş olmuşdu. Çətiri səmanı qucaqlayan komaya kölgə tutan ağcaqayın ağacının bu kiçik eyvana dirənən sıx yarpaqlı budaqları, sanki bu “kaşanəni” yad nəzərlərdən, bəd niyyətlə üz tutanlardan qorumaq üçün keşikçi çəpəriydi. Qaya parçalarından yonulub düzülüb, gəliş-gedişin seyrəkliyindən çayır basmış, qırxbuğum, çayır köməclərinə bürünmüş iyirmi, bəlkə bir az da artıq sayda pillələrlə üzü aşağı vadiyə enib, el arasında yeddi quyudan keçib gəldiyi deyilən, şırhaşırıla axan kəhrizin gələnə ayna tutan gur çeşməsində əl-üzümü yuyub, ətrafında gəzişmək keçirdi ağımdan. Ancaq yay gecəsinin qeyri-adi, təkrarsız hüznünü pozmağa qıymaq istəmirdim. Buradan, bu nağıllardakı gözəlliyi xatırladan eyvandan belə laqeyd ötürüb keçmək olmazdı. Beləcə əlimi atıb eyvanın bir tərəfində sıra ilə düzülən kətilərdən birini çəkib bəllədiyim yerdə rahatladım, əmin-ərxayın oturub özümü sakit gecənin ağuşuna atdım.

Oturduğum yerdə necə xəyala dalmışam, bilmirəm. Handan-hana özümə gəldim. Sağ çiynim üstən dönüb ağcaqayın ağacının eyvana dirənən budaqları arasından üzü aşağı, vadinin dərinliklərinə tərəf boylandım. Etibarlı yay gecəsinin səssizliyini yalnız qaranlığın ahənginə uyğun gecənin nəğməsinə oxuyan quş pozurdu. “Bup-bu, bup-bu”, azca ara verib yenə eyni “Bup-bu, bup-bu”, – deyə astadan, sabit ahənglə aramsız oxuyurdu. Quşun oxuduğu bu nəğmənin ahəngi elə sakit və aydın idi ki, dinləyicisini qətiyyənlə yorub bezikdirmir, əksinə, qəlbi rahatlayıb ruhu oxşayırdı. Ağlım kəsəndən, gecə ilə gündüzün fərqi fəhm edəndən bəri sakit yay gecəsinin bu nəğməsinə heç dəyişən görmədim.

* * *

Bu da yaranışın bir sirridir ki, təbiətlə qucaq-qucağa qol-boyun olan yurd yerlərinin sakit yay gecələrində o quş bu nəğməni elə hey beləcə oxuyur. Diqqət edib dinşək kəsilsəniz, əmin olun ki, siz də duyacaqsınız. Bəlkə də bu, bir quşun, yox, elə gecənin özünün oxuduğu bir nəğmədir. Gecənin nəğməsi! “Bup-bu, bup-bu”!...

Hə... Axşamdan, naxır gələndən əl-ayaq yığışana qədər dil qəfəsə qoymadan elə hey “bup-buu , bup-buu” oxuyan bu quş haqqında maraqlı bir rəvayət də var.

Deyirlər ki, ötən zamanlarda Bup-bu adlı bir zənən var imiş. Usuf və Nəsif adlı da iki oğlu. Oğlanlar buzov otarmağa gedirlərmiş. Bir axşam buzovları otlaqdan geri gətirəndə görürlər ki, bir qarının buzovu qalıb çöldə. Anaları Usufla Nəsifi döyür, danlayıb çımxır ki, tez gedin, qarının buzovunu tapın, gətirin. Oğlanlar buzovun ardınca gedirlər. Bir azdan ananın ürəyi yumşalır. Deyir ki, durum süd bişirim, uşaqlar acdırlar, gələndə yesinlər. Ana nə qədər gözləyir, Usufla Nəsif geri dönmür. Sabah olur, baxır ki, yenə qayıtmadılar, yəqin edir ki, hələ də buzovu tapmayıblar. Balalarını axtarmaq üçün yola düşür. Axtara-axtara onları haraylayır:

– Usuf, Nəsif, gəl süd iç!

– Gəl! Süd iç!

Quşa çevrilən ana o gündən bu günəcən hələ də “Bup-bu, bup-bu”, – deyərək oğlanlarını haylamaqdadır.

* * *

... Hələ ertədir, əl-ayağın yığışmasına çox var. Bu hesabla səs-səsə verən cırcıramaların, yaxındakı nohurda qur-qur quruldayan qurbağaların səsinin arasında insanın ruhuna rahatlıq, qəlbinə kövrəklik gətirən bu quşun nəğməsinə doyunca qulaq asacam.

Bu, quş nəğməsidirsə, elə cırcıramaların da səsi, qurbağaların qurultusu ilə bir-birinə qovuşub gecənin simfoniyasına çevrilir...

* * *

... Vadiyə qaranlıq çökdüyündən, aşağı səmtdə daha heç nə görünmürdü. Az əvvəl gətirib dirəkdə odun çivdən asdığım, şüşəsinin bir tərəfi qırılıb düşmüş lampanı yandırdım. Lampanın öləziyən, hərdən də eyvana axan mehdən xəfifcə titrəyən işığında bir xeyli beləcə oturub qaldım. Daha vadiyə enmək, su içmək istəyimdən vaz keçmişdim. Qaranlıqdı, qatı qaranlıq. Yay gecələrinin də bəzən ayı “oğurlayıb gizlətdiyi”, belə qatı qaranlığa qarq olduğu vaxtları olur. Düşündüm ki, lampanı da asdığım yerdən götürüb yenə öz “kaşanəmə” dönüm. Ancaq anidən diqqətimi çəkən bir mənzərə məni fikrimdən daşındırdı. Bu darısqal eyvanın sütunları, iki qəymə arasında, o iki arşınlıq yerdə özünə görə cüssəli, cəntərəq bir toratan (hörümçək) kələfin ucundan yapışıb çəkə-çəkə uzadıb əriş-arğacı yerbəyer edə-edə sürətlə öz hanasını uzadırdı. Həm də eyni vaxtda toxuyurdu. Görünür, kələf də, düycə də, iy də, elə cəhrə də – hamısı toratanın qarnındaydı. Toratan sürətlə hərəkət etdikcə iplər də ardınca uzanırdı. Bu toratan haradan gəlib çıxmışdı, sürəhinin iki dirəyinin

arasındakı boşluqda bir anda necə peyda olmuşdu, ipini düyçədən necə, nə vaxt çıxarmışdı, kələfi necə açmışdı, hiss etməmişdim. Dedim axı, ruhumun nəğmə qoşan vaxtları arxada qalsa da, bu gün nədənsə lap şairlər kimi dərin xəyallara dalmışdım.

Toratanların həyatı çoxuna yaxşı tanış olan həşaratlardır. Haqqında da az-çox nəşə bilirik. Uşaq vaxtı nənələrimiz bizlərə: “Toratanı öldürmək olmaz, ayaq altında əzmək də günahdır”, – qadağasını da qoyublar, əlbəttə, yəqin bir səbəbi olmamış olmaz. Belə deyimlər, duyumlar sınaqdan çıxaraq örnəyə çevrilib.

Toratanların qeyri-adi, digər həşaratlardan fərqli qidalanma qaydası olduğunu da eşitmişəm. Toratan öz ovunu sancmaqla onun bədəninə hansısa bir xüsusi maddə yeridir və bu maddə onun ovunun daxilini mayeyə çevirir, sonra isə qidasını beləcə somurub həzm-rabedən keçirir. Ehh, azmı toxuyub tor quran görmüşük. Elə toratanın torunu da eləcə. Ancaq bu tor da, toratan da, bambaşqaydı. Toratanın tor qurmasını, torunu necə məharətlə toxumasını ilk dəfə idi ki, belə yaxından seyr edirdim.

Müsaşırı olduğum bu taxta komanın giriş qapısının ağzında, miyanə eyvançada rastlaşdığım, mənimlə bərabər həmxana olan bu toratanın bədən quruluşu bütün başqa həmcinsləri ilə eyni olsa da, xeyli cüssəliydi, özünə görə yekə gövdəsinə rəğmədən çox çevik idi. Uzatmaqda olduğu “hanasının” konturları üzərində sürətlə hərəkət edir, arxa, quyruq tərəfində ucdakı çıxıntının alt hissədən, “kələfdən” açılan ip, o, irəlilədikcə ardınca uzanır, uzandığı yerdə əllərindəki alət əvəzi barmaqları ilə toxuyub bərkidir, eyni anda da cilalayır.

Üzbəüz dayanıb tamaşa etdiyim, seyrinə daldığım bu müdhiş mənşərədən, daha doğrusu, iş ahəngindən heyrət içindəydim. Yaradanın qüdrətini, yaratdıqlarına verdiyi fərqli qabiliyyətləri və onların təbiətlə bağlılığını düşünürdüm. Toratanın hərəkəti, gördüyü iş dediyim kimi, sürətli və ölçülü-biçili idi. Əvvəlcə quracağı torun planını çəkdi. Küncdən-küncə, dörd nöqtəyə ip atdı, diaqonalları qurdu. Bir baş örtüyü, kələğayı ölçüsündə sahəni sürətlə çərçivəyə aldı. Elə həmin sürətlə də yuxarı-aşağı paralellər çəkdi. Kələfin ucu arxasından açıldıqca əllər, ayaqlar, qollar, qıçlar, barmaqlar hamısı eyni anda hərəkət edir, hər bir əza biri digərinə toxunmadan, maneçilik törətmədən sürətlə fərqli işlər görürdü. Bu ecazkar mənşərənin seyrinə daldıqca nənələrimizin, analarımızın xalca-palaz toxumaq üçün hana uzadanda arğacdan başlamalarını xatırlayırdım. Nənələrimiz də o hanaları uzadanda onlarla əl, qol, ayaq – hər biri bir işi görüb vahid məxrəcdə toplayırdılar, neçə qızın, gəlinin bu birgə işinin adını da iməcilik qoyurdular. Toratan isə tək idi, bu qədər işi yalnız başına, tək icra edirdi. Bədəninin əzaları əsl elektron maşın idi, bir mərkəz, beyin avtomatlaşmış qaydada bütün prosesini idarə edirdi və iş də yaxşı gedirdi. Toratanın iməciliyi özünün əlləri, ayaqlarıydı. Toratan sonra o paralelləri əksinə ötüb toxudu, mərkəzdə və künclərdə dairələr ayıraraq onları da elə

tor formasında, kənardan mərkəzə doğru incə naxışlar vurur, o dairələrdən mərkəzdəki nisbətən böyük dairəyə millər uzadırdı. Hə, anladım, bu millər torcuqlara düşəcək ovunu mərkəz dairəyə daşımaq üçün yol idi. Düşünürdüm ki, bu hörümçəyin qarnında nə qədər ehtiyatı vardı ki, uzatdıqca uzadır, toxuduqca toxuyur, ardı da elə hey gəlir, bitib tükənmək bilmirdi...

Bu maraqlı mənzərəni seyr etməkdən doymuşdum. Özümü içəri, sevimli "kaşanəmə" atmaq, duyğularımın, acılı-şirinli xatirələrimlə qol-boyun olmaq istəyirdim.

Oturduğum kətilin üstündən qalxdım, vadiyə tərəf – üzüaşağı, üzüyuxarı yamaqlara doğru bir xeyli baxdım. Qaranlıq qara çuxasını ətrafa elə sərmışdi ki, heç nə görünmürdü, təkcə gecə öz nəğməsini, "bip-bu, bip-bu", – deyər aramla oxuyur, sərin dağ havası budaqları bu eyvanı qucaqlayan, indi də toratana və onun qurduğu tora pasiban olacaq yarpaqların arasından süzülüb axırdı. Şüşəsi qırıq lampanı asdığı yerdən götürüb gecənin nəğməsini ruhuma, səssizliyini də içimə çəkib qapıya tərəf döndüm, ayağımı yerdən üzüb içəri otağa keçmək istəyirdim ki, boynumun ardından vadi boyunca bir işıq seli axdı və ətraf aydınlığa qərqləndi. Ardınca da üzü dağlara tərəf yamacın başındakı yaldan qalxan hay-küy, gurultu, musiqi sədaları yay axşamının hüznünə, sakitliyinə son qoydu. Anıdan qopan bu səs-küy gələn tərəfə baxdım. Sən demə, yamacın yalında, tərənin belində böyük bir imarət, dəbdəbəli ev var imiş. Səhər gələndə, ya diqqət edib fikir verməmişəm, ya da...

* * *

Qədimlərdən əzəmətli, dəbdəbəli, bizlərə görə isə, ölçüsüz-biçisiz həyat, yaşayış tərzini yeraltı, qaranlıq dünyanın sakinləri divlərin, cinlərin timsalında çox sevdiyimiz nağıllarımızın dili ilə deyilər, danışılardı. Uşaq vaxtlarımızda belə nağılları dinləyərək qorxduğumuz, vahiməyə düşdüyümüz anlar, eləcə də, bəzən qanad açıb içində olmaq istədiyimiz məkanlar çoxuna tanış hisslərdir... Yeraltı dünyanın o möcüzələri, əzəmətli həyat tərzini əfsanələrdə olduğu kimi indi də, rəngbərəng işıqları göz qamaşdıran, haylı-haraylı, təntənəli, qaynar gecə həyatı dəbdəbədir. Az qala belə gecə təntənələri, dəbdəbələri yaşam ölçüsünə çevrilməkdədir...

O yolun başındakı evdən indi müsafiri olduğum bu xanənin ayağındakı dərəyə, dərənin sinəsindən gur axan, az əvvəl gedib su içmək istədiyim Yeddi çeşmə bulağa enmək üçün, demə, başaşağı yol, pilləkənlər də varmış. İndi ətrafı çıraqlanmış gur işıqların altında o yol da, par-par parıldayan pillələr də aydın görünürdü.

Əynində qara, elə gecənin öz rəngində yay köynəyi və şortik olan kişi, yanında isə saçları sarışın, açıq-saçıq libas geyinən hündür boylu, nərmənəzik qadın bir-birindən yapışıb yanı-yanı pilləkənləri enirdilər. Yavaş-yavaş addım atmaqlarından sürüşüb yığılmaqdan qorxduqlarını

zənn etmək olardı. Yaxınlaşdıqca səsləri lap aydın eşidilirdi. Qadın dayanmadan danışırdı. Görünür, bu gəlidiyi yolu enmək ürəyincə deyildi.

Ürəyimə şübhə damdı, bu gələnlərin məni bu köhnə komadan qovacaqlarından, ya da "mülkümə icazəsiz girmisən, zəbt etmisən", – deyə günahlandıracağından qorxdum, hətta içəri adlayıb papağı yarıq lampanı da söndürərək qaranlıqda oturub gecəni xətasız-bəlasız, birtəhər keçirmək də keçdi ağımdan. Ancaq yenə maraq üstün gəlmişdi, fikrimdən əlbəə daşındım, olacaqlara dinşək kəsilib, qulaq asmağa davam etdim.

Qadın deyincə: "Ayaqlarım əyildi, dabanım da qanayıb deyəsən, nə su içmək istəyirəm, nə də bulağı görmək. Hara gedirik, axı nə var orada? Dönək, qayıtmaq istəyirəm", – deyə elə hey eyni sözləri təkrarlayırdı.

Kişi isə mülayim şəkildə:

– Az qalıb, lap az, Şivam, kraliçam, indicə yetişəcəyik, görəcəksən. Bumbuz suyu var bu bulağın, diş göynədir, hələ havası, ağacların xışiltısı, əsl musiqi burdadır, duyub eşidəcəksən, gəl kraliçam, gəl, – deyə darbalaqtımanlı qadına dil tökür, ehtiyatla üzünü enişə çəkirdi.

Qadın ayağını yerə dirəyib: – Bəsdir, daha getmirəm, – deyib duranda kişi əməlli-başlı yalvarmağa başladı:

– Güleyşəm, mənim quzum, gəl çiynimə alım səni, lap belimdə daşıyım, hə, nə deyirsən, alımmı səni çiynimə? – deyərək yerə doğru ikiqat əyildi.

Qadının səsi yavaş-yavaş adi danışq tonundan çıxıb çığırta keçirdi.

– Gəlmirəm, eşidirsən, gəlmirəm! – deyib yerə oturdu. Kişi yerində durub bir an heç nə demədi, görünür, bu xanımla aşağıdakı bulağa qoşa yolçuluqdan daha ümidini üzmüşdü. Handan-hana dilləndi:

– Daha onda özün bilərsən, gəlmirsən, gəlmə. Onda qoy zəng edim, uşaqlardan biri gəlib səni aparsın, mən də su içib qayıdaram, – deyib köynəyinin cibini əlləşdirdi, mobil telefonunu axtarırdı.

Qadın çökdüyü yerdən dik qalxdı:

– Sən daha zəhmət çəkmə, mən "sms" atdım, odur ey, Titan gəlir, onunla qayıdacam. Qadının səsi əvvəlki ahənginə qayıtmışdı, çığırta sovuşub getmişdi. O, bayaqdan bəri pillələrlə yan-yana üzünəşığı onu az qala qucağında daşıyan kişinin daha nə deyəcəyini gözləmədən, elə həmin anda gəlib yetişən Titan dediyi adamın boynuna atıldı. At belində, yəhərin üstündə oturubmuş kimi ayaqlarını da ardınca qaçaraq gələn o Titan dediyinin sinəsindən üzünəşığı çarpaz sallayıb çılğıncasına gülərək kişiyə tərəf boyladı: – "Çüz", Qurbançik! – deyə qulaqbatırıcı bir qıyya vurdu. Tez dönüb toratanın toruna baxdım, yerindəydi, sahibi də başda, lap son çıxıntıda oturmuşdu. Yəqin ov gözləyirdi, ancaq bu qaraqışqırıqda Toratanın bu balaca eyvandakı iki dirəyin arasını başabaş tutan toruna, zənnimcə, nəinki bir böcək, heç adi bir mığmığa, hünü də düşən deyildi. Hə, kişinin adı yəqin "Qurban" idi, qadın Titanın boynuna minib gedərkən "çüz", "Qurbançik" dedi axı. Məni indi də bu sözün fikri alıb aparırdı. Qadının dönüb gedərkən gülərək işlətdiyi "çüz" ifadəsi elə bil qulaqlarım-

dan keçmiş əyyamların əl daşı kimi asılıb qalmışdı, sovuşub getmirdi. "Çüz" görəsən hansı dildədi, nə anlamı verir? Hə, bu sözün bizim dildə sinonimi necə olar, öyrənəm gərək.

* * *

Mən indi, anidən peyda olan bu şəxsdən də, elə o çilçıraqdan, mərmər pilləkənlərdən də necə olur-olsun, qurtulmaq üçün yollar arayırdım.

Hörümçəyin qarşımdakı bu ağacda, iki dirək arasında tor qurmağında bir hikmət varmış demək...

Əcəba, hörümçək məni, görsəm-görüşsəm düşə biləcəyim o darbalaq geyinən qadının torundanmı xəbərdar etmək istəyirdi, ya da bu anidən peyda olan hündürgöbək tosqun adamın şərindən, xətasından uzaq durmaq, sərhəd qoymağı anladırdı? Hər halda başıma gələn, bu gün qarşılaşdığım bu hadisələrdə anlaşılmaz çox şeylər vardı.

Daha gecə quşları da, yayın simfoniyasını fasiləsiz çalan cırcıramalar da, hətta qurbağalar da susmuşdu. Şırhaşırıla axan bulağın həzin nəğməsi eşidilməz olmuşdu.

Dağın başındakı evdən gələn hay-haray, bayağı musiqi səsləri bir-birinə qarışmış gecənin də, nə ki canlı var hamısının hüsurunu qaçırmışdı. Mənim kimi o canlılar da, yəqin ki, indi qaçmış qurtulmağa bir yer axtarırdılar.

Bir gözəl xanımın incə, xoş bir təbəssümü ilə göz-gözə gəlmək ləyaqətli bir kişiye bir ömür qədər bəs edəcək müqəddəs bir duyğudur. Aman Şivakimisinin əlindən, yazıq Qurbançiklər...

* * *

...Ağlımdan keçəni deyirəm, düşündüm ki, aman Allah, o nağıldakı Uşfla Nəfisin itirdiyi dana birdən bu qadının, ya da elə buna bənzər belə bir qadının olsaydı, onda uşaqların taleyi necə olardı, anaları onları yenə dananı axtarmağa göndərərdimi? Yəqin göndərməzdi. Onda gecənin bu ecazkar nəğməsi, "bip-bu, bip-bu" nəğməsi də olmazdı. Onsuz da bu hay-haraydan, qıyha səşindən sonra gecənin olan nə vardısıa susmuşdu, meydanı divlərə, cinlərə vermişdi!..

Adı yəqin ki, Qurban olan kişi vadiyə, kəşin içindəki yeddiçəşmə bulağa doğru sürətlə gəlməkdəydi. O yaxınlaşdıqca məni görəcəyini düşündüm. Ehtiyatı əldən verə bilməzdim, ona görə bayaqdan bəri əlimdə tutub saxladığım lampanın öləziyən işığı məni "ələ verər" deyər otağa keçdim. Şüşəsinin bir tərəfi yumurta boyda sınıb düşmüş lampanı götürdüyüm yerdən, taxçanı çiyini üstə saxlayan dirəkdən-dirəyə vurulmuş odun çivdən asdım.

Eyvana qayıdıb yenə müşahidəmə davam elədim. Lampanı içəri aparıb gizlənmək cəhdim əbəsmiş, yalın belindəki o dəbdəbəli evdən, evdən vadiyə, yeddiçəşmə bulağa enən pillələrin ətrafında dirəklərdən asılmış

lampalardan bərq vuran gur işıqların şöləsi durduğum yeri də əməlli-başlı aydınladırdı. Daha məni nə ağcaqayın ağacının sıx yarpaqlı budaqları, nə də toratanın iki dirəyi birləşdirən kəlağayı boyda toru görünməz edib dal-dalaya bilməzdi. Beləcə, bu “ehtişamlı” taxta komanın iki arşın enliyindəki eyvanında işığın içində üzürdüm...

...Qurban, axır ki, gəlib yeddiçəsmə bulağa yetişdi. Bulağın üstündəki taxta parçaya əlini belə uzatmadı. Özüylə gətirdiyi torbanı açdı, torbadan büllur piyalə çıxarıb su şırnağına tutdu. Bir, iki, üç, – içdi, bir an duruxdu, heç “oxqay” da demədi, ancaq “əsl su, bax, belə olar”, – deyə təriflədi. Azca ara verib yenə büllur şüşə piyaləni su ilə doldurub bir də başına çəkdi. Mən isə yuxarıdan, eyvandan baxaraq, “kişi təşnədir, şəkər yox a, təşnə”, – düşündüm. Ancaq nəyin təşnəsiydi, bunu bilə bilməzdim, axı hələ tanış deyildik. Kişi, qadının təbirincə desək, “Qurbançik” piyaləsini təzədən su ilə doldurdu, ancaq bu dəfə içmədi, əlində tutaraq çəsmədən aralanıb pillələrlə qalxmağa başladı. Sonra kiçik meydançada dayanıb ətrafa göz gəzdirdi.

Deyəsən, səhv etmişdim. Qabaqlayıcı tədbirim işimə yaramışdı. Ağcaqayın ağacının eyvanı qucaqlayan sıx yarpaqlı budaqları, toratanın qurduğu kəlağayı boyda tor məni əməlli-başlı qoruyurmuş. Özümü bir az da sıx yarpaqların tam örtüyü küncə tərəf verdim.

Kişinin ardınca gələn vardı, həm də bu gələn adam elə uzaqdan hövlnak:

– Qurban müəllim, Şiva xanım qayıdıb getmək istəyir. Deyir darıxdım burada, bu dağın başında daha qala bilmərəm. Sizi gözləyir, – deyərək tövşüyə-tövşüyə gəlib kişinin yanında durdu.

Qurban müəllim hələ də ətrafı seyr etməkdəydi. O, üzünü ardınca gələn adama tutub:

– Satik, “bu komanın sahibini tapın” demişdim, nə oldu? Bir xəbər çıxmadı?

– Axtarıyıq, Qurban müəllim, tapmışıq, görüşmüşük də, ancaq...

– Ə, sözü gəvələmə, nə ancaq? Deməmişəm, tap, pulunu beşqat ödəyəcəm. Hə, nə deyir?

– Qurban müəllim, demişik, lap siz deyəndən də artığını verəcəyik, – demişik. Ancaq razılaşmır, “satmıram, əl çəkin, məni rahat buraxın”, – deyib durur.

Satik deyilən adam nəfəsini dərib davam etdi:

– Qurban müəllim, Şiva xanım qırğın edir, indi aləmi vurub qatacaq birbirinə. Elə-hey yapışıb durub ki, tez geri dönəsiniz...

Qurban müəllim ətrafı bir də gözdən keçirib geri, gəldiyi yola tərəf döndü, tələsik yola düzəldi. Gedə-gedə “Satik, bu işlə ciddi məşğul ol, tapın o adamı, danışın, razı olmasa başqa yolla...” Dodağının altında nəsə pıçıldadı, orasını eşitmədim. Sonra da: “O komanı uçurub yerində beşmərtəbə otel tikəcəm. Satik, otel ee, otel! Başa düşdünmü? Bu su da, bu ərazi

də, o koma da mənim olasıdır, biləsən! İşləyin, işləyin”, – deyib yanınca yeriyan Satikin kürəyinə bir şapalaq vurdu.

Pilləkənin ətrafında hündür dirəkdən asılmış işıqlar birdən alışıb yandığı kimi anıdan də söndü. Qatı qaranlıq mərmər pillələrə də, o pillələrlə enib-qalxan, axşamın hüznünü pozanların da ardınca qapqara bir süpürgə çəkdi sanki. Qaranlığın içində itib yox oldular.

* * *

Ağcaqayın ağacını da, toruqarışq toratanı da eyvanda qoyub “kaşanə” komamın qapısını aralayıb içəri keçdim. Cibimdən həmişə özümlə gəzdirdiyim kibrit qutusunu çıxardım. Taxçanın altındakı dirəkdən aşdığı güdül, şüşəsisıniq lampanı yandırdım. Zərif işıqla bərabər piltənin qoxusu da otağa yayıldı. O gur işıqların içində eləcə əriyib itdilər.

Dərindən nəfəs aldım, arxayınlaşmışdım, bu əhvalla “Şivaçılar”ın bu axşam buraya, bu yeddiçəsmə bulağa dönməyəcəklərinə əmindim.

Keçib taxtın üstündə oturdum. Çiyrimi taxta divara söykədim. Taxta divar mütəkkə kimiydi, başımı dirədim, çox rahat gəldi mənə. Bir az əvvəl gördüklərim, şahidi olduqlarım bir-bir gözlərimin önündən keçdi, fikrim yenə uzaqlara, ötüb keçənlərə apardı məni...

* * *

Taxta çarpayının üstündə oturmuşdu. Birdən canı yeri çəkdi, elə oturduğu yerdən qanrılıb arxası üstə uzandı. Deyirlər, bədəni qıcadıb bir neçə dəqiqə o vəziyyətdə saxlamaq qan dövranını yaxşılaşdırır. Vücudunu gərib bir neçə dəqiqə elə qaldı, gərnəşdi, “ehey!” deyə haylayıb dərindən nəfəs aldı. Xeyli rahatlanmışdı. İndi də nəzərlərini tavana dikib öz aləminə dalmışdı. Sanki baxışları ilə tavanı yarıb arxasında yeni bir dünyaya pəncərə açacaqdı. Elə açdı da, xatirələri yavaş-yavaş çözləndi, onu qoy-nuna alıb çox-çox uzaqlara, ömrün onun özünəməxsus, “mənam-mənam” deyən zamanlarına çəkib apardı...

* * *

...Elə indi qonaq olduğu bu yerdəki otağa bənzər bir otaqdı. Onda da yay idi, yayın orta ayı. Yol gəlirdilər, birdən şıdırğı yağış başladı.

...Qırmızı papaqlı lampanın elə öz rənginə yaraşan parlaq, al-qırmızı işığını azaldıb aramsız yağın yağışın səsinə qulaq asırdılar. Bir azdan navalçalar da təmizlənilib yuyulacaqdı, şəffaf, tərtəmiz yağış suyundan dünyanın özü də yuyulub-durulub saflaşacaqdı. Göz-gözə, nəfəs-nəfəsə idilər. Sanki bədənlərinin bütün üzvləri bir-birilə qarşılıqlı anlaşmadaydı. Qərribə idi. Amma qərribə olan nə idisə, onu izah etmək müşkül idi. Bəlkə elə xoşbəxtlik sandığının özü də qərribə və anlaşılmaz şeydir. Ömrün elə anları olur ki, qaçırıb əldən yox, ömürdən verdiklərini düşündükcə hər şey qərribə görünə bilir...

Arxası üstə xeyli beləcə uzanıb qaldılar. Yağışın sehrinə düşmüşdülər, nəfəslərini içəri çəkib damlaların xəfif mışıltısını dinləməkdəydilər. Şimşək çaxdı, diksindilər. Ondan yağışın güclənib-güclənməyəcəyini soruşdu.

– Şimşəyin çaxması qəzəbin soyumasına bir işarədir. Nərə çəkir, hayqırır ki, “baxın, gördünüzü neynədim, qorxun qəzəbimdən”. Yağış daha güclənməz, bir azdan elə başladığı kimi də qəfildən kəsəcək, hələ bəlkə göy qurşağı da çıxacaq, – deyərək həvəslə izahat verdi. Sanki bunu deməklə onu sakitləşdirmək istəyirdi. Yəni, getməyə tələsmə, bir az da yanımda qal... O da ürəyimdən keçənləri duyurmuş kimi, üzünü güzgülü paltar dolabına tərəf döndərərək elə yataqdaca “məni qucaqla...”, arxasınca da “məni belə xatırla...”, – dedi.

Hər görüşü, bax beləcə, son görüş kimi yaşayırdı. Örtüyü dartdı, elə bil ki, ulduzlar göz vurur, “sizi gördüm”, – deyirdi... Örtüyü çəkib təkrar büründü. Yağış kəsmişdi, navalçalardan axan suyun şırıltısı, damcılardan tapanlıq səsi da gəlmirdi. Amma yenə də... onun üçün ən gözəli sevən qadındı, yağışın nə dəxli var...

* * *

Çərçivəyə salınıb divardan asılan şəklə yaxınlaşdı. Sanki hansısa qeyri-iradi bir qüvvə onu çəkib şəklə tərəf apardı. Heç bir ölçüyə sığmayan bir ömrün xatirə dolu anlarını bəzən bir fotosəklində çərçivəyə salırsan. Ömrə güzgü tutan o mübhəm xatirələri dondurub saxlamaq üçün.

Xatırladı, anasını erkən itirdiyini demişdi. Onda qırx yaşı varmış. Ya da ona elə gəlmişdi ki, anası qırx yaşında dünyasını dəyişib. Şəkildəki qadın isə xeyli yaşlı görünürdü. Otağa göz gəzdirdi. Nəzərləri sanki sonsuzluğa uzandı. İnsanın yaşı onun yaşadığı ilə ölçülsəydi, görəsən, indi şəkildəki anaya hansı yaş vermək olardı? Sanki bir nəsil insan ömrünü başa vurmuş yaşdaydı o çərçivəyə alınmış şəkildəki ANA!.. Bəlkə də baxışları yorulmuşdu, ya duyğuları qarışmışdı. Axı gecəyə çox vardı hələ...

* * *

Bu komanı bütün halıyla “kaşanələrə” bənzətməyə çalışsam da, bir toratanın əlində naçar qalan tozlu divarlarına göz gəzdirdim. İndi şimşək çaxsa, bir selləmə yağış gəlsə, hər yerindən su damacaq. Bəlkə, elə o yağacaq yağışda bir ümid yeri tapa biləcək bu halım... İndi qapım döyülsə... Kaş ki, döyülsə... Ağıma nələr gəlməz ki... İlk əvvəl Qurban ağıma gələr. Qurbançik... Gəlsəydi, çox güman ki, salamsız-kəlamsız bir əda ilə:

– Ehey, ay adam, sən kimsən orda, buralarda nə gəzirsən, düş bir bura gəl, gəl görüm hələ kimsən, nəçisən sən? – deyərək, amiranə tərdə məni sorğulayardı. Mən isə səbrli olmağa çalışardım, zətən başqa əlac da yoxdur, öz evimdə deyildim ki. Qonağı olduğum bu “şahanə” koma bəlkə elə bu adamın, yanındakı arvad demişkən, Qurbançikin idi.

Bu fikrimdən tez də vaz keçdim. “Belə saf, təmiz məkan bir arvadla yüzə metrə yolu qoşa gələ bilməyən birisinin ola bilməz”, – deyərək öz-özümə

təsəlli verdim. Hətta “qapımı kim döyür döysün, bircə Qurban olmasın”, – deyə düşündüm. Çünki onun belə kükrəməyinin qarşısında, əlbəttə ki, mən də susmazdım, cavab verməli olardım. Bu da hara çəkib aparardı, bir Allah bilir.

Eyvançada durduğum yerdən bir az da irəli, toratanın hanasının arğaclarını pərçimlədiyi dirəyə yaxınlaşıb, əlimi ağac dirəyin ortasına söykədim, təmkinlə, bir az da astadan, sanki kimliyimi soruşan bütün dilbilməzlərə deyirmiş kimi bərkdən:

– Mən də bir adamam, Tanrı bəndəsi – dedim. Nəçiliyim indi özümə də məlum deyil, nə etməyim isə hələ sirdir, tək məqsədim məlumdur, o da bu gecəni qonağı olduğum bu xanədə keçirmək!

Demişdim axı, hardasa bir ruh yangısı hiss etmişdim içimdə. “İnsanın ruhundan əvvəl qanadları var imiş”, – deyirlərmiş, necə də düz imiş... İndi özümün gedə bilmədiyim yerlərə ruhumun qanadları ilə uçub getmişdim...

Qapımın döyüldüyünü hiss edib yerimdən dik atıldım... Bir anlıq da olsa qapımı döyənün bu dəfə “Bup-bu” adlı həmin zənən olduğunu düşündüm. Yazıq arvad, yəqin yenə də öz oğullarını axtarır, Usufə Nəsifi... Az qala durub qapını açacaqdım, yadıma düşdü ki, bu, o qədər də asan deyil... Mən, bu köhnə komamın işığı eşiyə sızmasın deyə, lampanın piltəsini üsulluca çəkib aşağı salmışdım.

* * *

Nə uzaqlarda gur yanan rəngbərəng işıqlar, nə də icazəsiz də olsa qapımı döyənlər anlamaz məni. Məni anlasa-anlasa, o şəkildəki Qadın anlar... Bir nəsil insan ömrünü çərçivədə başa vurmuş şəkildəki Ana!

* * *

Yenidən qapım döyülsə... Kaş ki, döyülsə... Yağışlı gündə mənə sığınan xəyali sevgi yenidən qapıma gəlsə...

İlahi, qapım döyülür deyəsən... Qulaqlarıma inanmıram...

Uşaq kimi qalxıb qapıya qaçıram... Qapını açar-açmaz, uzaqlarda göz qamaşdıran rəngbərəng işıqlardan tamam fərqli bir işıq dolur otağıma... Mənim köhnə komam bu dünyanın ən işıqlı kaşanəsinə çevrilir...

27 yanvar - 5 mart 2024-cü il

Redaksiyadan:

Hörmətli Novruz müəllimi anadan olmasının 70 illik yubileyi münasibətilə ürəkdən təbrik edir, ona cansağlığı və yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Əfşan YUSİFQIZI

İNCİDİLMİŞ RUHLAR

◆ *Sənədli povestdən səhifələr*

O, çarpayının yanındakı çəkəkləri ayağına keçirib pəncərə önünə gəldi, bayıra boylandı. Qızıla çalan qırmızımtıl geyinmiş tunc rəngli ağaclar başlarını bulayırdı. Göy çəmənliyin ortasındakı gölməçə isə küləyin qəzəbi ilə öz çəmbərində oynamaqdaydı...

Rita o gün əmisi Cabirdən eşitdiklərinə hələ də inana bilmirdi.

25 Fevral 1988-ci il

Sabunçu vağzalına Ermənistandan qaçqın dolu bir sənişin qatarı gəlirdi. 29 yaşlı Eduard Qriqoryan qarışıqlıq yaratmaq üçün "Asala" terror təşkilatında xüsusi hazırlıq keçmiş bir neçə erməni quldurunu da özü ilə götürüb azərbaycanlının meyitini gətirirdi.

Dəstə üzvləri vağzala yığılanlar arasında qabaqcadan hazırladıqları ssenari ilə qıcıqlandırıcı xəbərləri yaymağa başladılar. "Ermənilər bizi qırır! Vaqonlarda 100-dən çox meyit gətirmişik. Binamuslar qız-gəlinlərimizin başına oyun açdılar. Uşaqların başını kəsib anasının qarnına soxdular! Biz onlara qardaş deyib bağrımıza basmışıq. Görün bu biqeyrətlər nə etdilər"!

Çox çəkmədi vağzal adamlarla doldu. Dəstə tapşırılan "vəzifəni" icra edəndən sonra vağzal tərk etdi.

Quldurlar təyin olunan yerdə görüşüb Sumqayıta yollandılar...

Sumqayıtlılar səhər-səhər evdən çıxanda qapıları ağzında bir məktub gördülər. Məktubda yazılmışdı. "Vətənpərvər ol! Ermənilər tərəfindən günahsız qətlə yetirilmiş insanları son mənzilə yola sal"!

İki saatdan sonra camaat küçələrə tökülüşdü...

Sumqayıt – 26 fevral, 1988-ci il. Cavad işdən çıxıb 56 nömrəli marşruta mindi. Səhər-səhər süfrə arxasında arvadı Svetlana ona: – "Gələndə üçüncü mikrorayondan gəl. Fatma xaladan camış qatığı, göy-göyərtili al. Axşam Albertlə Eduard bizə gələcək" – demişdi. Eduard Svetlananın böyük qardaşı idi.

Sumqayıtın Səməd Vurğun küçəsində yerləşən 122 №-li binanın sakinləri 1971-ci ildə Eduardın Stepanakertə köçürüldüyünü eşidəndə sevincdən bilmədilər neynəsinlər. O, hələ on iki yaşından kriminal aləmdə dolaşırdı. Onunla oynayan

uşaqların valideynləri çox narahat idi, abırlarına qısılib uşaqlarını “Paşa” ləqəbli bu xuliqandan qorumağa çalışırdılar.

Robert arvadı Valentina ilə məsləhətləşib uşağı Stepanakertə, babasının yanına göndərmək qərarına gəldi.

Eduard Stepanakertdə, “4 sayılı orta məktəb”in beşinci sinfində təhsilini davam etdirdi...

Eduard məktəbdən gəlib, yeməyini yeyəndən sonra, “Qriqoryan” kilsəsinə yollanırdı.

Orta məktəbi bitirəndən sonra Eduard ara-sıra Sumqayıta, atasıgilə gəlirdi. Şəhərin küçələrini gəzib dolayırdı, veyillənirdi.

Növbəti gəlişinin birində bacısı Svetlananın Sumqayıtda azərbaycanlıya ərə getdiyini, ondan da dünyaya üç uşaq gətirdiyini eşidəndə dəli olub özündən çıxmışdı. Bu hadisədən sonra bacısına nadir hallarda baş çəkirdi. Onun uşaqlarına da qanı qaynamazdı.

Svetlananın həyat yoldaşı Cavadın da qayınlarından xoşu gəlmirdi. Amma həyat yoldaşının xətrinə görüşəndə səmimi davranırdı.

Cavad ailədəki ilk əkizlərinə Azər və Azad adını verdi. Növbəti dəfə daha bir oğlan da doğuldu. Onun da adını Cavidan qoydu...

Eduard bu dəfə Stepanakertdən Sumqayıta gələndə, ata-anasına baş çəkmədən birbaşa bacısı Svetlanagilə getdi. Uşaqların dayısı ilk dəfəydi bacısı balalarına oyuncaq alıb gətirmişdi.

Cavad bazarlıq edib evə dönəndə hava qaralmışdı. Qapının zəngi çalındı. Svetlana qapını açanda uşaqlar atalarının üstünə yüyürdülər. Cavad əyilib bir-bir balalarını bağrına basıb öpdü. İki yaşlı qızı Ritanı isə qucağına alıb mətbəxə keçdi. Eduard masa arxasında tək-tənha oturub "Pşeniçniy" şüşəsini artıq yarı eləmişdi. Cavadı görüb ayağa qalxdı:

– Ara, Cavadcan, ara, harda qaldın. Albert də gəlmədi. Tək oturmuşam, sənə gözləyə bilmədim, vurdum e, – deyə hırıldaya-hırıldaya masanın üstündəki araq şüşəsini göstərdi.

Cavad könülsüz gülümsündü:

– Yaxşı eləmişən. Özün bilirsən ki, mən içən deyiləm, – qızının üzündən öpüb qucağından yerə qoydu: – Qızım, sən get, qardaşlarınla oyna.

Eduard yenidən oturdu. Cavad otağına keçib paltarını dəyişdi. Əl-üzünü yudu. Svetlana ərinə yemək gətirdi.

Cavad:

– Sveta, uşaqlar yeyiblər?

– Hə, əzizim.

– Bəs, sən özün necə?

– Mən sənsiz nə vaxt yemişəm ki? – deyib gülümsündü. Yemək gətirməkçün yenidən mətbəxə qayıtdı.

Cavad stulu çəkib arvadına yanında yer hazırladı.

Svetlana bu diqqəti görüb, mətbəxin qapısı ağzında dayandı. Eduarddan gizlin əliylə ərinə öpücüklər göndərdi. Keçib Cavadın yanında əyləşdi.

Svetlana soruşdu:

– Albert niyə gəlmədi?

Eduard araq şüşəsini süzməyə götürdü:

– Ara nə bilim e, mamaya baş çəkəcəm – dedi. – Arvad qripləyib yenə! Dərman alıb aparacaqdı. Dedi, gec olmasa gələcəm! Başını qaldırıb divardakı saata baxdı. Saat artıq doqquza işləyirdi. – Ara, indən belə yəqin gəlməz – deyib, özünə araq süzdü...

Svetlana masadakı yeməyini yarımçıq qoyub uşaqları yatırtmağa getdi.

Qonağın deyəsən getmək fikri yox idi. Cavad yeməyini yeyib qurtarsa da mətbəxdə onu tək qoya bilməzdi. Svetlananın gəlməyini gözlədi.

Svetlana uşaqları yatırıqdan sonra mətbəxə qayıtdı.

Cavad divarda saatına baxdı. Artıq on birə qalırdı. O, Eduarda:

– Paşa, mən səhər işə getməliyəm, mənə üzrlü say! Bacı-qardaş özünüz söhbətləşin – deyib, otağına keçdi. Uşaqlar çoxdan yatmışdılar.

Eduard yeməyi yeyib qurtarmışdı. Amma qalan arağı süfrənin qırın-qırtığı ilə içirdi. Bacısına Sumqayıtda baş verə biləcək hadisələrdən bəhs edirdi. Qardaşının sərxoş olduğunu görən Svetlana ona:

– Paaşa, bəsdə daha, az iç, piyansan artıq.

Eduard isə səsinin qalın yerinə salıb danışdı:

– Sveta, eşitdin nə deyirəm? Bax ha, sonra gec olacaq!

Svetlana onun sərəməliyini görüb:

– Boş-boş nə danışırısan? Qonşular da eşitdi, nolub?! Az iç da bu zəhəri!

– Cavad istədi mətbəxə qayıdıb, qaynının abırını töksün. Sonra nə düşündüsə:

– Allah şeytana lənət eləsin, – dedi, başını balışın altına salıb, dərin yuxuya getdi...

Cavad ertəsi gün də adəti üzrə səhər erkəndən durub, yuyundu. Mətbəxə gələndə gördü Svetlana axşamdan qalan qabları yuyur.

Svetlana Azərbaycan dilində olduqca mükəmməl danışdı, onun atasının erməni, anasının rus olduğunu heç kəs hiss etməzdi. Evdə də uşaqlarının yanında erməni, rus dilində bir kəlmə belə işlətməzdi.

Svetlananın Eduard qardaşı da Azərbaycan dilində, bacısı kimi qüsuruz danışdı.

Gecə Eduardın dedikləri Svetlananın ağılı əməlli-başlı qarışdırmışdı.

Cavad uşaqların üstünü örtüb mətbəxə qayıtdı. Arvadının sözlü adama oxşadığını görüb:

– Sveta, nolub? Niyə fikirlisən? Dünən gecə qardaşın niyə qışqırırdı?

– Svetlana bu vaxta kimi ərindən heç nəyi gizlətməmişdi. Eduard sicillədiyi zaman əsəbiləşib sözünü ağızında qoymuşdu.

Svetlana bir anlıq pəncərədən çölə boylandı. Ehtiyatla, asta səsle:

– Cavad, Paşa deyirdi ki, ərinə de, bir neçə gün işə çıxmasın. Fabriki partladacaqlar!

Cavad əlindəki stəkanı barmaqları yanırımı kimi masanın üstünə qoydu.

Həyəcanını gizlədə bilmədi:

– Kimlər?! Niyə?!

Svetlana ərinin qənsərində oturdu:

– Cavad, qurban olum, birdən onun dedikləri düz çıxdı ha... İşə getmə, bir həftəlik bülleten açıdır. Qoy görək nə olur. Bir də deyirdi şəhərdə, qrup şəklində adamlar dolaşır. Evlərə girib aranı qatacaqlar.

Cavad başını buladı. Svetlananın üzünə baxdı. Susdu, danışmadı. Qulaqlarına uğultular gəldi. Pəncərəni açıb çölə boylandı. Gəlib yenidən əyləşdi.

Handan-hana:

– Sveta, sən nə danışırısan? Bu nə sərsəmləmədi? Bu məlumatlar onda hardandı? Düzdü, hər yerdə Qarabağ söhbətləri gəzir. Amma Paşanın dedikləri tam cinayətdi. Ona de, ağzını Allah yoluna qoyub boş-boşuna çərənləməsin. Eşidib-bilən olar, yaxşı düşməz.

Svetlana Cavadın əsəbini görüb ona daha bu barədə heç nə demədi. Amma Cavaddan ötrü çox narahat idi. Ayağa qaxıb ərinin yanında əyləşdi, başını onun çiyinə qoydu:

– Qurbanın olum, Cavad, ehtiyatlı ol!..

Cavad qollarını açıb arvadını sinəsinə sıxdı:

– Sveta, sən özündən, bir də uşaqlardan muğayat ol! Paşanın dediklərini unut getsin. Fabrik yiyəsizdi bəyəm, hər qor-qoduq gəlib onu partlatsın? Həndəvərinə belə yaxınlaşa bilməzlər – deyərək ayağa qalxdı...

* * *

Cavad həmin gün işdən evə erkən qayıtdı. Uşaqları onu adəti üzrə dəhlizdə qarşıladılar. Ata körpələri bir-bir qucağına alıb, üz-gözündən öpdü. Cibindən çıxarıb hərəsinə bir konfet verdi.

Kiçik oğlu Cavidanı evdə görməyincə üzünü həyat yoldaşına tutdu:

– Sveta, Cavidan bəs, hanı?

Sveta uşaqları otaqlarına ötürüb, geri döndü:

– Bacın Dilşad bir qadınla bura gəlmişdi. Gedəndə uşaq ağladı, özün öldürdü ki, mən də bibimlə gedirəm. Bacın dedi, Sveta, qoy aparım. İki-üç gün uşaqlarla oynayar, gətirərəm.

Dilşad Cavaddan iki yaş böyük idi. Dilşad nişanlananda Cavad doqquzuncu sinifdə oxuyurdu. Nişanlısı Bakının ucqar bir kəndindən idi. Şuşaya elçiliyə gəlmişdilər. Nişanlı uzaq eldən olduğuna görə atası qızı vermək istəmirdi. Elçilər əl çəkmədi. Qohum-aqraba, dost-tanış hərə bir yandan: “Ay Əkbər, qismətdi, Allah xoşbəxt eləsin” – deyib, kişini yola gətirmişdilər. Cavad tələbə vaxtı yataqxanada qalsa da, tez-tez gedib bacısıgilə baş çəkirdi...

Svetlananın səsi Cavadı düşüncələrdən ayırdı:

– Hə, əzizim, nə fikrə getdin? Nəsə oub?

Cavad gülümsündü:

– Yox, fikirli deyiləm! Heç nə də olmayıb. Dilşadın işi vardı, ya elə-belə gəlmişdi?

– Sumqayıta hüzurə gəliblemiş!

– Kimin hüzurünə?

– Nə bilim, qonşudular orda. Qadının Sumqayıtda yaşayan qardaşı rəhmətə gedibmiş.

Şəhərdə gəzən söz-söhbətin marağında olan Svetlana ərinin suallarına tələm-tələsik cavab verib, ümumi vəziyyəti öyrənməyə məqam axtarırdı.

Cavad yun gödəkcəsini Svetlanaya verdi, əyilib uzunboğaz çəkmələrini çıxartdı.

Svetlana ərinin sinəsinə qısılib, pıçiltı ilə soruşdu:

– Hə, mən gerçəkdən narahatam, Cavad, şəhərdə vəziyyət nə yerdədi?

– Bayaqdan bəri ürəyini didib-parçalayan bu sualları ərinə verəndən sonra özündə bir yüngüllük hiss elədi.

Cavad həyat yoldaşının saçlarını oxşayıb, alnından öpdü. Sanki onu bu narahatçılıqdan qurtarmağa çalışırdı:

– Bunların hamısı, işsiz-gücsüz adamları, boş-boş danışılar da...

* * *

Sumqayıtdakı gərginlik get-gedə artırdı. Yollarda barrikadalar qurulurdu, camaatın gediş-gəlişinə mane olurdular. Cavad erkən saatlarda evdən çıxdı. Fikirli-fikirli fabrikaçı yollandı. Asfaltı keçmişdi ki, Eduardla qarşılaşdı. Eduard hırıldaya-hırıldaya yaxınlaşıb Cavada əl uzatdı:

– Ara, o gecə dəmləşdim, evə necə gəlmişəm, yadımda deyil.

Cavad onun əlini sıxıb gülümsədi:

– Zalım oğlu, səşindən yata da bilmədim. Nə yaman qışqıra-qışqıra danışırıdın. Nə hay-küy salmışdın?

Eduard bacısına dediklərindən yəznəsinin xəbərsiz olduğunu zənn etdi:

– Ara, nə bilim e... “yarımı” tək vurdum. Nə Albert gəldi, nə sən kömək elədin...

– Bic-bic güldü.

Cavad ondan söz qoparacağını düşünüb, qaynını fabrikaçı götürməyi qərara aldı. Saatına baxdı:

– Paşa, söhbət edə-edə gedək fabrikaçı, qayıdırıq. Orda çox ləngiməyəcəm.

– Ara, vallax bir az işlərim var, yəznə. Sən get!

Cavad istədi ki, hər şeydən xəbərdar olduğunu açıb söyləsin. Sonra nə fikirləşdisə, bu niyyətinə vaz keçdi. Amma Eduardın Svetlanaya dediklərini xatırladıqca ondan nəşə öyrənə biləcəyini düşündü:

– Adə, sənin xoşladığın arağlardan birini alacam, günorta evdə oturarıq. Bacına da deyərək bizə yaxşı yemək hazırlasın.

Eduardın dodaqları qaçdı:

– Ara, dünəndən bəri hələ özümə gələ bilməmişəm e... Təklifin yaxşı təklifdi, kakraz paxmelimi açardım. Amma papa canı, işim var, axşama oturarıq.

Amma Cavad israrlı idi:

– Fabrikaçı beş dəqiqəlik işim var. Kassadan fəhlələrin pulunu götürüb qayıdıram. İşçilər işə çıxmır. Şəhərdə də söz-söhbətlər gəzir. Vəziyyət get-gedə ağırlaşır. Fabrikaçı dağıdıb, pulları aparacaqlarından ehtiyat edirəm. O qədər pulla təkcə yol gəlməyə də ehtiyatlanıram. Ona görə birlikdə olmağımız məsləhətdi.

Eduard pul adını eşidən kimi:

– Yaxşı, gəl gedək, – dedi. – Amma, çox ləngiməyək. Mən də öz işimə dəyim, günortaya oturarıq.

Səkilərdə adam əlindən tərپənmək olmurdu. Ona görə də Cavad Eduardı fabriyə arxa yolla apardı:

– Ay Paşa, bu camaat şəhərin küçələrinə nə tökülüb? Nə məsələdi? Bəlkə sən biləsən? – soruşdu.

– Ara, nə bilim e... Başdan xarab adamlardı da...

– Sveta dünən də, bu səhər də mənə yalvarıb-yaxarıb. İşə çıxma – deyir. Bir-iki həftə bülleten götür.

Eduard Cavada çiyini üstündən baxıb soruşdu:

– O sənə demədi nəyə görə?

– Yox! Soruşdum ki, nə nolub? Heç nə demədi.

– Ara, getmə deyir, getmə də. Yəqin qonşular nəyə deyib ona.

– Qonşular nə deyə bilər?

Eduard susdu.

Cavad onu danışmağa məcbur edirdi:

– Paşa, sənə nə ola bilər? Dedim bəlkə nəyə eşitmiş olarsan.

Eduard bu dəfə irişdi. Demək o gecə sərxoş vəziyyətdə bacısına hər şeyi açıb danışmış. Ürəyində bacısına acığı tutdu:

“Ay yaramaz qızciğaz, dostla düşməni seçə bilmədin”.

Cavadı isə ürəyində qınadı: “Axmaq adam, məndən söz alır. “Mıs-mıs”ın bu idimi bayaqdan?!”

– Ara, eşitmişəm, fabriki partladacaqlar. Şəhərdə qarışıqlıq yaranacaq. Vallah düzü inanmıram, amma ehtiyatlı olmalıyıq da.

Cavad gözlərini qıyıb, erməni qaynına baxdı:

– Paşa, bunları sənə kim deyib?

Eduard kəkələdi:

– Aaraa, nə tanıyıram e, dünən bir neçə adam yığılmışdı svetaforun yanına.

– Hansı svetaforun?

– Sizin fabriyə dönən yoldakı svetaforun!

Cavad susub, daha heç nə demədi, heç nə də soruşmadı. Birgə addımladılar.

Eduard da yol boyu səssiz qaldı, bir kəlmə də olsun danışmadı...

Onlar fabrikin həyətinə girdilər.

“Xovlu-iplik” fevral ayının son günlərini yaşayırdı. Kimsəsiz həyəti buza dönmüşdü. Cavad bir-bir girib sexlərə baş çəkdi. Kimsəsiz dəzgahlar, cihazlar məzarlıqdakı başdaşlarını xatırladı. Bu mənzərədən üşənib tez də həyəyə çıxdı. Eduarda tərəf döndü:

– Sən burada, gözlə, – dedi. – İki dəqiqəyə gəlirəm.

Və iti addımlarla öz otağına üz tutdu.

Fəhlə və işçilərə aid xəzinədəki bütün pulları bağlama şəklində büküb-bürmələyib özü ilə götürdü.

Fabrik və zavodlar hər yerdə fəaliyyətini dayandırmışdı. “Xovlu-iplik” fabriki bir günün içərisində xarabazara dönmüşdü. İşçiləri işə çıxdır, küçələrindəki izdihama qatılırdı.

Kimsə ilə qarşılaşmasın deyə, arxa yolla gedirdilər. Eduard ətrafa göz gəzdirib, baxır, oğurluq etmiş adam kimi tez-tez arxaya boylanırdı. Cavad iri pul çantasını

ikiəlli sinəsinə sıxıb, tələsik addımlayırdı. Eduardsa onun arxasınca idi. Cavad sürətini get-gedə artırır, həyəcanını qaynından gizlədə bilmirdi:

– Paşa, sən ətrafa göz gəzdir, – deyirdi, – gəlib-eliyən olsa, qaçıb asfalta, – adamların arasına çıxarıq. Buralar lap qorxuludu. Amma pulları nahaq götürdüm... Elə biləcəklər bu qarışıqlıqda oğurlamışam.

– Ara, yeznə, deyirəm sən nə qorxaq adamsan e...

– Qorxaqlıq deyil bu, kimə nə sübut eləmək olar?! Birdən qabağımızı kəsib, pulları əlimizdən...

Söz Cavadın ağzında qaldı. Eduard yerdən götürdüyü daş parçasını arxadan onun başına elə endirdi, Cavadın səsi bir daha çıxmadı. O, kökündən qopmuş ağac kimi yerə sərildi. Eduard onun qucağındakı çantanı alıb kənara qoydu. Əlindəki daşla başına daha bir neçə zərbə də endirdi. Cavadın öldüyünü dəqiqləşdirəndən sonra çantaya əl atdı, geriye baxmadan gözdən itdi...

* * *

Separatçıların yaratdığı “Qarabağ” və “Krunk” təşkilatlarına pul köçürməyən Ermənilərin siyahısını iğtişaş iştirakçılarına paylaşın deyərək DTK “Paşa” ləqəbli Eduard Qriqoryanı xüsusi tapşırıqla Sumqayıt şəhərinə göndərmişdi. Eduard iki gün ərzində özünə uyğun dostlar yığıb toplamağı bacarmışdı. “Qarabağ bizimdir!”, “Erməniləri qırın!” kimi şüar və çağırışlar səsləndirir, “Krunk” təşkilatına pul verməkdən imtina etmiş ermənilərin mənzillərinə girib, oraları qarət edir, qətlə yetirirdilər. Eduard istəyinə nail olmuşdu.

Ağlamaqdan Svetlananın üz-gözü şişmiş, sifət cizgiləri dəyişilmişdi. O, körpələrinə evdə qoyub heç hara çıxa bilmirdi. Pəncərə pərdəsini azacıq çəkib, qorxa-qorxa çölə boylanırdı ki, qarının zənginə dik atıldı. Gələn qardaşı Eduard idi:

– Sveta, Cavad hələ gəlməyib? – soruşdu.

Svetlananın rəngi gömgöy göyərmişdi:

– Yox, Paşa! Qurban olaram, get, gör harda qaldı bu? Yəqin ki, başında nəşə var. Bayaقدan bəri evin içində dəli olmuşam. Bir nəfər də qarımı açmır ki, görsün ölmüşük, qalmışıq. Hələ mamaya bax bir. Qoy o arvad gəlsin bura, görsün onu neyniyəcəm.

Eduardın ürəyinə elə bil biz soxdular:

– Axçı, sən həqiqətən dəli olmusan. Cavadın ata-babasını mənə söydürmə. Uşaqlarını götür, pal-paltarını yığ, düş qabağıma. Nə qədər ki, gəlib evin içində başımızı kəsməyiblər, aradan çıxaq. Çöldə nələr baş verdiyindən sənəin xəbərini yoxdu. Şəhərdə it yiyəsini tanımır.

Svetlana qardaşına tərs-tərs baxdı:

– Bura bax, danışığına fikir ver – dedi. – Öz ata-anana hörmət elə. Cavadın atası mənim də valideynlərimdi. “Çıxaq aradan” – nədi? Ev-eşiyimi atıb hara getməliyəm? Mən ölsəm də, burda öz evimdə, Cavadın yanında öləcəm. Siz hara gedirsiniz, özünüz bilərsiz!

Eduard bacısının üstünə kükrədi:

– Cavada olan məhəbbətin səni öz millətinə qarşı qoyub, a yazıq! Axçı, sənin ağlın gedib! Deyirəm, bu dəqiqə gəlib başımızı burda kəsəcəklər. Maşın hazırdı, bizi gözləyir. Nə qədər gec deyil, şəhərdən çıxacağın!..

Elə bu vaxt qapı döyüldü. Svetlananın üzündə-gözündə sevinc oyandı. Qapını qaçmaq istədi. Eduard bacısının qolundan tutub üstünə qışqırdı:

– Açma deyirəm! Açmaaaa!

Svetlana qardaşını tərs-tərs süzüb, sinəsindən itələdi. Qarıya qaçdı. Gələn qonşuları idi. Qonşu ər-arvad təlaşla içəri keçdi:

– Booyyy, qıza, tez qapını çək! Çöldə müsibətdi. Evlərin şüşələrini qırırlar. Yoldakı maşınları çevirirlər. “Qaçhaqaç”dı. Bilmirsən hara qaçırlar!..

Svetlananın əli-ayağı əsir, nitqi qurumuşdu. Gah qonşulara, gah qardaşı Eduarda baxırdı.

Qonşu kişinin səsi qulaqlarında cingildədi:

– Cavad gəlməyib?

Svetlananı ağlamaq tutdu:

– Yox, hələ gəlməyib. Dəli olmuşam. Bir yandan da Paşa qanımı qaraldır. Dirənil ki, yığış gedək.

Qonşu kişi:

– Sveta bacı, gəlin, keçin bizə, Cavadı gözləyək. Gəlsin görək nə məsləhət eləyir. Qardaşın düz deyir. Vəziyyət yaxşı deyil. Adam uşaqlara görə qorxur. Təxribat törədirlər, evlərə girirlər. Özü də milliyəti bilinməyən adamlardır!..

Eduard bacısına göz ağartdı:

– Gəl, düş qabağıma, gedək. Mən Cavadın dalınca gələrəm. Söz eşit!

– Qonşu ər-arvad bir-birinə baxıb köks ötürdü.

* * *

Ertəsi gün Cavadın meyiti “mərq”da tapıldı!..

Svetlananın tükürpədicisi fəryadı ürəkləri parçalayırdı!..

Qarışıqlığa baxmayaraq qonum-qonşuları, dost-tanışlar səhər-səhər yığılib Cavadın cənazəsini götürdülər!.. Dəfn nahar vaxtına çəkdi!..

Eduard ortalıqda ora-bura qaçır, dəli kimi vurnuxurdu. O, bacısını uşaqlarıyla aradan çıxarmağa yol axtarırdı. Əsəbindən rəngi ağappaq ağarmışdı. Vəziyyət getdikcə ağırlaşırırdı. İnsan ölümü bu şəhərdə deyəsən adiləşib. Amma qonşu qadınlar Svetlanaya dəstək olur, onu bu böyük kədərin içində tənha qoymurdular.

Svetlananın ata-anası, kiçik qardaşı Albert Eduardın göstərişiyə dəfndən sonra evdə olan yorğan-döşəyi, əlinə keçən yüngül ev əşyalarını tələm-tələsik maşına yükləyib, hazır vəziyyətdə dayanmışdılar.

Validəynlərin gəldiyini görən Eduard, bacısını kənara çəkib, onu tələsdirdi:

– Axçı, papagil də gəldi. Vaxt itiririk. Burda qalmağımız çox qoxuludu. Niyə başa düşmək istəmirsən? Sənin qonşuların olmasa, bizim burda başımızı əzərlər. Bizə hələ ki, onlara görə dəyib-dolaşan yoxdu. Burax bu inadı. Gəl, yır-yığış elə, oturmaq maşına, çıxıb gedək. Biz sənə görə qalmışıq. Ara sakitləşəndə yenə gələrək!..

Bu dəfə Svetlana tərsliyi buraxdı:

– Bəs Cavidan necə olsun?
– Axçı, sizi aparım təhlükəsiz bir yerdə yerləşdirim, sonra gedib Cavidanı da apararam.

Svetlananın gözlərinə işıq gəldi:

– Düz deyirsən? Gətirəcəksən?

Eduard bacısını sakitləşdirdi:

– Əlbəttə, onu burda qoya bilmərik axı...

* * *

Svetlana ata-anasına, qardaşlarına inanırdı. Əkizləri Azərlə Azadı, bir də iki yaşlı Ritanı götürüb maşına əyləşdi. Cavidanın ardınca gəlib, götürəcəklərinə söz verdilər...

Maşın şütüdükcə Svetlananın canından can ayrılırdı. İlk dəfəydi Cavaddan uzaqlaşırıdı...

Onlar Şuşaya çatanda hava artıq işıqlanmaqdaydı. Maşın Daşaltı kəndinin çalaxur yollarıyla gəlib Əkbərin həyət qapısının ağzında dayandı.

Maşın səsinə Svetlananın qayını Cabir oyandı. Durub geyinəndə atası Əkbərin də eyvana çıxdığını gördü.

O, arvadı Xədicəni də səslədi:

– Qarıda maşın dayandı. Gələn var deyəsən. Kim ola bilər bu vaxtı?

Əkbər pillələri ağır-ağır enirdi ki, gəlini Svetlananı gördü:

– A Cabir, a bala, qonaqlarımız gəlib – dedi, – qalxın. Get, ananı da oyat!

Cabir də eyvana çıxdı.

Svetlana hönkürə-hönkürə qayınatasına tərəf qaçdı: – Papa, papaa, Cavadı öldürdülər!! – dedi.

Bu sözə Əkbər pilləkəndəcə çökdü. Cabir atasının yanından güllə kimi ötüb keçdi. Svetlananın üstünə yüyüdü:

– Sən nə danışırsan?! Nə vaaxt?! Niyə?! Kim öldürdüü?!

Svetlana qayınını qucaqlayıb, ağladı. Əkbər pilləkəndə oturduğu yerindən qalxa bilmədi. Səsə arvadı Güllü arvad da ayıldı. Qışqıra-qışqıra qalxıb, pilləkənə tərəf qaçdı. Əkbəri pilləkəndə pəjmürdə görüb, bir anlıq nitqi qurudu. Ərinin göyərmiş üzünə baxıb, udqundu və birdən-birə əl atıb saçlarını yola-yola gəlininin üstünə yönəldi. Onu bağına basıb, nalə çəkdi:

– Can bala, caan! Anan öleydi, bu günü görmüyeydi, Cavaad!!

Cabir çöməlib iki əli ilə üzünü örtmüşdü. Ağlaşma səsinə qonşular da tökülüşüb gəldilər. Svetlananın anası Valentina, atası Robert, qardaşları Eduard, Albert qonşulara nələrisə izah edirdi.

Cabir durub onlara yaxınlaşdı, ağlaya-ağlaya:

– Robert dayı, Valya xala, küçədə niyə qalmırsınız, gəlin yuxarı? – Əl verib onlarla görüşdü.

Eduard önə çıxıb Cabiri qucaqladı:

– Ara, Cabircan, ara, başımıza daş düşdü e... – Cabir onu qolları arasına alıb, hönkürtüylə ağladı.

Çox çəkmədi küçə adamlarla doldu. Uzaqdan-yaxından bu müsibəti eşidib gəlirdilər.

Cabir özünü ələ alıb, gələnlərə üz tutdu:

– Keçin həyəətə, xahiş edirəm – dedi. – Valya xala, Robert dayı, yol gəlmisiz, yorğunsuz, qalxın yuxarı. Uşaqlar hanı bəs?

Valentina başını buladı: – Maşında yatıblar.

Cabir avtobusa doğru getdi.

Svetlananın fəryadı hər kəsin qanını dondururdu. Heç cür onu sakitləşdirə bilmirdilər.

Əkbər handan-hana ayağa qalxıb, ağır-ağır pilləkənləri endi. Əlləri ilə belini tutub qonaqlara yaxınlaşdı. Ağlaya-ağlaya əl verib onlarla görüşdü. Gəlini Svetlananı bağına basıb təzədən hönkürdü.

Svetlana:

– Papaa, mən onsuz neyniyəcəmm? Mən bu uşaqlara nə deyəcəəm?!

Matəm saatları uzandıqca uzanırdı. Hava qaralmışdı. Qonşular çəkilib getmişdi. Güllü arvad gəlini Xədicə ilə mətbəxdə qonaqlarına süfrə hazırlayırdı. Svetlana da köməklik göstərirdi. O, qayınanasına, qayını arvadına Sumqayıtdakı hadisələrdən danışırdı. Xədicə də burdakı erməni qonşuları ilə münasibətlərin soyuduğunu dilə gətirirdi.

Eduard isə otaqda masa arxasında əyləşib vəziyyətin daha da ağırlaşdığından bəhs edirdi...

Onlar gecədən xeyli keçənə qədər söhbətləşdilər. Vəziyyətin ağırlığını görən qohumlar müvəqqəti də olsa, evləri dəyişmək qərarına gəldilər...

Cavadın qəbrini ziyarətə tələsən ailə üzvləri səhər erkəndən qalxıb yola hazırlaşdı. Svetlana evin açarlarını qayınatasına verdi, ağlaya-ağlaya üzünü Xədicəyə tutdu:

– Bacı, Cavadı orda tək qoymayın, – deyib, hönkürdü.

Hamı ağlaşdı.

Eduard qardaşı Albertə baxıb, sakit bir tərzdə:

– Sən niyə durmusan? Get maşını xodda! Yağına, suyuna bax!

Albert ata-anası ilə görüşdü:

– Sveta, sənlə görüşürəm. Yəqin aşağı enəcəksən.

Sveta gözlərinin yaşını silə-silə: – Hə, hə, mən maşına kimi sizi ötürəcəm – dedi.

O, qayınatası Əkbəri, qayınanası Güllünü, qayını Cabiri, qayını arvadı Xədicəni, bir də qayınının üç yaşlı oğlunu qardaşları Eduardla Albertə tapşırırdı:

– Eduard, bu gecə bizdə qalın, – dedi. – Papagil (o, qayınatasıgili nəzərdə tuturdu) oralara nabeləddi. Cabirə çörək butkasının, ərzaq dükanının yerini göstərərsən. Albert, sən də maşını ehtiyatlı sür – deyib avtobusdan endi.

* * *

İğtişəş törədənələr artıq aralıqda görünmürdü. Qrup şəklində izdihamdan kənarı hərəkət edirdilər. Qrupun başçısı isə Eduard idi. Onlar evlərə girir, qadınları zorlayır, mənzilləri qarət edirdilər...

Eduard yeznəsi Cavadla fabrikə gedəndə Əhməd adlı bir fəhləylə tanış olmuşdu. Eduardla ikinci dəfə qarşılaşırdı.

Eduard:

– Qardaşş! Nətərsən? Nə yaxşı qarşılaşdıq, – Əhmədi qucaqladı.

Əhmədsə könülsüz görüşdü:

– Necə olacam? Görmürsən? – deyib qarışıqlığı göstərdi.

– Adə, bu ermənilərin kökünü kəsməliyik e... Srağagün əmim oğlunu öldürdülər bu şərəfsizlər. İki gün idi başımız qarışmışdı... Dəfn-filan... İndicə gəlmişəm. Bir-iki erməni evi tanıyıram. Onların qanını içməyə hazır olan dostlarım da var. Bir azdan hərəkətə keçəcəyik. Tanıdığın elə adamlar varsa, get, çağır gəlsinlər.

Eduard başını buladı. Əhməd “qırmağa” yaxınlaşırdı deyəsən. O, bacısının ünvanını hədəfə alıb, evdəkiləri öldürməli, mənzili ələ keçirməliydi.

– Hə, Əhməd, nə deyirsən? Biz Cavad kimi qardaşlarımızın qanını yerdə qoymayacağıq. Hava qoy bir az qaralsın, dediyim ünvanlara basqın edəcəyik. Körpələrimdən belə keçməyəcəm. Bazar günü əmim oğlunun evinə giriblər. Gözlərinin önündə yoldaşını zorlayıb, özünü də beşinci mərtəbədən aşağı atıblar. Əhməd, sən kişiliyin, düzünü de, mənim yerimə olsan neyniyərsən?

Əhməd başı aşağı, lal dayanmışdı.

Əhməd başını qaldırıb Eduardın əlindən tutdu:

– Yaxşı, Paşa, özünü üzmə. Əlbəttə, adama pis təsir edir. Elə şərəfsizlərə yaşamaq haramdı. – Bir qədər susdu, sonra Eduardın gözlərinin içinə baxdı:

– Mənim o cür tanıdıqlarım yoxdu. Amma sizinlə mən də gedərəm, – deyib yumruqlarını intiqam hissiylə düyünlədi.

Eduard istəyinə nail oldu. O, qardaşı Abertlə bərabər ətrafına kifayət qədər qüvvə toplamağı da bacarmışdı.

Gözlərini qan tutmuş bu erməni dəstəsində yeganə azərbaycanlı olan Əhməd, həmin adamların kim olduqlarını bilmədən saat doqquza qədər onlarla yeyib, içdi. Sərxoş dəstə deyib-gülür, şənlənirdi. Əhməd də bunlara qoşulub gah Paşanı, gah da yanındakıları qucaqlayırdı.

Nəhayət, Eduard ayağa qalxdı:

– Qardaşlar, vaxtdır, qalxağın!

Dəstə əmrə müntəzir olaraq ayağa qalxdı.

Dəstə üzvləri ard-arda evdən çıxıb, durmadan dördüncü mikrorayona yollandılar. Eduard yol boyu onlara nə edəcəklərini təkrarlayırdı:

– İndi gedəcəyimiz evdə beş nəfər qalır. 70-75 yaşlarında ər-arvaddı. Biz yaşlarında oğludu, gəlinidi, bir də 3-5 yaşlarında uşaqları... Yazığınız gəlməsin bu it südü əmənlərə. Onlar bizim namusumuzu ayaqları altına atdılar. Siz də onlarınkini atın. Gözlərinin qabağında istədiyinizi edin. Axırda da öldürün o namussuz köpək uşaqlarını... Mən padyezin qapısı ağzında dayanacam. İş bitirdiz, yubanmadan çıxın, qaçın! “Göyərçin”in yanında görüşərik.

Eduardın başına toplanan dəstə üzvləri azərbaycanca qüsuruz danışırdı, onların erməni olduğunu heç kəs sezə bilməzdi.

Təxribatçı qrup üzvləri şalvarın arxa cibində gəzdirdikləri bıçaqları götürüb yan ciblərə qoydular.

Eduard üzünü Əhmədə tutdu:

– Qardaş, silahdan-zaddan nəyin var?

Əhməd xumar gözləriylə Eduardı təpədən-dırnağa süzdü:

– Heç nəyim yoxdu!..

Eduard arxa cibindəki “Tülkü” bıçağını çıxarıb ona uzatdı:

– A! Mənə lazım deyil. Mən padyezin ağzında dayanacam.

Dəstə Eduardı araya alıb, onun təlimatını diqqətlə dinləyirdi.

Onlar artıq girəcəkləri binanın önündə idilər. Əhməd ətrafa boylanıb, binaya baxırdı. Buralar elə bil tanış gəlirdi. Diqqəti isə Eduardda idi.

Eduard üzünü binaya tərəf tutub dəstəyə göstəriş verdi:

– Birinci padyez, üçüncü mərtəbə, sağ qapı! Sonra dəstə üzvlərindən boyca hamıdan hündürünə üzünü tutdu:

– Qasım, lom pilləkənin altındadı, – dedi. – Padyezə girən kimi sol tərəfdə! Oralar qaranlıqdı, əlini gəzdir, tapacaqsan, küncə qoymuşam.

– Davay, getdik!

Əhməd birdən-birə dayandı.

Eduard ona yaxınlaşdı:

– Niyə dayandın?

Əhməd qaranlıqda gözlərini qıyıb Eduarda baxdı:

– Paşa, sən bilirsən bu kimin evidi?

Eduard dəstəyə səsləndi:

– Durun! Bir az gözləyin, – Əhmədin qolundan tutub kənara çəkdi.

Əvvəlcə istədi tanımadığını desin. Sonra Əhmədi şübhəyə salacağından ehtiyatlanıb, onun sualına sualla cavab verdi:

– Sən tanıyırsan?

– Hə, bu Cavadın evidi!

Eduardı elə bil ildırım vurdu. Əhməd Cavadın evini tanımışdı. Dərindən köks ötürdü. Amma özünü bilməzliyə vurdu:

– Mən onu elə də tanıyırdım. Atama pul borcu vardı. O gün fabriyə onunla birlikdə gəlmişdik. Sən fabrikin həyətinə yaxınlaşıb bizlə salamlaşdın. Mən ilk dəfəydi onu görürdüm. Amma çox yaxşı insan olduğunu eşitmişdim. Atam da onu tərifləyirdi.

Əhməd heyifsiləndi:

– Mən bu evə çox gəlmişəm. O bizim fabrikin kassırı idi.

Eduard:

– Sən onun arvadının erməni olduğunu bilirdin?

– Hə, niyə bilmirdim. Çox mehriban adamdı yoldaşı!

Əhməd dediyi sözə də peşman oldu. Eduard onun üstünə bozardı:

– A kişi, ermənidən yaxşı adam çıxıb? Yazıq Cavad da görən necə olub ilişib bu erməni qızına. Gördün, başını necə yedilər bədbəxtin? Bizim Cavad qardaşımız ölüb, qalanlar hamısı itdən əmələ gələnlərdi. Evdəkilər onun erməni qohumlarıdır. Cavadın arvadıdır, qayınatası-qayınanasıdır, qayını-qayını arvadı, bir də uşağıdır... Mənə adresi dünən verdilər. Cavadın evidir, lap yaxşı. Onun da intiqamını almalıyıq.

Əhməd bir qədər götür-qoy etdikdən sonra:

– Paşa, burda uşaqların nə günahı?

Eduard Əhmədin yaxasından yapışdı:

– Adə, ilanın körpəsi olur? Bə onlar niyə bizim uşaqlarımızı düşünmədi? Mənim əmim gəlinini zorlayıb öldürdülər. Nə bilmək olar, bəlkə onun qarında da uşağı varmış.

Əhməd Eduardın əlini yaxasından qopardı:

– Paşa, mən Cavadın uşağlarını öldürə bilmərəm!

Eduard var gücü ilə Əhmədin çənəsinə bir yumruq atdı. Əhməd əyilib bu yumruqdan yayındı. Geri dönüb götürüldü. Dəstə onun ardınca qaçmaq istəsə də, Eduard qoymadı.

– Qoy cəhənnəm olsun! Biz işimizi görəyin! Tutulub eləsək də, deyərək dəstəyə başçılıq edən, bizə bu “nakolka”nı verən Əhməd olub...

Qriqoryanın dəstəsi onun verdiyi tapşırığı yerinə yetirəndən sonra təyin olunan yerdə – “Göyərçin”in yanında topladı.

O, topladığı dəstəyə növbəti qurbanların ünvanını verdi:

– Znaçit tak. İndi dördüncü mikrorayona gedirik. 512 №-li evdə Elza adlı qoca bir arvaddı, 35 yaşında qızı ilə yaşayır. Arvad Sumqayıtda “Q...” kimi məşhur olub. İndi qocalıb. Qızı da həkimdir, ginekoloq. Adı Emmadır. Ərə getməyib, suka! Deyirlər bu ana-balanın əlində hələ indiyə kimi bir uşaq ölməyib. Türk oğulları gətirirlər dünyaya. Özlərininsə ermənilərə bir qəpiklik olsun xeyirləri dəyməyib. Bunların da cəzalandırılmasını istəyiblər bizdən.

Dəstə hərəkətə keçdi. 4-cü mikrorayona gəlib, 512 №-li binaya yaxınlaşdılar. Hamı Eduardın göstərişini gözləyirdi. Eduard mənzilin qapısını açmaq üçün dəmir alətin kimdə olduğunu soruşdu.

– Məndədi! – “Sərraf” Xose önə çıxdı.

Eduard: – Xose, qapını döymək lazım deyil. Onsuz da açmayacaqlar. Dəmiri sal, qapını qır! Vəssalam! Soxuluruq içəri.

Dəstə üzvləri giriş qapısından içəri girdilər.

* * *

Cabir qardaşı oğlu Cavidanı gətirməkçün arvadı Xədicəylə Corata getmişdi. Ev sahibəsi onları böyük sevinclə qarşılayıb, süfrə açdı. Neçə illərdi qardaşının üzünə həsrət qalan Dilşad qonaqlarını evdən buraxmadı. Onlar gecəni sübhə qədər Cavaddan, Cavadın pul üstündə öldürüldüyündən, Sumqayıtın hazırkı vəziyyətindən danışdılar.

– Cabir, qurban olum, deyirsən atəgil yaxşıdılar, həə?

Xədicə çiyinlərini çəkib, şirin-şirin güldü:

– Can bacı, darıxmısan?

Dilşad kövrəldi:

– Xədicə, dörd ildi e, sizinlə görüşürəm!.. Sözüün gerisini gətirmədi. Xeyli sükutdan sonra davam etdirdi.

Gecədən xeyli keçmiş Dilşad qardaşına yer hazırladı...

Cabir yatağında hey çevrilirdi, yata bilmirdi. İçində qəribə bir narahatlıq vardı. İndi artıq o yataqda yuxu ilə xeyli çarpışırdı. Nəhayət, yuxuya təslim oldu. Dərin yuxu dəryası onu ağuşuna aldı və qəfil dəli kimi oyandı. Durub, yatağının içində oturdu. Üstündəki yorğanı bir an içində kənara çəkib, paltarlarına əl atdı. Xədicəni səslədi.

Xədicə gözlərini ovuşdurub ərinə baxdı:

– Nolub?

– Dur, Cavidanı geyindir, gedək!..

* * *

Cabir Cavidgilin həyatında milis maşınlarını görəndə dalağı sancdı. Cavidanın Cəlini buraxıb Xədicəyə tərəf döndü:

– Sən uşağın əlindən tut, görüm nə məsələdi.

Onu binanın qapısından içəri buraxmadılar. Cabir milis serjantına yaxınlaşdı:

– Qardaş, mən bu padyezdə yaşayıram. Dünən qonaq getmişdim, indi gəlirəm. Burda nə baş verib?

Milis serjantı:

– Neçənci mərtəbədə?

– Üçüncü mərtəbə, sağ qapı.

Serjant dönüb Cabirin ağarmış çöhrəsinə baxdı. Sakit və soyuqqanlı tərzdə dedi:

– İçəridəkiləri öldürüblər!

Söz serjantın ağzından çıxar-çıxmaz Cabir arxa-arkaya gedib, səndirlədi, kürəyi üstə bordürə çırpıldı. Bunu görən Xədicə fəryad edərək özünü ərinin üstünə atdı...

Eduardın diversant dəstəsi Cabirin ata-anasını, eləcə də körpə oğlu Üzeyiri xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirmişdi...

* * *

SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin ermənistanlı həmkarıyla birlikdə Sumqayıtda törətdikləri “Nalyotçik” (“Basqınçı”) əməliyyatı uğurla başa çatmışdı.

Terroristlərə “dərhal aradan çıxmaq” tapşırığı verilsə də Eduard Qriqoryan və onun dəstə üzvlərindən bəziləri ələ keçirilmişdi...

Amma təxribatçı qrup öz işini əla yerinə yetirmişdi. Binaların üstündə quraşdırılmış müşahidə kameraları artıq yığışdırılmışdı. İstintaq vaxtı çəkiliş qrupunda və kameramanlarda bir dənə də olsun kaset aşkar olunmamışdı.

Eduard Qriqoryan Robertoviç də nəhayət, öz cinayətkar dəstəsiylə istintaqa cəlb edildi. Hadisələrlə əlaqədar Sumqayıt şəhər prokurorluğunda kütləvi iğtişaş törətmə əlamətləri ilə dərhal cinayət işi başlandı...

Ölənlərin qanı Sumqayıt küçələrində qurumamış SSRİ Baş Prokurorluğunun istintaq-əməliyyat qrupu tərəfindən həyata keçirilən bu istintaq cinayət işi Azərbaycandan alınıb paytaxt Moskva şəhər prokurorluğuna göndərildi.

Eduard Qriqoryanla Xovlu-iplik fabrikinin fəhləsi Əhməd Əhmədov dindirilmək üçün Moskvaya aparıldı...

Əhməd Əhmədova ən ağır cəza – güllələnmə hökmü kəsildi. Bir müddət keçmiş bu hökm Moskva yaxınlığındakı türmələrin birində icra olundu. Eduard Qriqoryan sudan quru çıxdı. Hakim Qriqoryana 12 il hökm oxusa da, altı aydan sonra onu açıb azadlığa buraxdılar...

* * *

Cabirlə Xədicənin bu ailə faciəsindən sonra ər-arvad hər dəfə təsəlli kimi, Cavidanı bağrılarına basır, oxşayıb əzizləyirdilər.

Onlar balaca Üzeyirin şəklini böyüdüb divardan asmışdılar. Cavidan bu şəkli göstərib ata-anası bildiyi Cabirlə Xədicədən “Bu kimdir”? – soruşanda: – Hər dəfə onlar “Qardaşındır”, – deyib kədərli şəkildə cavab verirdilər...

Cabirlə Xədicə ailənin başına gələn müsibətin hələ acısını yaşamaqdaydı.

Cabir qardaşı Cavadın, üç yaşlı oğlu Üzeyirin və ata-anasının qatilinin kim olduğunu eşidəndə havalanmışdı. Uzun müddət özünə gələ bilməmişdi.

Xədicə o hadisədən sonra üzülmüş və çox düşmüşdü. Xəstəxanada iyirmi gün müalicə olsa da, qulaqlarındakı uğultu, başındakı ağrılar keçməmişdi.

* * *

Aradan 13 il ötüb keçmişdi. Cavidan yeniyetməliyi adlayıb, qaynar gəncliyə qədəm qoymuşdu. 2001-ci ildə isə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasına daxil olmuşdu.

Cavidan Akademiyanı qurtardıqdan sonra əlavə hazırlıq kurslarını da uğurla başa vurub, “leytenant” rütbəsi aldı. Gəncədəki 777 sayılı əlahiddə hərbi hissəyə dəstə komandiri göndərildi...

EPILOQ

Rita düşüncələrdən ayrıldı. Dərindən ah çəkdi. Gedib yatağını səliqəyə saldı. Elə bu arada əmisi arvadı Xədicə onu səslədi:

– Qızım, Rita!

– Hə, əmidostu!

– Süfrə hazırdı, gəl, qızım, səni gözləyirik!

– Gəldim, gəldim! – deyib, saçlarını güzgüdə tələsik qaydaya saldı və otağından çıxdı.

Bu gün qardaşı Cavidanın doğum günüyüdü. O, əmisi Cabirlə qərənfil gülləri alıb əvvəlcə Sumqayıtdakı Fəxri Xiyabana baş çəkəcək, ordan da atası Cavadla anası Svetlananın, babası Əkbərin, nənəsi Güllünün, əmisi oğlu Üzeyirin qəbirlərini ziyarətə yollanacaqdı...

◆ P o e z i y a

Xatirə FƏRƏCLİ

***

Niyə çat vermişən, torpaq,
kimin həsrətin çəkirsən?
Bu nə sevgi?
Sənin istəyin bəlli,
səni istəmək ağır...
Ruhsuz gəlir qucağına
bağrına basdığıın adam,
qoynuna gələn fağır.
Üstündə həyat-həyat oynayanlar,
dünyayla başın qatanlar,
səni sevənlər,
səni satanlar.
Eyni gözlə baxırsan hamıya.
Bu nə böyüklük, nə səbr?!
Torpaq... Torpaq...
qoynun gülüstan,
İçin məzar.

ASILMISAN TƏK NƏFƏSDƏN

Ruhu göydə olan adam,
Elə çox getmə dərinə,
Ya get qovuş öz ruhuna,
Ya onu qaytar yerinə.

Ovundur, yer-yığış elə,
Sahmana sal xatirəni.
Fil götürməzdi, bəlkə də,
Zamanla sən götürəni.

Kimlər yordu, usandırdı,
Səni kim saldı həvəsdən?
Tutunmağa yox bir qayən,
Asılmısan tək nəfəsdən.

GÖR NECƏ

Başlamadan bitənə
nə ağlayıb, nə gülək.
Ortada qəbahət yox,
günahkar da yox demək.

Bənd olub isti hissini
ötəri qonağına,
zorladığım zənnimin
tuş gəldim qınağına.

Demə, ürək işi yox,
həvəs imiş eləcə,
qarışq təxminlərim
ayazıdı gör necə.

Bu yaşam oyununda
Nə etibar, nə təzim?!
Bir belə saflığımı
harda azdırıb gəzim?!

GÖZLƏRİM YOLUNDA ÇIRAĞA DÖNÜB

Bir ılıq sevgiyə möhtac ürəyim,
Səntək ürəksizə meylini saldı.
Gəlişin elə çox uzandı, zalım,
İllər gəncliyimi əlimdən aldı.

Gözlərim yolunda çırağa dönüb,
Yollar ayağına döşənir, gəl çıx.

Hər səsdən, səmirdən diksindir canım,
Hər düşən kölgədən üşənir, gəl çıx.

Elə küskün olub kövrək ürəyim,
Gəlib ovutmasan, kirməz özü.
Səxavətlə verib həsrəti həyat,
Sevinci verəndə kor olub gözü.

Buraxma taleyin ixtiyarına,
İnamım yox daha bəxtə, naxışa.
Bir ömür nədir ki, nə qalıb daha,
Üzümüz payıza, üzümüz qışa.

SOYUQ SÜKUT

“Onsuz da yadımdasan”, –
deyib güldürmə məni.
Mən hisslər müəllimi,
mən duyğu öyrətməni.

Yadda olan aranan
bu bir qayda, bir sübut.
Bəzən elə çox şeyi
anladır soyuq sükut.

Yüksək hərarət kimi
sükut haraydan pisdı,
canı titrədən soyuq,
ovuca sığan isti.

Belə yola vermənin
sanma ki, bilmir adın,
çox vaxt duyduqlarının
üstündən keçir qadın.

SÖZ OYUNUNDA

İçimə çəkilib daldalanmışam,
Dəli duyğularım öz oyununda.
Təpədən-dırnağa misralanmışam,
Çarpışan fikirlər söz oyununda.

İntizarım bilmir nə hədd, nə hüdud,
İtir, güman itir, üzülür umud.
Yüklənən kirpiklər toqquşan bulud,
Yaşlar qıraq gedir göz oyununda.

Sən qutsal sandığın kimində oyun,
Aşkarında oyun, sirrində oyun,
Ömrümüz illərin əlində oyun,
Özümüz taleyin boz oyununda.

BU SÜKUT

Bu sükut nə soyuqdur,
Dondurur ruhu belə.
Nə qədər sarmaşsa da,
İnsana yaddır elə.

Ünvansız vahimədir
Bir kölgə tərpanişi.
Bir sərçə uçuşunda
Ürəyin ürpanişi.

Az qalır uda səni,
Hünərin var yarıb keç.
Sazağın sırsıratək
Boynundan asdınmı heç?

Bunun həsrəti zəhər,
Dili ilan dilidir.
Niyə ölü deyiblər
Bu sükut dipdiridir.

KÖNÜL QIRILANDA

Könül qırılanda cingilti olmaz,
Gözlərdən sezilər o da duyana.
Nə yamaq götürər, nə tikiş tutar,
İzi itməz əsla, getsən hayana.

Əyinə biçilən libaslar kimi
Bəzən dərd dəyişər, başqa olarsan.
“Yaşımı dərdimdən soruş”, – demişlər,
Elə çəkdiyən dərd yaşda olarsan.

Yaxandan tutanda yaşadıkların,
Tərənib tökülər gözündən həyat.
Gözündən düşənlər ağrıdıb düşər,
Di gəl, bu ağrını yaddaşından at.

BURA MƏHKUM ADASI

Bu günüm də beləcə,
bu gün də belə keçdi.
Bu ömür nə ömürmüş,
dünyada məni seçdi.

Ruhum qəriblik çəkir,
darıxır qərib təndə,
belə qürbət dünyada,
belə qürbət vətəndə.

Yazın da rəngi qərib,
çiçək açır candərdi,
elə bil biyar sovur,
gəlməliymiş ki, gəldi.

Batsın belə lütf ömür,
qəhr olsun belə minnət.
Bura məhkum adası,
bu həyat şirin zillət.

YA RƏBBİM

Ya rəbbim, qəlbimi sevginlə doldur,
Bütün ruhum ilə bağlanım sənə.
Sənin özün boyda mərhəmətindən
Mənə bəs edəcək sevgi nəməmə.

Bu dünya bu boyda sınaq meydanı,
His-pas arasından ağ çıxmaq çətin,
Əyriyə əyilib baxmaqdır yönü,
Əyrinin gözünə düz baxmaq çətin.

Çiynimə yük verdin yalquzaq ömrün,
Qayğıya, möhnətə oldum pasiban,
Olub asi vaxtım, çar-naçar vaxtım,
Ağ oldumsa, əfv et, ulu Yaradan.

SÖZ AYAĞIM ALTINDA

Haqdan gələn haqqıma
Bir kağız kölgə salıb.
Çoxundan hündür boyum
Çox vaxt kölgədə qalıb.

Bir biləsən bu kölgə
Bəxtimə hardan düşüb.
Dərdlər bəxtəvər olub,
Dərdlər burda görüşüb.

Kiçik olsun, ya böyük,
Qaxınc olsun, ya da görk,
Daşıyıram kölgəmi
Yarı qürur, yarı yük.

Öz başımın kölgəsi,
Öz ayağım altında.
At, kölgəmə atılan
Söz ayağım altında.

MƏN – ŞANSIMIN QATİLİ

Mən elə fürsətləri
gözərdi etmişəm ki,
ayağıma gələni
adlayıb getmişəm ki...

Şans döyəndə qarımı
yuxulu olub ağlım,
elə yuxuda qalıb
bəxt deyilən nağılım.

Söndürdüyüm ocağın
külüdür oynadığım,
öldürmüşəm çarəni,
ölüdür oynadığım.

Bu bəxtin, belə suçun
nə andı, nə əmini?!
Mən şansımın qatili,
imkanımın qənimi.

Allahverdi BULUDLU

SƏN SAXLA, SAXLA

Boş yerə insana ömür verilmir,
Döndər bir sünbülə dən saxla, saxla.
Deyə bilərsənmi dumanı qoğla,
Yerinə buluda çən saxla, saxla?

Hər günün özünün yönü-yöndəmi,
Əllər bağlı olur tək bir fəndəmi?
Bütün bu insanlar eyni bəndəmi,
Verir ayrı-ayrı din saxla, saxla.

Boş-bekar sözləri salma çənənə,
Nə cavab verərsən onda dinənə?
Ayaq qoy sabaha, boylan dünənə,
Bir dön arxaya da gün saxla, saxla.

Allahverdi, kimi qəm qulaqlamır,
Sevinci tərپənmir, kefi laxlamır?
Görürsən böyüyü heç kim saxlamır,
Böyüyün sözünü sən saxla, saxla.

BİLİRSƏNMİ?

Adam sırasına nəzər salırsan,
Yanında görürəm sizi ağacın.
Görəsən, mənimlə nəfəs alırsan,
Sənə nəfəs verir özü ağacın?

Tutar baxışların çəkər, qadaqlar,
Təbəssüm gətirər, gülər dodaqlar.
Bilirsənmi qalar əyri budaqlar,
Kəsilər, doğranar düzü ağacın?

Ayağın yolları yerin, torpağın,
Baxıb gözümüzü niyə qırpağın.
Saraldıb tökəndə payız yarpağın,
Əlindən yapışır yazı ağacın.

Gözün məndən qaçır yavan olanda,
Havanı çalırım havan olanda.
Bağban da sevinir cavan olanda,
Calağı tez tutur gözü ağacın.

Qar yağa gəzməsən düşərmə ləpir?
Məhəbbət olanda nə məscid, nə pir.
Buludlu, o qızı evindən gətir,
Aparma yanından qızı ağacın.

AYI GƏTİRDİ

Tutdu bəxtimizə həftə bir üzün,
Bir üzü dolandı ayı gətirdi.
Çəkdi əllərini günü gündüzün,
Düşdü gecələrə Ayı gətirdi.

Dəydi ayağına dağ da, qarı da,
Kim istər eşqini dağda qarıda?
Dinib dillənəndə dağda qarı da,
Dili bir nidalı "Ay"ı gətirdi.

Yaz gəldi baharın bir ayı tutdu,
Eşqimi bir ömrün bir ayı tutdu.
Buludlu, o qızı bir ayı tutdu,
Armudun yaxşısının Ayı gətirdi.

Telimə toxunan əli, həvəsi,
Telimə toxunan səbadımı ki?
Məni isindirən ana nəfəsi,
Məni isindirən sobadımı ki?

Qənddana qoyula o konfet, şəkər,
Mənim gözlərimdə diyircək, təkər.
Baxışı gözümü uzaqdan çəkər,
Gəzib dolandığı obadımı ki?

Sanma onun kimi o dan sökülə,
Elə bənövşətək boynu bükülər.
Qoymadı ömrümün gülü tökülə,
Əlim işlətdiyi yabadımı ki?

Sinəsi məhəbbət, öyüd sandığı,
İşıqlı günəşdi, gündü andığı.
Baladı həyatda nəfəs aldığı,
O nəfəs aldığı havadımı ki?

Harda pislik gördüm gözümün deyil,
Pis söz də eşitdim sözümün deyil.
Allahverdi, ömür özümün deyil,
Bir ana ömrünün davamıdı ki?

BARI

Çəməni seçərdim görüş yerinə,
Deməzdin gəl seçək barı, gəl barı.
Paxıllar adamı güdəyən olur,
Qabaqda barı var, barı, gəl barı.

Olmadı bir nöqə, ağaca əlim,
Dəyə bir qaraya, ağaca əlim.
Uzalı qalıbdı ağaca əlim,
Dərim əllərinlə barı, gəl barı.

Buludlu, ürəkdi məndə gözləyən,
Bir yandan da olub məndə göz ləyən.
Sən də gözləyənsən, mən də gözləyən,
Gəlmək içində ol, barı gəl, barı.

◆ Xatirələr, duyğular

Saveli KOLMANOVSKI

HƏSƏNBALA

Vaxtilə Bakıda Həsənbala adlı məzəli bir adam var idi. Tanış olduğumuz vaxt o kişinin yaşı yetmişə yaxın idi deyə, bu “bala” sonluğunu ona heç cür yaraşdırmazdım. Mənim isə onda yaşım qırxdan bir az artıq olardı. Bakıdan köçüb gedənə qədər onunla vaxtaşırı əlaqə saxlayırdım.

Həsənbala əntiq əşya dəllalı kimi tanınırdı. Yəqin bunu eşidincə, ağılıza Bakı həyətlərinə girib: “Köh-nə əş-ya alı-ram!” – car çəkənlər gəlmədi. Yox, dostum əhalidən təkrar emal üçün əşya toplayan qəbul məntəqəsinin müdiri işləyirdi. Onun içərişəhərdə belə bir qəbul məntəqəsi vardı. Bu qala-şəhərin ən köhnə və qədim səmti sayılır. Başqa sözlə desək, bu günə qədər var olan Bakı şəhərinin təməli məhz orada atılıb.

Moskvada yaşayarkən bir dəfə dostlarımı Bakını gəzdirib-göstərməyə apar-mışdım. Təbii ki, yolumuzu “Xan sarayı” dediyimiz “Şirvanşahlar sarayı” muzey kompleksindən də salmışdıq. Oradan çıxarkən, daşdan tikilən birmərtəbəli, vurtut bircə qarı-pəncərəsi olan xudmani ev və onun pəncərəsindən görünən əşya-lar diqqətimi çəkdi.

İçəri keçincə, Həsənbala ilə tanış oldum: öz təmkin və hüuru baxımından bu bəstəboy, diri gözlərə malik kişi adama əsl Buddanı xatırladırdı. Dükanın yeri son dərəcə uğurlu seçilmişdi, axı köhnə şəhərdə ailələr ən müxtəlif yaşdakı insan-lardan ibarət idi və oğlan uşaqları öz nənə-babalarının, ya da ulu nənə-babalarının da lazımsız saydığı qədim əşyaları çardaqlarda, zirzəmilərdə, sandıqlarda tapıb bu dükana gətirir və Həsənbalaya təhvil verirdilər. O isə bunları su qiymətinə alırdı, yox, yox, bu əsnada uşaqların başını aldadıb-eləməirdi ha, sadəcə, hökumətin kilo hesabı qoyduğu qiymətlər bizim məhz bu cür düşünməmişə əsas verir. Yəni müdir bunları qəpik-quruşa, təkrar xammal, gərəksiz əşya kimi əhali-dən satın alırdı. Sonra seçib-ayırmaqla çeşidlədiyi əşyaları bir qənimət misali dənə-dənə turistlərə satmaqla, pul qazanırdı.

Təxminlərimə görə, bu, qazanclı bir məşğuliyyət olmalıydı. Təsəvvürünüze gətirin də: turistlər muzeyi ziyarət edib, bütün gördüklərinə heyran qalırlar,

oradakı qeyri-maddi mədəniyyəti təmsil edən qədim əşyaları onlara göstərib, izah edirlər: “Bu mis qabı bəzəyən naxışlara diqqət yetirin, buna “kasa” deyirlər, buna “satıl”, bu birinə isə “aftafa”... Gəlmələrə bunlar maraqlı gəlir, heç vaxt görmədikləri əşyalar barədə deyilən hər sözə qulaq kəsilirlər. Sonra oradan çıxıb, ikicə addım atmaqla, kiçik, xudmani bir evin önündə ayaq saxlayırlar və az əvvəl gördükləri o ekzotik əşyaları burada satın almaq üçün fürsət qazanırlar.

Keçmişdə mis qab-qacağı həqiqi misdən hazırlayı, üzərini döymə və ya qabartma naxışlarla bəzəyirdilər, adətən bunlar ya ornament, ya da ərəb əlifbasıyla yazılan müdrik fikirlər olurdu. Zəhərlənmələri önləməkdən ötrü isə qabın səthini incə qurğuşun təbəqəsiylə örtürdülər, yəni qalaylayırdılar. Mis samovarların içi də eyni üsulla işlənirdi. Yerlilərin “kasa” dedikləri qab piyalə və ya camdır, “satıl” – orta qismi daralan, yəni armudvarı bir badyadır, “aftafa” isə təharət məqsədilə işlədilən lüləli dolçadır. Bəzəyi-ışləməsi bol olduqca, qab baha qiymətə satılır.

Yeri gəlmişkən, 1920-ci illərdə Bakıda elektrikle işləyən ilk tramvay xətti çəkilərkən mis naqillərə dərin ehtiyac yaranıbmiş. Həmin naqillər isə Almaniyadan idxal edilirmiş. Bakı qəzetləri o dövrdə böyük fəxarət hissiylə yazırdılar ki, paytaxt zəhmətkeşləri topladıqları iki eşelon dolusu mis qab-qacağı Almaniyaya göndəriblər. Təxminlərimə görə, o qab-qacaq əsasən bahalı əşyalar imiş, çünki varlı təbəqəni təmsil edən bəylərdən, neftxudalardan və tacirlərdən müsadirə olunubmuş. Bu səbəbdən o vaxt nə qədər ustanın əl işinin çıxdaş olduğunu düşünəndə, adamın ürəyi sıxılır.

Amma, gəlin, Həsənbalaya qayıdaq. Memarlıq abidələrini, qazıntı işlərini, tapılan qədim əşyaları nəzarət altında saxlayan, bunlarla bağlı sərgilər təşkil edən Baş idarə də İçərişəhərdə yerləşirdi. Dəyərli eksponatların əldə olunması məsələsində Həsənbala həmin quruma meydan oxuyurdu deyə, idarənin bu adamı görəndə gözü yox idi. Çünki Baş idarəyə muzeylik bir əşya satmağa niyyətələnən adam gərək ora müəyyən günlərdə və təyin olunmuş saatlarda müraciət edəydi, sənədlərinin təqdimindən sonra qiymətləndirmə prosedurunun yekunlaşmasını gözləməkdən ötrü gərək xeyli gözləyəydi. Sonra Mədəni irs üzrə komissiya bu müraciəti araşdırırdı, satınalma barədə qərar rəhbərliklə razılaşdırıldıqdan sonra vətəndaşa hansısa məbləğ ödənilirdi.

Həsənbalaya baş çəkən müştəri isə əşyanı təhvil verçək, nağd pulunu alır və oradan aralanan kimi də o alış-verişi unudurdu. Bu baxımdan Baş idarədənsə, Həsənbalaya nə isə satmaq yerli sakinlərə daha əlverişli görünürdü.

Baş idarənin rəhbərliyi Mədəniyyət Nazirliyinə bu şəxslə bağlı bir neçə məktub göndərsə də, heç nəyə nail ola bilmirdi, çünki təkrar xammalın toplanması ümumdövlət proqramı idi. Qəbul məntəqəsinin fəaliyyət göstərdiyi o xudmani ev abadlaşdırma işləri çərçivəsində sökülənə qədər bu çəkişmələr davam elədi və Həsənbala şəhərin mərkəzindəki başqa səmtə özünə bir məkan tapdı.

Sözgedən qarşıdurmadakı ən maraqlı məqam Baş idarədəkilərin Qala ərazisində təkrar emal üzrə hansısa məntəqənin mövcudluğundan xəbərsizliyi idi. Ərazidə sadəcə boş məkan vardı, sahə müvəkkili və Evlər idarəsi ilə (şirinlik

qarşılığı) razılıqmaya arxalanan Həsənbala “Təkrar xammalın qəbul məntəqəsi” lövhəsinin hazırlanmasını sifariş vermişdi. Əslində isə bu, onun şəxsi məntəqəsiydi və hökumət məsələdən yerli-dibli xəbərsiz idi.

İçərişəhərdə və sonradan Mərkəzi univərmaqdan bir tin aralıdakı zirzəmidə qəbul məntəqəsi işlədən bu iki Həsənbala bir-birindən, az da olsa, fərqlənirdi. “Qaladakı” əsla tərəş olmaz, əyninə göy rəngdə nimdaş fəhlə forması geyinirdi, rusca da güclə, səhv-sühvə danışardı: elə bu səbəbdən Xan sarayının ziyarətinə gələn turistləri qara-qura (qarabuğdayı mənasında yox, tam savadsız), onlara ekzotik görünəcək tərzdə danışan bir azərbaycanlı kişi qarşılayırdı. Məsələn, o deyirdi ki: “yox, indi belə şey düzəldən yoxdur... bu, nə qızıldır, nə də gümüş... nə isə başqa şeydir... azca yedikdən sonra bunu belə də qoymaq mümkündür...”

Turistlər bu adamın özünün də nə satdığından əgah olmadığını, qədim əşyalara doğru-düzgün dəyər biçməkdə acizliyini anlayınca, bu “karlı” alış-verişə daha çox həvəs salırdılar.

Qaladan köçən Həsənbalanın şəhərin mərkəzindəki zirzəmidə açdığı dükan isə rəsmən təkrar xammalın qəbulu məntəqəsi idi. Oradakı şəraitə görə məkan sahibi daim tərəşli olmalı, bir qədər nimdaş sayılsa belə, hər gün kostyum geyinməli, qalstuk taxmalı idi. Hər dəfə müştəri beş-altı pilləkən enməklə, zirzəmiyə daxil olunca, başının üstündə Həsənbalanın iri portretini görürdü. Şəkil qara çərçivəyə salınmışdı, o vaxtın adamlarına bu çərçivələr yaxşı tanış idi, çünki bütün məktəblərdə və ya ən azından Bakıdakı məktəblərdə görkəmli dövlət xadimlərinin, ilk növbədə isə Lenin ilə Stalinin portretləri məhz bu rəngdə çərçivələrə salınırdı. Üstəlik, rəhbər böyük olduqca, portretin özü qədər şəkli əhatələyən çərçivə də iri olurdu.

Portretdəki Həsənbalanın əynində ağ xələt, əlində isə indi dəqiq xatırlamadığım əşya tutmuşdu, bir gözünü qıyaraq, həm də zərrəbinlə, həmin əşyanı diqqətlə gözdən keçirirdi, qatlanmış gözlüyünü isə o, digər əlində tutmuşdu. Yəni bu şəkildəki şəxs artıq köhnə əşya dəllalı yox, antikvar Həsənbala idi.

Necə oldusa, onunla elə ilk tanışlıqdan bir-birimizə yamanca isinişdik. Nə bilim, vallah, şəxsən mənə o, maraqlı və məzəli bir adam təsiri bağışlamışdı, yəqin o da mənə sırf potensial müştəri gözüylə baxmış. Münasibətlər dərinləşdikcə məni özünün Dağlı məhəlləsində yerləşən, ikimərtəbəli, həyət-bacalı evinə dəvət edirdi (mən uşaq olanda həmin məhəllə şəhərin ucqar səmti idi, indi isə Bakı necə böyüyübsə, ora az qala mərkəz sayılır). Öz “antikvar xəzinəsini” isə o, həyətdəki tikilidə saxlayırdı. “Xalis malların” böyük qisminə dükanda yox, elə evində bir guşə ayırmışdı. Sonralar isə məni sırf qonaq qismində evində açdığı çay, ya da yemək süfrəsinə dəvət edirdi.

Həsənbalanın dörd qızı, bir oğlu vardı. İki qızını daha yaxşı xatırlayıram, çünki onlar Moskvaya gələrkən düz iki həftə bizdə qonaq qalmışdılar. İyirmi yaşlarındakı bu qızların adları Ziba və Rübabə idi. Fars adı olan Ziba “gözəl” deməkdir, Zəbunnisə (“Qadınların ən gözəli”) və Zibəndə (“Bəzənməyə layiq”) adları da bu sözdən törəyib. Rübabə isə türklərin simli musiqi aləti rübabın adından yaranıb. Gözəldir, deyilmi?

Yeganə oğlunun adı isə Həsən idi və onunla bağlı sizə ayrıca bir hekayət danışacağam. Həsənlə mən gec, yəni o, Moskvaya gələndə tanış oldum. Həsənbala ilə təzəcə tanış olanda oğlu türmədə yatırdı. Mənə danışdı ki, yaxın qohumları, Həsənin xalası oğlu orduda xidmət edəndə evə ölüm xəbəri gəlib. Həmin əhvalat dinc dövrdə, yəni 1960-cı illərdə baş verib və indi mən dəqiq xatırlamıram ki, bu ölüm bədbəxt hadisə, yoxsa xidmət yoldaşlarıyla ixtilaf sonucu baş vermişdi, həm də bu xüsus hekayətimiz üçün elə bir əhəmiyyət də daşımır.

Bir müddət sonra meyit dəmir tabutda Bakıya gətiriləndə mərhumun anası son kərə oğlunun üzünü görməkdən ötrü tabutun açılmasında ısrar edir. Tabut açılır və aradan xeyli müddət keçdiyindən qadının qarşılaşdığı mənzərə heç ürəkaçan olmur. Orada olan Həsən bundan necə dərin sarsıntı keçirirsə, qaçıb, bir neçə günlüyə haralardasa gizlənir, evlərinə dönmür, sonradan qayıdanda isə bildirir ki, “mən əsgərliyə-zada gedən deyiləm”.

Həmin dövrdə oğlanın yaşı çağırışa düşürmüş. Deməli, Həsən hərbi komissarlığa getmir, onu yaxalayır və orduda xidmətdən yayındığına görə iki il iş kəsirlər. Atası Həsənbalanın dediyinə görə, oğlu “dediyində duran imiş... qabağından yeyən deyilmiş... bir az dəli-dolu imiş”. Anladığıma görə, türmədəki cayillər üstünə gələndə onların da ağzının payını artıqlamasıyla veribmiş.

Həsənbalanın dediyinə görə, “uşaq orada balaca bir qətl hadisəsi törədibmiş”, bu səbəbdən cəza müddəti xeyli artırılıbmış. Onu azadlığa çıxandan sonra, yəni xeyli gec görsəm də, Həsən adama yetərinə dinc və mehriban adam təsiri bağışlayırdı. Əvvəlcə o, hansısa Şərq ölkəsində, sonra Sibirdə yaşamış, elə orada da evlənmişdi, amma bununla bağlı təfərrüatları dəqiq xatırlamıram.

Qızları Ziba ilə Rübabə isə Moskvaya gələndə bizim evdə qonaq qalmışdılar. Son dərəcə istiqanlı idilər, məktəbi ana dillərində oxumuşdular deyə, rusca söz ehtiyatları nisbətən kəsək idi, hər şeyi başa düşüb, izah eləsələr də, məhdud sözdən yararlanırdılar. Bacılar səhər evdən çıxar, bir də axşamüstü geri dönərdilər. Şəhərdə ən çox baş çəkdiqləri yerlər isə mağazalar idi.

Bir dəfə onları evimizin yaxınlığında yerləşən Kuskovo malikanəsini gəzib-dolaşmağa dəvət elədik. Bu gəzintini bəyəndiklərini görəndə onlara dedim ki, Moskvada xeyli muzey var, onları ziyarət etsəniz, daha böyük zövq alarsınız.

İyulun ya otuzu, ya da otuz biri olardı (bu tarixi yadda saxlama səbəbimi irəlidə sizinlə bölüşəcəyəm), Tretyakov qalereyasına necə gedəcəklərini izah eləyəndən sonra qızlar sağollaşdı, evdən çıxdılar. Ancaq aradan heç saat yarım ötməmiş əlləri qutularla dolu geri döndülər.

“Bunlar nədir belə?” soruşanda dedilər ki, binamızla üzbəüzdəki ayaqqabı mağazasına yolüstü baş çəkiblər və orada gözoşayan çəkmələr satılırmış. O gün həm rübün, həm də yarımilin son günü idi, qoyulmuş planı hər vəchlə doldurmağa çalışan mağazalar sayseçmə müştərilər və ya hansısa digər məqsədlərlə anbarda yığıb-saxladığıları malları da candərdir piştaxtaya düzməyə məcbur qalıbmışlar.

Qızlar hələlik özləri üçün çəkmələr ala bilməmişdilər, amma evdə iki bacıları da vardı! Odur ki, evə zəng edib, tuffiləri onlara təsvir elədilər, kimə nə alacaqlarını

dəqiqləşdirib, təkrar mağazaya yollandılar. Az sonra geri döndülər: sən demə, həmin çəkmələrdən qalmayıbmış, fərqli tuflilər gətirilibmiş, indi onlarla da bağlı zəng etməyə gərək varmış.

Yadımdadır, qızlar evdə telefonu olmayan bacıları ilə məsləhətləşməkdən ötrü onun qonşusuna zəng vurdular, qonşu qadın bacılarını çağırmağa yollandı, bacıları gəlib, bunlarla danışdı, sonra bir də gedib ödənəcək məbləği öz əriylə müzakirə eləməklə, onun razılığını aldı. Bütün bu söhbətlər bizə məzəli gəlirdi. Həmin gün 5-6 kərə mağazaya yollanmaqla, qızlar xeyli çəkmə alıb qayıtdılar. Onlar vətənə döndükdən sonra, yəni şəhərlərarası telefon danışıqlarına görə qəbz gələndə keyfimizə soğan doğrandı...

Axşam yeməyi süfrəsində bir araya gələrkən adətən biz onlarla söhbətləşirdik. Bir dəfə dedilər ki, Həsənbala çayxordur. Biz də bildirdik ki, bakılıların hamısı çayı çox sevir. Qızlar izaha keçdilər: “Yox ey, işdən gələndən sonra atamız gecə vaxtı, yəni bürkü yatandan sonra, eyvanda əyləşib, çay içir, biz də onun qulluğunda dayanırıq”.

O an təsəvvürümdə canlandırıdığım xoş mənzərəni sözlə təsvir elədim: “Budur, Həsənbala qaranlıq və sərin bir guşədə əyləşib, ətrafında heç kəs yoxdur, bürkü onu bezdirdiyi üçün köynəyinin yaxasını açıb, oturub, qızları isə onun çayını vaxtaşırı təzələdikcə, kişi deyir: “Çox gözəl, çox pakizə!”

Qızlardan biri dilini tutmadı: “Bunun nəyi “gözəl”dir?! Siz bilmirsiniz ey, atam düz otuz stəkan çay içir! Bizi lap əldən-ayaqdan salır!”. Bunu öyrəncə, sözügedən mənzərənin hər kəs üçün eyni dərəcədə xoş olmadığına fərqinə vardım...

Bir dəfə də evdə olmadığımız vaxt əslən bakılı və çoxdan Moskvada yaşayan bir tanışımız bizə zəng vurur. Qızlardan biri dəstəyi qaldırır, tanımadığı səs sahibinin də rusca düz-əməlli danışmadığını, amma ləhcəsinin qulağına şirin gəldiyini görünəcə, heyrətlənir. Ev yiyələriylə bağlı suala isə: “Evdə yoxdurlar” cavabını verir. Növbəti: “Bəs siz kimsiniz? Mən kimlə danışırım?” sualına da qızdan alışılmış bir cavab gəlir: “Qonağıq”.

Qızların vətənə dönmə vədəsi yetişəndə Həsənbala da bizə gəldi və onlar hamılıqla yola düşdülər. Dostum Moskvada üç gün qaldı, o günlərin hamısını bizdə, yoxsa başqa yerlərdə qaldığını, nə gizlədim, indi dəqiq xatırlamıram. Amma o gələndə qədər mən bu adam barədə moskvalı dost-tanışlarıma bir xeyli bəhs eləmişdim, ona görə də canlı tanışlıq maraqlı görünəcəyi üçün onları da evə dəvət eləmişdim. Bir bakılı kimi Həsənbalanın bənzərləriylə özüm sız rastlaşmışdım və onunla hər söhbət mənə ləzzət edirdi. Moskvalı dostlar üçün isə bu tanışlıq son dərəcə maraqlı və ekzotik sayılmalıydı.

Qonaqlar böyük otaqda oturub söhbətləşərkən, Həsənbala hamının diqqət mərkəzində idi. Mən nələrsə danışsın deyə, elə hey onu sözə çəkirdim, məclis əhli də qonağımı sorğu-suala tutur, dediklərinə qulaq kəsilirdilər. Arada o, otaqdan çıxdı, geri döndüyündə əllərini arxasında tutaraq, uca səslə: “Məsələn!” deməklə, hamının diqqətini özünə kilidlədi.

“Məsələn, bu, mənim şəxsən ev sahibəsinə hədiyyəmdir!” – dediyi an önə uzatdığı ovcunda o, köhnə dəbli, Şərq üslubunda, füzuzə qaşlı və asqılı bir sırğa

tutmuşdu. Hamı heyranlıqla hədiyyəni bəyəndiyini dilə gətirdi. Sonra isə: “Bəs görək ev sahibinə gətirdiyim hədiyyə nə imiş?” – deyərək, arxada tutduğu digər əlindəki dolçanı mənə uzatdı (məhz bunlardan ibarət kolleksiya topladığım Həsənbalaya yaxşı bəlli idi).

Daha öncə, hələ Bakıda ikən, Həsənbala mənə danışmışdı ki, dükənina gələn moskvalı bir rəssam satışa qoyulan bir neçə əşyanı guya natürmort çəkmək adıyla alıb aparıb və geri qaytaracağına söz də verib. Aradan üç-dörd il ötsə də, o adamdan heç səs-soraq çıxmırmış. Qonağımız ikən Həsənbala həmin əhvalatı təkrar xatırladaraq maraqlandı ki, aramızda o rəssamı tanıyan-bilən birisi varmı?

Həmin məclisə Saşa adlı bir dostum da dəvətliydi və öz qoparağına görə məndən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Bizə də öz maşınıyla gəlmişdi. Həsənbaladan soruşdu ki, həmin o rəssamın yaşadığı ünvanı bilir, ya yox. Həsənbala dedi ki, ünvanı bilir və adamın qapısına gedib, hər şeyi geri istəyə bilər və rəssam da, yəqin ki, bundan boyun qaçırmaz. Saşa vaxt itirmədən, elə o dəqiqə öz maşınıyla Həsənbalanı o ünvana aparmağı təklif elədi. Evdən çıxmazdan əvvəl Saşa məndən soruşdu: “İndi bu gedib o rəssamdan nəyi və necə tələb edəcək ki?!” Mən tam arxayınlıqla dedim: “O, hər müşkülün öhdəsindən gələr”.

Təxminən axşam saat doqquzda onlar evdən çıxdılar, bir saat sonra geri döndüklərində Həsənbala özüylə bir kisə dolusu qədim qab-qacaq gətirdi və sonra da bunları Bakıya apardı. Həsənbala dedi ki, rəssamın mənzilinə baş çəkdiklərində onun arvadı “bir azca təlaşlanıb”, rəssam da bir az “hə-hü” elədikdən sonra qab-qacağı gətirib, yiyəsinə qaytarıb.

Böyük qızıyla bağlı isə yarıməzəli, yarıqəmli bir xatirəm var. Anam dünyasını dəyişəndə mən Bakıya getmişdim. Dəfndən üç-dörd gün sonra qapımız döyüldü. Gələn dostumun qızıydı: “Atam vəfat xəbərini ancaq bu gün öyrənib və bundan dolayı üzrxahlıq edir”. Görünür, ortağ tanışlardan kimsə dükana gedərkən bu xəbəri ona çatdırıbmiş.

“Hə, başınıza gələndən atam ancaq bu gün xəbər tuta bilib və zəhmət olmasa, deyin: yəhudilərdə cümə axşamı cüməyə düşür?”

Sualın məğzi bunda idi ki, dəfndən sonrakı hər cümə axşamı günü müsəlmanlar mərhumun evinə gəlirlər, bu zaman ehsan verilmir, sadəcə, çay süfrəsi arxasında əyləşməklə, onlar mərhumu anırlar. İslamda cümə günü müqəddəs sayıldığından anım mərasimi cümə axşamına salınıb. Həsənbala da bilirmiş ki, yəhudilərdə müqəddəs gün şənbədir, ona görə cümə axşamlarının da cümələyə salınacağını ehtimal edib. Biz də bildirdik ki, yox, yəhudilərdə cümə axşamı elə cümə axşamıdır, cümə isə – cümə. Bizlərdə o cür adət yoxdur, bir yerə yığılıb, ölənə yad etmirik. Diqqətinizə görə də sizə təşəkkür edirik...”

Həsənbalanın alveri necə də gurlaşmışdı! Şəhərin mərkəzindəki zirzəmisini iç-çə açılan üç ayrı otaqdan ibarət idi. Divarlar boyu yöndəmsiz biçimdə hazırlanmış masalar, onların üstünə isə sayı-hesabı bilinməyən cürbəcür əşyalar: basma nəşriyyat şriftləri, metaldan köhnə stəkan altlıqları, milli üslubda mis qab-qacaq, açar topaları, işlək vəziyyətdəki və ya qırılmış kilidlər, yırtıq-mırtıq qumas pulqabılar, ipək parçadan tikilmiş “Quran” üzülkləri, kəmərlər, köhnə kitabların

qopmuş bölümləri, bütöv kitablar, primuslar, bir sözlə, ağılıza gələcək hər cür əşya düzülmüşdü.

Həsənbala oradakı ən arxa otaqda, üzü girişə doğru otururdu. Elektrik lampalarının aydınlatdığı pilləkənlə bu zirzəmiyə enərkən müştərinin gözləri küçədəki gün işığından sonra bu alaqaranlığa tədricən alışır və əvvəl-əvvəl o, bu yerin yiyəsini görə və ya seçə bilmirdi. Çünki ilk anlarda müştəri diqqətini hansısa üfüqi səthə cəmləşdirməklə, qarşısındakı əşyalara diqqət yetirməyə çalışırdı.

Məhz həmin an təmkinli və ahəngdar bir səs onun qulaqlarını oxşayırdı: “Aha, görürəm bizə əsl sərraf təşrif buyurub. Baxdığınız o əşya xeyli nadir və maraqlı bir şeydir, XV əsrdən qalıb, bundan bir məndə var, bir də Respublika İncəsənət muzeyində, başqa yerdə beləsini tapmazsınız. Bir xiridar olduğunuzu sezdim, odur ki, bir az bəri gəlin, sizə o əşyadan ətraflı söz açım”.

Bu səsi eşidincə, anlayırdın ki, bunca əşyanın arasında sənənin məhz nəyə baxdığını o, artıq yaxalayıb, sənənin hansı əşyaya maraq saldığını anlayıb. Odur ki, yanılmadığını düşünərək, sən o əşyanı əlinə alıb, gələn səsə tərəf yönəldiyin vaxt məkanın digər ucunda, üzərinə ucları döşəməyə dəyəcək qədər uzun bir qumaş örtük sərilən masanın arxasında hansısa kişinin oturduğuna şahid olurdun.

Əslində məkan sahibinin o qədər məsafədən sənənin məhz nəyə baxdığını təyin eləməsi ağlasığmaz görünür, amma bununla bağlı fikir də həmin dəqiqə ağılına batmır. Sən yaxınlaşdığın anlarda o da danışmağa başlayır: “Bura gəlin, o, maraqlı əşyadır, çoxlarının gözünü-könlünü oxşayır, yox, yox, siz digər əşyalara fikir verməyin, – çünki yolboyu gözlərin daha nələrsə sataşır, – hə, buna heç baxmayın, çünki onu artıq Ermitaj muzeyi bəyənilib, yəni bunu Ermitaj üçün ayırmışam, ancaq hələlik göndərilməsi ləngiyir. Bu səbəbdən də ona baxmanızın heç bir mənası qalmır...”

Sən yaxınlaşdıqca, o da səni daha dəqiq görməyə başlayır. Ən nəhayət, bir neçə addım qalmış, o, əlində nə tutduğunu tam dəqiqləşdirir və deyir: “Əlinizdəki əşya XV yüzilə aiddir, o, şəxsi kolleksiyamın eksponatı olduğundan satılmır: sadə xalq arabir həqiqi gözəllik görsün deyə, onu da burada sərgiləyirəm. Amma əlimdə buna hədsiz bənzəyən başqa bir əşya var... XVII yüzilə aiddir, qiymət barədə isə razılığa gələ bilərik...”

Bunu deyərək o, masanın altından sənənin əlində tutduğunun birəbir eynisi sayılacaq başqa bir dolça və ya kasa çıxarır.

Həsənbalanın böyük qızının yoldaşı qəzetdə müxbir işləyirdi. Bakıda Milli incəsənət oğurluğunu keçiriləndə bu tədbir münasibətilə ən müxtəlif sənət sahələrinin – mozaika, memarlıq və s. – tanıtımı məqsədiylə gözoşqayan bukletlər çap olunmuşdu.

Onlardan biri də xalq sənətləriylə bağlı idi. Birinci səhifədə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin fotosu və mövzuya uyğun seçilən sitat verilmişdi. Sonrakı səhifədə isə milli geyimdə və xalının üzərində əyləşən yaşlı-başlı bir kişi əlində qədim kuzə tutmuşdu, ətrafı da xeyli mis qab-qacaq və mütəkkələr ilə dolu idi. Fotodakı Həsənbala idi.

Milislərə və ya yoxlama məqsədiylə dükana baş çəkənlərə o, həmin bukleti göstərirdi: “Bax, görürsən də, bu kimdir? Bu biri isə – mənəm”. Çoxları bunu

görcək, çaşıb qalırdı: əgər bu adamın şəkli Əliyevlə eyni kitaba düşübsə, əlbət, onun yuxarılarla hansısa yaxın əlaqələri və ya oralarda sanballı dost-tanışı var.

Növbəti dəfə anbarda əşya bəyəndiyim vaxt baxışlarım milli üslubdakı bir cüt kəmərə sataşdı, gümüşdən hazırlanan bu zərgərlik əşyalarının toqqaları tül kimi zərif işlənmişdi. Bunu almağa imkanımın yetməyəcəyini dəqiq bildiyim üçün heç onların dəyəriylə də maraqlanmadım. O enli dəridən hazırlanan kəmərlərin üzəri çar Nikolay vaxtına aid gümüş pullarla bəzədilmişdi.

Həsənbala ilə bir az söhbətləşərək deyib-güldük, fikirlərimizi bölüşdük, mən nələrsə alıb, məbləği ödədim. Bayıra çıxmağa hazırlaşanda dedim:

– Həsənbala, mənim bazarlığım bitdi. Daha heç nə almır, heç nəyin qiymətini də salmıram. Ancaq heç kəsə durub deməyəsən ki, o kəmərlər XVIII əsrə aiddir, çünki üstlərinə düzülən o pullar...

O, dərhal dilləndi:

– Əşi, bilirəm də: o sikkələr 1913-cü ilə aiddir. O qədərindən mən də haliyəm.

Buna bax da! Sən demə, bu adam, mənim düşündüyüm kimi, yəni başı çıxdı-çıxmadı və ya sırf baş piyləmək naminə malını təriflənmirmiş. Əsl gerçəyi bilsə də, müştərisini hərifləməyə çalışmış.

Növbəti dəfə Bakıya moskvalı bir xanım tanışım ilə getmişdim. Gəzib, şəhəri ona göstərirdim və təbii ki, şəhərin görməli yerlərindən biri kimi bu qadını Həsənbalanın dükanına da apardım. Əşyalara baxan qadın öz heyranlığını gizlətmədi, dükan sahibiyə şirin-şirin söhbətləşdi.

Qəfildən nəzərlərim Nuh əyyamından qalma qumaş bir cüzdana sataşdı: onun üzərindəki bir düzüm mirvaridən adam gözlərini çəkmək istəmirdi. Maraqlandım: “Bunu da satırsan?” Ondən təsdiq cavabı gəldi. Soruşdum: “Niyə satırsan bunu?” O, dəqiq cavabdan yayındı: “Yəqin elə məsləhətdir də”. Mən isə əl çəkmədim: “Bunu niyə satasan axı?! Dörd dənə qızın var, bu isə misilsiz bir mirvari düzümüdür”. Cavabı ləngimədi: “Sən arxayın ol, qızlarım üçün mən hər cür dəm-dəstgah hazırlamışam”.

Bu “dəm-dəstgah” adlanan şeyə brilyant üzük, bir cüt sırğa və qol saati daxil idi, o da köçürəcəyi hər qız övladı üçün bunların tədarükünü çoxdan görübmüş. Soruşdum: “Neçəyə deyirsən bunu?” Dilləndi: “Onsuz da alan deyilsən”. Mən də dirəşdim: “Sən öz qiymətini de?” O da dediyini təkrarladı: “Neynirsən ey?! Onsuz da almayacaqsan”.

Adətən ondan uzağı 10-20 manat dəyərində nələrsə alırdım. Sözügedən mirvarinin həmin məbləğlərdən xeyli baha olduğu isə gün kimi aydın idi. Amma onun bunca əminliyi də, düzü, şəstimə toxunurdu. Həm də yanımdakı qadın xeyləğinin yanında mənə: “onsuz da alan deyilsən” deyərək, niyə meydan oxusun ki?! Təkrar dedim: “Qiyməti de”. O da: “Əşşi, alan deyilsən də” – cavabını verdi. Eyni cavabı üçüncü və ya dördüncü dəfə təkrarladığında öz hiddətimi bacardıqca fərqli bir şəkildə ona bildirməyin üsulu üzərində düşündüm. Mən buna baş yorduğum anlarda o, dilləndi: “Bunu o adam alar ki, alış-verişdən iki saat sonra təyyarəsi havaya qalxacaq”.

Karışmış halda soruşdum: “Bunun alverə nə dəxli varmış?!” Dedi: “Çünki o, həqiqi deyil”. Həmin an mirvarilərə diqqət yetirincə, sanki gözümün önündəki

pərdə ortadan qalxdı və mən o şüşə muncuqların üzərinin nəinki xüsusi boya ilə örtüldüyünü, hətta bəzi qismlərdə boyanın qopub-töküldüyünü də sezdim.

Sadəcə, diqqətsiz davranıbmişəm. Hər nə qədər sərraf sayılısam da, bu məsələdə mən məkan sahibinin ad-sanının cazibəsinə qapılmışdım: əgər ətrafdakı hər şey qədimdirsə, onda bu cüzdən də mütləq onların tayı olmalıydı.

Onunla vaxt keçirmək maraqlı idi. “Qızıl fond” adlandırdığı anbarına ara-sıra baş çəkirdim. Oraya xeyli misilsiz və gözəl əşya toplamışdı, adam ağzını açıb, onların tamaşasına dururdu. Həm də bu sözləri sırf mənim topladığım mis qablarla bağlı demirəm. Gəzib, baxır və çox şeyi almağa imkanımın yetməyəcəyini öz-özümə etiraf eləyirdim. Məsələn, hansısa dolçanı əlimə alıb, soruşurdum: “Bu neçəyədir?” Cavab verirdi: “Onu yerə qoy, sonraya qalsın”. Sonra daha nəşə tapırdım: “Bəs bu?” Deyirdi: “Onu da masanın üstünə qoy, sonra danışarıq”. Beləcə, almağa niyyətələndiyim beş-altı əşya yığılırdı. Sonra hamısını gətirib yığırdım masanın üstünə: “Hə, indi de görüm, bunlar nə edir?” O da: “Nəyə gücün çatırsa, o qədər”. Deyirdim: “Saticı sənsən axı. Öz qiymətini de”. O deyirdi: “Ürəyindən nə keçirsə, onu da ver”. Dirəşirdim: “Saticı sənsən, bir qiymət de. Mən də alıb-almayacağıma qərar verirəm”. Cavab verirdi: “Dedim axı, sən özlüyündə bunlara hansı dəyəri biçirsənsə, onu da ödə, getsin”. Deyirdim: “Hamısına – bircə manat”. Deyirdi: “Mən razı”.

Bu fəndin bütün məğzi heç bilirsiniz nədə idi? Dəqiq bilirdim ki, çıxarıb bir manat versəm, alacaq və heç nə də deməyəcək. Mən də aldıqlarımı götürüb, gedəcəyəm. Amma belə davranmayacağımdan əmin idi. Çünki bunu mənliliyəmə sığışdırmazdım. Bu səbəbdən onunla alış-veriş mənə həmişə maraqlı gəlirdi.

Bir dəfə moskvalı bir tanışım Bakıya gedəsiydi. Əntiq əşyalar, xüsusilə də mis qab-qacaq həvəskarı olan bu adama mən Həsənbalanı necə tapacağını izah elədim. Ona baş çəkib, bəzi əşyalar alan tanışım deyirdi ki, o kişi istiqanlı və cəmlərə dəyən birisidir, və s. və i.a. Aldıqlarının qiymətini soruşanda dostum ona deyibmiş: “Savanın xətrinə – 20 manat ver, bədi”. Mən də anladım ki, əgər “sənin xətrin” olmasa, həmin məbləğ onca manatı keçməzdi”.

Görünür, tanışım haqlı idi.

Həsənbala ilə rəssamın axtarışına çıxan o Saşa ilə illər öncə mən, yenə də onun maşınıyla, Moskvadan Vladimir və Suzdal şəhərlərinə gəzməyə getmişdim. Mərkəz hissədə bir qədər gəzib-dolaşdıq, sonra dincimizi almaqdan ötrü gəlib bir skamyada əyləşdik. Kefli bir kişi bizə yaxınlaşıb, haralı olduğumuzla maraqlandı.

Moskvadan gəldiyimizi bildirdik. Soruşdu: “İkona almaq istəməzsiniz?” Saşa dedi: “İstəyərik. Hansı ikonlardır elə?” Kişi dilləndi: “Qədim ikonlardır, hətta məndə XVII əsrdən qalmalar da var”. Məndən fərqli olaraq, bu məsələləri yaxşı anlayan, ümumiyyətlə diribaş biri sayılan Saşa maraqlı içində soruşdu: “Bəs XV əsr necə, var?” Kişi dedi: “XV əsr də var. Əlbəttə ki var!”

Saşa maraqlandı: “Bəs Rublyovun işləri necə, varındır?” Kişi dedi: “Var, təbii ki, var”. Hə, bununla da söhbətə nöqtə qoyuldu.

Bir dəfə, Bakıya növbəti səfərlərimin birində, Həsənbalanın dükanından çıxıb, onun evinə qədərki 5-10 dəqiqəlik yolu piyada qət edərkən, baş qatmaqdan ötrü

bu bayaqkı əhvalatı ona danışdım. Həsənbala tam ciddiyyətlə soruşdu: “Doğrudan onda XVII əsrə aid nələrsə vardı ki? Əgər Rublyovun işləri olsaydı, elə mən də satın alardım”. Əvvəlcə onun nəyi nəzərdə tutduğunu heç mən də anlamadım. Çünki Həsənbalanın o Ermitaj və şəxsi kolleksiyalarla bağlı basıb-bağladığı həm məzəli, həm də bəsit fəndlərin hamısına yaxşı bələd idim. Bir də, dilindən heç düşməyən: “Bunu sizə peşkəş də edərəm, çünki beləsi sizin kimi bir xiridara qismət olmalıdı”, “Bax, az qala müftə verirəm ha” kimi ifadələri də vaxtaşırı işə salırdı.

Mən həm köhnə əşyalar toplamaqda təcrübə sahibiyəm, həm də dünyanı gəzib-görməyə imkan tapmış biriyəm. Ayaq basdığım hər ölkədə yolumu mütləq “bit bazarlarından” (əlbəttə, əgər varsa!), ya da əntiq əşya dükanlarının əksəriyyətindən salmağa çalışmaqla, satıcılarla imkan daxilində şəxsən söhbətləşmişəm. Hə, bəzən yanımda tərcüməçi də gəzdirmişəm, ancaq müxtəlif dillərdəki hansısa ifadələri elə özüm də babat anlayıram. Üstəlik, bu cür ünsiyyətdə jestlər, təbəssüm adama maraqlı gəlir – çünki belədə sən dilini bilmədiyən adamla nə cürsə ortaq dil tapmağa, onu anlamağa can atırsan.

Həsənbala ilə tanışlıqdan sonra ən bahalı əntiq əşya mağazalarının, məsələn, Parisin Pale-Royal dükanının satıcılarından, “bit bazarlarındakı” dəllallardan, cürbəcür yerlərdəki antikvar əşya satan adi insanlardan eşitdiyim sözlər, ifadələr bu köhnə dostumun dediklərindən (dil gətirilən digər əsrləri və muzey adlarını çıxmaq şərtiylə!) sən deyən də fərqlənmədi. Hətta intonasiya baxımından da o eşitdiklərim təhsil görməmiş bu Şərq adamının dediklərindən fərqlənmədi, halbuki sonrakı satıcılar hər sözü ölçüb-biçən dəllallar idi... İndi bunu yazınca, dilini bilmədiyim o insanların hər sözü ölçüb-biçmələrini necə sezdiyim barədə fikrə getdim: ən azı sonrakı tanışlarım bir sovet insanı olaraq mənim təsəvvürümdə Avropa mədəniyyəti görmüş şəxsləri təmsil edir, əntiq əşyalar barədə öz işinin sərrafı kimi danışır, söhbət əsnasında Həsənbalanın işlətmədiyi “epoxa” və “üslub” kimi sözlərdən yararlanırdılar və s.

Nə yaxşı, xarici səfərlərə getməzdən öncə mən Həsənbala ilə tanış olmuş, onun yanında tamamilə püxtələşəcək qədər bir hazırlıq keçmiş və digər dəllalların xam şikarına çevrilməmişdim... Halbuki... məni neçə kərə aldatdıqları, mənə zay bir şeyi nə vaxt və necə sırıdıqları barədə onların da fikrini öyrənmək özümə maraqlı gəlirdi.

Bir də onu xatırladım ki, həyatım boyu Paracanovu yaxından tanımasam da, bir neçə kərə onunla eyni məclisdə olmuşam, onu görmək-eşitmək səadəti duymuşam. Bir dəfə Paracanovun hər şeyi bir kənara ataraq, İrana gedib, orada əntiq əşya dükanı açmaq arzusunu hansı həvəslə dilə gətirdiyinin də canlı şahidiyəm. Heç şübhəsiz, həmin dükan inanılmaz dərəcədə gözəl olardı, göz-könül oxşayardı, dükanda satılacaq əşyalar da, oranın müştəriləri də yüksək səviyyəli olardı. Paracanov isə misilsiz bir dükan sahibi olsa belə, yenə də öz əntiq mallarını müştərilərə məhz bizim Həsənbalanın prinsiplərinə uyğun tərzdə satardı.

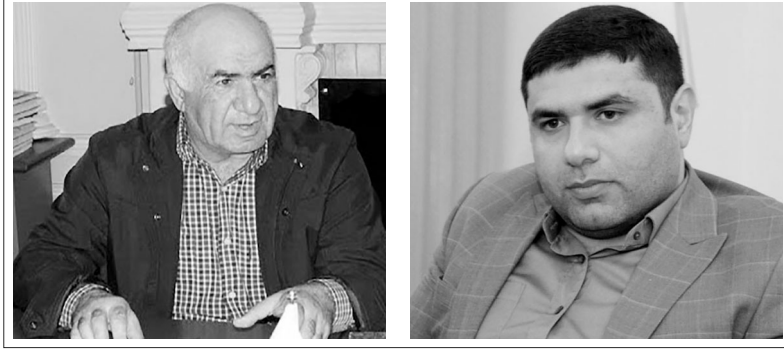
Azərbaycan dilinə çevirdi – Azad YAŞAR

◆ Ədəbi söhbətlər

“Zaman böyük talançıdır”

“Əsl yaradıcı adamın bir insan kimi xoşbəxtliyi çətin məsələdir”

Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus imzalarından olan Tofiq Nurəlinin ötən il 70 yaşı tamam oldu. Ədəbi mühitimizin “mütləq sükutla” qarşıladığı bu yubiley ili geridə qalsa da, Tofiq müəllimin yazdıqları bizim susmağımızdan çox irəlidedir. Zamanla ayaqlaşan isə nə “vaxtdan geri qalan” Tofiq müəllim, nə də zamanı adlamış “yeni nəsillərdir”, zamanla ayaqlaşan yenə də onun həqiqi poeziyasıdır. Bu müsahibə isə geriyyə qanrılıb baxan şairin gözləri ilə keçmiş, irəli boylanan nəsillərin gözü ilə gələcəyi göstərir. İrəlini və gerini göstərən isə ayrı-ayrı yerlərdən asılmış Tofiq Nurəli poeziyasının güzgüsüdür...

– Tofiq müəllim, sizin şeirlərinizi oxuyuram və öz-özümə sual edirəm ki, görəsən, nə üçün bu dəyərli poetik nümunələr diqqətdən bunca kənarda qalıb, nə üçün kitablarınız haqqında lazımcına ədəbi-tənqidi, elmi-publisistik məqalələr yazılmayıb, yaxud parlaq şair şöhrəti sizdən uzaq düşüb, halbuki düzünə qalsa, yaradıcılığınıza münasibətdə hesab edirəm ki, indiki reallığın tamam əksi olmalı idi. Mənim özümə verdiyim bu suala, bəlkə, məndən daha əvvəl siz cavab verəsiniz...

– Onu deyim ki, 80-ci illər ədəbi gəncliyinin ən çox tanınan və qəbul edilən iki nümayəndəsi olubsa, onun biri mən olmuşam. Ədəbi birliklərdə oxuduğum şeirlərin bir çoxu əlüstü yayılırdı. O dövrün ən nüfuzlu şairi Rəsul Rza mətbuatda çap olunan şeirlərimdən parçaları gənc ədəbi qüvvələrlə görüşlərində əzbər söyləyərək nümunə göstərirdi və deyirdi də ki, görürsünüz ki, o heç mənimlə bir üslubda da yazmır, amma yazdıqları yenidir, ədəbiyyatdır və s. Hətta Rəsul müəllim onu da deyirmiş ki, maraqlanmışam, o tamam başqa sahədə təhsil alır. Yeri gəlmişkən deyim ki, ömrünün sonuna kimi rəhmətlik məni şəxsən tanımadı, o vaxtlar rayonda yaşayırdım. 1983-cü ildə nəşr olunan ilk kitabım “Şehli kəpənəklər” ədəbi mühitdə əməlli-başlı rezonans doğurdu, kitab əl-əl gəzirdi, defisitə dönmüşdü. Yəni, ədəbi mühitdə lazım olduğundan artıq tanınırdım. Görünür, bu da hətta Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin bəzi rəhbər işçilərində də qısqanclıq yaradırdı. O zaman kənddə işləyirdim. Arabir Bakıya gələndə ədəbi mühitin adamları ilə görüşməyə çalışırdım. Bir dəfə gəlişim “Gənclər günü” tədbirinə təsadüf etdi. O zamanlar hər iki aydan bir AYİ sədrinin kabinetində belə tədbir keçirilirdi. S.Vurğundan qalma ənənə idi. Qayda belə idi ki, burada bəyənilən yazılar dövrün ən çox oxunan “Azərbaycan gəncləri” qəzetində dərc olunurdu. Azca gec gəlmişdim, içəri basırıq idi. Rəhbərlik edən sözü yaxşı tanıdığımız həmyaşdımıza verdi. Ədəbi tənqidçi rolunda olan bu gənc “Şehli kəpənəklər”ə həsr etdiyi yazını oxumağa başladı. Məəttəl qalırdım, hər dəfə rastlaşanda üzümə min tərif deyən bu adam hətta dəfələrlə üzümə təriflədiyi şeirləri də darmadağın edirdi, şeirlərə qızıl-qırmızı böhtan atırdı. Ədəbiyyatçılar yaxşı bilir ki, istənilən ədəbi mətnə tənqidlik yerlər olur. Amma belə də qırmızılıq olmazdı axı. Düzü, əməlli-başlı çaşıb qalmışdım, dostların çoxu gözünü məndən yayındırırdı, dərnəklərdə bu yazıları növbəylə tərifləyənlər susurdular, sanki təklənmişdim. Həmin gənc yazını oxuyub qurtarıb tədbirə rəhbərlik edənə baxdı və təltif gözləyən məğrur əsgər duruşu aldı. “Kimin sualı var?” – soruşdu. Tədbirə rəhbərlik edən idi soruşan. Heç kəs dinmədi, mən də dinmədim. “Deməli, bəyənildi, bir halda ki, bəyənildi, buyur Yusif müəllim, götür çap elə”. – Bunları da rəhbərlik edən dedi. Yusif Kərimov “Azərbaycan gəncləri” qəzetinin baş redaktoru, tanınmış yazıçı idi. O, “Xeyr, mən bu qədər qərəzlə yazılmış yazını çap edə bilmərəm. Bu yazıda tənqid üçün nümunə çəkilən parçaların özləri gözəl şeirlərdir. Yazı çox qərəzlidir, çapı mümkün deyil. Mən o müəllifin imzasını tanıyıram, özünü yox, heç bilmirəm özü də buradadır, ya yox. Yazıda qərəz lap üzdedir” dedi. “Ulduz” kinosunda deyir ee: “Siz heç bomba partlamasını görmüsünüz? İndi görərsiz.” O gün rəhmətlik Yusif müəllim o bombanı o kabinetdə necə partlatdısa, o kabinetin zəhmi də mənimçün elə o anda göyə sovruldu. O bir 37 idi. Onu o anda Yusif müəllim çox böyük cəsarət və ədalət pəncəsiylə saxladı. O vaxt mən rəhmətlik Yusif müəllimə yaxınlaşıb yalnız gözlərinə baxdım, heç nə deyə bilmədim, deyəsən, kimliyimi anladı və yalnız başını tərپətdi. Gənclərin günü o gün iflasa uğradı və sonralar ləğv edildi. Mənim 37-m isə o gündən başladı. Həmin o yazı azacıq əlavələrlə, – iki-üç gənc şairin adı ötəri çəkilməklə, – tezliklə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olundu. Yəni baş

redaktor da bir vaxt özünün rəhbərlik etdiyi dərnəkdə özünün bəyanib tərifiyəyi şeirlərin indi belə qərəzli tənqidinə rəvac verirdi. Hələ bu azmış kimi, məqalə Bəkir Nəbiyevin iri həcmli yazısının içərisində yenə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində bir də çap olundu. 1984-cü ildə SSRİ üzrə Moskva şəhərində keçirilən Gənc Yazıçıların 7-ci Ümumittifaq Müşavirəsindəki uğurlar isə Bakıda ədəbi sahədə bütün qapıların mənim üzümə bağlanması ilə sonlandı. Onu da deyim ki, mənim müşavirəyə iştirakçı kimi nümayəndə seçilməyim Şüvəlan müşavirəsinin qərarı ilə olduğundan, o rəhbər bu qərara qarşı çıxmağa cürət etmədi, çünki o seminarlar Mərkəzi Komitənin nəzarətində idi. Bəli, davam edir 37... “İşıq” nəşriyyatındakı uşaqlar üçün yazdığım şeirlər olan qovluq yerli-dibli itdi. “Yazıçı” nəşriyyatındakı kitab geri qaytarıldı, – Vilayət Quliyevin yazdığı rəy indi də məndədir, – çap üçün qəbul olunmuş şeirlərim redaksiyalardan geri qaytarıldı, “Gənclik” nəşriyyatı çapı gələcək illər üçün nəzərdə tutulan kitabı qəbul etmədi. Elə bil bir qeyri-rəsmi qadağa qoyuldu, hər tərəfdən boykot olunurdum. Bu bashabasda televiziyada birbaşa efişdə bir şairlə olan görüşdə nə görüşə, nə də şairə dəxli olmayan sual da verildi: “Moskvaya müşavirəyə Tofiq Nurəli niyə göndərilib?” Buna necə baxırsınız? Onu da deyim ki, Tofiq Nurəlinin hansı seçimdən keçdiyini sual verən çox yaxşı bilirdi, sadəcə, məqamı tutub onu qabağa verirdilər, yəqin ki, könüllü. Şair bu sualı qulaqardına vurdu.

SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edilməyim barədə Moskva müşavirəsinin qərarı məndən gizlədildi. Sonra rəhmətlik Tahir Aslanlı o qərarın bir surətini Moskvadan mənə göndərdi. Bu üzvlük məsələsində də AYİ-də bir-iki nəfərin çıxarmadığı oyun qalmadı. O zaman bu məsələylə bağlı AYİ-də həlledici adamın qəbulunda oldum. İynə gözü boyda ilişməli bir bəhanə yox idi, amma proses acı bağrısağa döndərilmişdi. Bir neçə çək-çevirli, bir az da acıqla verilən suallardan sonra həmin adam qəfildən sərt tonla qayıtdı ki, haralısan? Mən də içdən dolub-daşırdım deyə, düz onun gözlərinin içinə baxıb qeyzlə “həkiməm” dedim. Bu adam hər iki yumruğunu stola vurub acıqlı-acıqlı durub kabinetdən çıxdı və düşdü bayır otaqdakı işçilərin üstünə, o ki var acığını tökdü. Səhəri gün yenə gəldim İttifaqa, qəbul məsələsinə baxılmalıydı. Gördüm ki, Elçin müəllim pəncərənin qabağında siqaret çəkir. Salamladım və çox çəkinə-çəkinə vəziyyəti danışdım. O, bir qədər mənə baxdı və dedi: “Yaxşı eyləyirlər, lap yaxşı eyləyirlər. Məni tanıyırsan? Kabinetimi tanıyırsan? Gəl bir dəfə de də.” Sonra Elçin müəllim qəbulda katiblik edən hündürdən, lap elə hündürdən ki, bütün kabinetlərdə eşidilsin, çağırdı. O adam lap qaça-qaça gəldi. “Get qəbul siyahısını gətir” – dedi. O nəsə bəhanə etmək istədi, Elçin müəllim onun üzünə nə təhər baxdısa, o adam həqiqətən özünü itirdi. Nə isə, siyahını gətirdi. “Get Tofiqin də adını yaz bura.” Getdi və az sonra yuxarıda dediyim əsas adamla gəldi. O adam dedi ki, ay Elçin müəllim, makinaçı gedib. “Gedib gedib də, əllə yazsın, sonra köçürülər.” Yazdılar da. Hiss etdim ki, onlar Elçin müəllimdən əməlli-başlı çəkinirlər. İndi də getdik qovluğum gətirməyə. Otaqda yüzlərlə qovluq var, lakin mənim qovluğum tapılmır ki, tapılmır. Birdən mən lap uzaq küncə atılmış bir dəstə qovluğum götürdüm. Həmin adam anidən mənim qolumu qucaqlayaraq çökdü və başladı ağılsızlıqla

yalvarmağa. “Tofiq, mənə çevir balalarının başına.” – Nə olub ki? – soruşdum. “Qovluq sənə əlindədir. Amma, o mənə dedi ki, qovluq bura gəlsə, sən elə oradan işdən qovulmuşsan. Yalvarıram, bu dəfə qoy qalsın, sonra mən özüm onun ayaqlarına düşüb yalvaracağam ki, gələn qəbulda səni də siyahıya salsınlar, mənim balalarımı ac qoyma, zəhirmara qalsın belə çörək”. Gözləri doldu. Düzü, deməyə söz tapmadım, o adama da elə yazığım gəldi ki. Daha Elçin müəllimin də yanına getmədim, çıxdım o binadan. Və düz iki ildən sonra nəhayət ki, mənim də adım siyahıya salındı. Həmin iclasda həmin adamın mənim qovluğuma iradi bilirsiz nə olmuşdu? “Bunun bir şeiri iki yerdə qoyulub – Onun biri “Literaturnaya qazeta”da Moskva müşavirəsinin təqdimatı ilə olan rusca çap idi, – deyərək qovluğunu qoymuşdu kənara. Ümumilikdə komissiyanın o iclasında iki nəfər qəbul edilməmişdi, mən və mənimlə bir kənddən olan Vaqif Əlixanlı, yəni Qubadan olanlar. Və beləliklə də mənim İttifaqa qəbul olunmağım uzanıb getdi onun postdan getməyinə, 1987-yə. Sonralar bir nəfər mənə dedi ki, bunların hamısı Mircəfər Bağirova görədir, hayıf çıxırlar. Sonralar şimal bölgəsindən olan bir nəfər yaşlı yazar mənə dedi ki, həmin adam ona söyləyib ki, “ümumiyyətlə şimal zonasının adamları hələ adam kimi tam yetişməyib”. “Sonralar bir nəfər tanınmış yazar da məclislərin birində həmyaşdı başqa bir ortabab “şimallı” yazara bu qənaəti “onun adıyla” təkrarladı. “Yazıcı” nəşriyyatındakı ikinci kitabı heç bir tutarlı səbəb göstərmədən, yuxarıda dediyim kimi, əvvəl geri qaytardılar ki, bir qədər üzərində işləmək lazımdır. Xub. İşləyib yenidən təqdim etdim. Bu fürsətdə kitabı 84-dən 85-ə, oradan da 86-ya sürüşdürdülər və heç bir əsaslı səbəb də göstərmirdilər. Lap boğaza yığışdılar. Mənə nəşriyyatdan imzasız, tarixsiz, ştampsız, adi vərəqdə, lakin nəşriyyatın konvertində məktub yolladılar ki, bəs, kitab qalır gələcək illərə. Konverti də, məktubu da götürüb getdim Dövlətnəşrkomun 1-ci müavini A.Abdullazadənin qəbuluna. Məktubu görən kimi Azər müəllim cin atna mindi. Telefonu götürüb nəşriyyatda kiminləsə sərt danışdı. Getdim nəşriyyata, məlum oldu ki, kitab yenə plandan çıxarılıb, lakin məktubu kimin yolladığı məlum olmadı. Burada kitab məsələlərində həlledici olan şəxslə çox gərgin söhbətimiz oldu. O elə dediyini deyirdi, amma səbəb göstərə bilmirdi. Aramızda son söhbət belə oldu:

– Müəllim, burada kitabınız var?

– Var.

– Birini verin mənə.

– Neynirsən ki?

– Mən kitabı açıram ortadan, siz də qabağınızda mənim əlyazma qovluğumu.

Qarşımıza çıxan şeirlərimizi oxuyuruq. Kimin şeiri zəif olsa burdan durub gedir.

O adam dinmədi, əsəbi halda durub kabinetdən çıxdı. Kitab bir də Ə.Xanbəyev Dövlətnəşrkomda 1-ci müavin olanda onun nəşriyyata yolladığı məktubdan sonra, o da 1989-cu ilin sonunda çap olundu, adı “Yağışdan sonra” idi. Bu kitab düz 7 il o nəşriyyatda zülüm çəkdi. Kitab dərhal defisitə döndü. Mətbəə işçiləri deyirdilər ki, kitab dəfələrlə dəftər-kitabsız yüksək tirajlarla çap olunub. Amma, artıq siyasi hadisələr hər şeyi kölgədə qoyurdu.

Bir dəfə “Azərbaycan” jurnalına poema verdim. Fikrət Qoca oxuyub imzasını qoydu və dedi apar İsa İsmayılzadəyə. Sözü də bu oldu ki, düzdür, şedevr deyil, amma hamımızın belə poemalarımız çap olunur da. Yazını verdim, dedi ki, bir həftədən sonra gələrsən. Bir həftədən sonra oxumayıb, bir aydan sonra oxumayıb. Nəhayətdə dedi ki, oxumuram, sizinçün bu yaşda poema çap olunması çox tezdir. O, bu... Jurnalndan necə incidimsə, düz 20 il onun qapısını açmadım. O hadisədən bir neçə il sonra İsa müəllim şeirlərimi istədi, heç nə demədim. Başa düşdü və dedi ki, bilirəm, oldu da. Sonralar Səyavuş Sərxanlı da, Qəşəm Nəcəfzadə də şeir istədilər, amma gedə bilmirdim. Yalnız bir neçə il qabaq “Yol” yazısını Məmməd Oruca oxumaq üçün vermişdim. Məmməd müəllim də oxuyan kimi təqdim edir redaktora. Və mən uzun illərdən sonra “Azərbaycan”a qayıtdım...

Və sonralar imkan yarananda da, qəzetdə baş redaktor olanda da, televiziya-ların birində ilk yaranmaqda olan canlı səhiyyə proqramına qeyri-rəsmi redaktorluq edəndə də heç vaxt özünü təbliğlə məşğul olmadım. Maraqlı bir əhvalat deyim. “Şehli kəpənəklər” heç yerdə tapılmırdı, özümdə də 3-4 kitab vardı. Bir gün Lenin kitabxanasında kiçik kitablar qoyulan yerişiyə baxanda “Şehli kəpənəklər”i görüb sevincək götürüb açdım və məəttəl qaldım – kitabın üz qabığını saxlayıb içərisinə başqa şairin həmin formatda olan kitabını qoymuşdular. “Şehli kəpənəklər”dən sonra gənclər, ən çox da tələbələr yolda, dayanacaqda, ali məktəblərin yanında məni tez-tez sorğu-suala tuturdular. Düzünü deyim ki, üzdən belə tanınmaqdan da çox da xoşum gəlmirdi.

Yaradıcılığım haqqında elmi mərkəzlər tərəfindən araşdırılmalar aparılmayıb. 65 yaşım olanda ədəbi-nəzəri biliklərinin səviyyəsinə, təhlil qabiliyyətinə hamının hörmətlə yanaşdığı Zakir Məmməd haqqımda monoqrafiya səviyyəli “Ədəbiyyatın payız fəslisi” adında xeyli geniş araşdırma-təhlil yazısı yazdı və bizim ədəbi orqanlar o vaxt onu çap etmədilər, bu ilin “Azərbaycan” jurnalının 9-cu sayında o yazıdan bir parça dərc edildi. Alimlərdən Vaqif Yusifli, Oqtay Abbas məqalələr yazıblar. Əsasən bunlar. Fikrət Qoca, Ələkbər Salahzadə, Tofiq Abdin, Rafiq Səməndər, Əjdər Ol, Vaqif Bəhmənli, Ağacəfər Həsənli, Maarif Soltan, Məmməd Tahir və digərləri ad günlərimdə müxtəlif həcmli yazılar yazıblar.

AYİ-AYB-də 29 ildən artıq mənzil növbəsində olmuşam. Uzun illərdir məni heç bir televiziya dəvət etmir. Deyim niyə? Dəvət olunduğum televiziya-ların birində xanım şairi görəndə əhvalım pozuldu və reklam vaxtı redaktora sakitcə dedim ki, bir də məni belələriylə birgə çağırısan, verilişdən çıxıb gedəcəyəm, xahiş edirəm məni belələri ilə çağırma. Az sonra digər bir tv-dən zəng vurub dəvət edəndə də tərkiblə maraqlandım. Və o redaktora təşəkkür edib bildirdim ki, mən onlarla bir ekranı bölüşə bilmərəm, incimə... Və o, bu.

Bir neçə ilin söhbətidir. Çox tanınan nəsiləş şairlərdən biri dedi ki, Tofiq, bilirsən sən indi niyə çox tanınmırsan? Səni tanınmış adamlar təbliğ etmir, odur ki, mən tezliklə sənə haqqında bir-iki məqalə yazacağam. Yazmadı, yazmağı heç, bir işlə bağlı ona zəng vurdum, telefonu da açmadı. Belə də olur.

Bilirsən, bu qədər xırdalığlara niyə getdim? Dedim qoy anlaşılıns ki, yaradıcı adamların qısqanclığı və paxıllığı dəhşət olur. Düzünü deyim ki, bütün bunlardan

sonra 37-dəki ədəbi sahədəki dəhşətləri qismən də olsa, canlı təsəvvür edə bildirdim. Və qorunmanı isə daha da yaxşı yazmaq və daha da inadlı olmaqda görürdüm.

– Şeirlərinizə xas melanxoliya, lirizm, yüksək emosionallıq sizin şəxsi xarakterinizlə nə dərəcədə ahəngdardır?

– Onu deyim ki, melanxoliya əlamətləri olmayan normal insan yoxdur. Ümumən 4 insan tipi ki deyilir, əslində, bu xarakterlərin arasında dəqiq sərhədlər yoxdur, hansısa əlamətin üstünlüyü var. Ona görə də deyilir ki, istedadsız insan yoxdur. Yaradıcı adamlarda melanxoliya əlamətləri bir qədər güclüdür. Yaradıcı insan daha həssasdır, daha duyğulanandır, daha duyğulandır. Melanxoliyada bir özünəqapanma da ola bilir və bu da təbii, normal haldır. Özümə gəldikdə isə, tez sınıan və özünə qapanan insan deyiləm. Hər şeydə sona kimi və ya indilər “qırmızı xətt” deyilən həddə kimi gözləyənlər və bu gözləmə zamanında dəfələrlə xəbərdarlığımı da bildirirəm. Yuxarıda ədəbi mühitdə başıma gətirilənlərin hələ bir hissəsini sadaladım. Mən ömrüm boyu tibb sahəsində işləmişəm və oradan da, necə deyərlər, az çəkməmişəm. Burada bir həqiqəti deyim, əgər sən perspektivli birisənsə, deməli, ətrafın, yumşaq desək, rəqiblərlə doludur və müəyyən mərhələdə bu rəqabət əndazəni aşır.

Şeirlərimdəki yüksək emosionallıq şəxsimlə üst-üstə düşür. Mən o fikirdəyəm ki, şair, ilk növbədə, özünü yazmalıdır, ən azından özünüküləşdirib yazmalıdır. Şeir təbiət hadisəsi kimi təbii yaranmalıdır, təbii doğulmalıdır. Düzdür, indi süni mayalanmadan sonra doğuş tam təbii ola bilir. Elə bilirəm bu halı poeziyada da qəbul etmək olar. Mənim üçün formasından, məzmunundan, izmindən asılı olmayaraq şeir lirikadır. Lirizmi olmayan bütün hallar nəzmdir, müdrik sözlə, fəlsəfi fikirlə şeir, poetik söz arasındakı məsafə böyükdür. Onda müdrik, fəlsəfi atalar sözlərini şeir sayardılar da. Mən elə bilirəm ki, əsl şeir tərcümədə mütləq nəşə itirir, nəzmə enir. Ortabab şeir isə yaxşı tərcümədə qazanır. Yeri gəlmişkən, tərcümə məsələsi barədə bir şeyi də deyim. Bu sahədə bizim ədəbiyyat tariximizdə uzun zamanlar üçün analoqu olmayan Mirzə Şəfi – Bodenştedt nümunəsi var. Tərcümə olunmuş bu şeirlərin almanlar tərəfindən bu qədər çox sevilməsi o deməkdir ki, Fridrix bu şeirlərin iç dünyasına girə bilib və onları sanki özünüküləşdirərək yaxşı tərcümə edib. Və sonda özünü müəllif elan edəndə isə Fridrix o zirvədə qala bilməyib və bədnam, “böyük plagiat” adını qazanıb. Mən belə hallara “bodenştedtizm” deyirəm. Təəssüflə deməliyəm ki, bu gün bizim ədəbiyyatımızda belə hallar baş alıb gedir. Təsirlənməklə plagiatlıq arasında fərq çoxdur. Təsirlənmək bütün canlı aləmə xas evolyusion varislik prinspidir. Plagiatçılıq isə loru dillə desək, “çırpışdırmaq”dır. Bu yerdə Xaqanini xatırlamaq olmur. Nizamidən başlamış M.Müşfiqəcən, oxuduğumuz klassiklərimizin demək olar ki, hamısında onun təsiri görünür, bəzi hallarda hətta plagiatlıq həddinə çatır.

– Sizin şeirlərinizdə peşmanlıq hissi daha çox özünüzlə bağlıdır, sanki alınmayan, baş tutmayan hər nə varsa, əksərinin səbəbkarı özünüzsünüz. Elə bil, siz öz günahlarınızı o qədər çox, vaxtaşırı xatırlayırsınız ki, əvəzində başqalarının əməllərini, işləklərini unudursunuz. Şeirlərinizdən aldığım bu təəssürat, müşahidə, sizcə, nə dərəcədə doğrudur?

– Düz deyirsiniz, şeirlərimdəki peşmanlıq hissi daha çox özümə yönəlikdir. Bilirsiniz niyə? Bu da mənim xarakterimdir. Əgər istədiyiniz bir iş alınmayıbsa, günahı birinci özündə axtar. Həmişə belə düşünmüşəm və indi də belə düşünürəm. Mən həmişə özümü yazmışam; sevgidən də, kənddən də, şəhərdən də, dostlardan da, yağışdan da, payızdan da, ictimai həyatdan da, bir sözlə, hər nədən yazmışamsa, özümü yazmışam, ən zəif misram da özüməm. Ömür-billah, planlı surətdə oturub şeir yazmamışam, yəni mən planlı şəkildə şeir yazma bilmirəm, lap istəsəm də yazma bilmirəm. Özünü yazmaqda bizdə ən çox M.Müşfiqə həsəd aparmaq olar; o hətta Tərtər HES-dən yazanda da görürsən ki, özünü yazıb. Bir də Ə.Vahid.

Birinci dərəcəli rus şairlərindən də, gənclərimizin müxtəlif dillərdən tərcümə etdikləri müxtəlif cərəyan nümayəndələri olan və müxtəlif üslublu şairlərdən də görünür ki, ən yaxşı şairlər özlərini yazıblar.

– Şeirlərinizin bəzilərinin altına tarix qoyursunuz, bəzilərinə isə yox, bu pozulmuş prinsipin mayasında nə dayanır, şair kimi sizin göstərdiyiniz, yaxud gizlədiyiniz tarixlər nə ilə bağlıdır?

– Əlyazmada bütün şeirlərimin altında tarix qoyulub. Sadəcə, sovetlər zamanı çapda çox vaxt bu tarixləri silirdilər. Ola bilsin ki, bəzi şeirlər konkret olaraq həmin tarixdəki olayla bağlıdır. Amma əsl şeirdə bu şəxsilikdən çıxır, şairlə oxucunun şərikli əhvalatı və əhvalı olur. Tarixlərin olması həm də şairin daxili dəyişmə yolunu izləməyə imkan yaradır.

– Bir şeirinizdə “sevilən kim idi, sevən kim idi, qoy bizi həyatda tanıyan desin” yazırsınız. Sizi şəxsən tanıyan və tanımayan insanlara xitab olunan şeirlərinizin təsir gücü, sizcə, eynidirmi, hisslərinizi anlamaq üçün sizi tanımaq nə dərəcədə önəmlidir və ya yazdıqlarınız sizi şəxsən tanımayanlara kimliyinizi nə qədər bəyan etmək iqtidarındadır?

– Mənim yazılarımda xeyli belə əhvalda olan misralar var. İlk anlamda bioqrafik məna daşıyan belə misralarda, şeirlərdə özünü görən oxucular varsa, necə deyirlər, şeir alınıb, yəni o, şəxsilikdən daha yuxarıdadır. Sənin şəxsin ancaq səni tanıyanlar üçün maraqlı ola bilər, o da olsa. Yox, əgər sənin yazılarını oxuyandan sonra səninlə maraqlanırlarsa, demək, ən azından sən elə ayrı-ayrılıqda onların hər birini yazmışsan.

– Sizin sevgi şeirlərinizdəki hisslər, həyəcanlar, duyğular yaşarıdır, amma o hissləri formalaşdıran hadisələr, vəziyyətlər isə günümüzlə müqayisədə qismən başqalaşmış. Məsələn, vaqonlar, vağzallar, nişan üzüyü xiffəti, yaxud üzüyün birgəliyi işarəsi və sair. Zamanın sürətli axışı eşqdəki vəziyyətləri dəyişib, məhəbbəti rişələndirən anların yönünü başqa istiqamətə tuşlayıb. Öz eşqinizə, xüsusən o sevdadan doğan şeirlərinizə və bu gün ətrafınızdakı münasibətlər sisteminə baxanda, yaxud qarşılıqlı vurğunluqlara nəzər salanda bir şair kimi hansı duyğular kön-lünüzü çulğamaqdadır?

– İndi süni intellektdən, soyuq təfəkkürdən çox danışılır. Bir həkim olaraq qəti əminəm ki, heç bir süni intellekt heç vaxt, ən uzaq gələcəkdə belə insan qəlbini, insan duyğusunu, insan hissiyyatını əvəz etməyəcək. Sonsuza qədər mərkəzdə insan olacaq. Odur ki, insan qəlbinə, insan ürəyinə toxunan, duyğusalıq yaradan şeirlər həmişə ürəkdən seviləcək. Soyuq ağıl şeirləri heç vaxt onların yerini tuta bilməyəcək. Yəni nə qədər ki, insanın qəlbi duyur, dediyimiz lirikanı heç nə əvəz edə bilməyəcək. Ən qəddar insanın da qəlbində munis yerlər var, ən qanlı tiranların, qanqsterlərin bir çoxu poeziya ilə maraqlanıb. İnsan qəlbi isə ən sonuncu insanla yox olacaq. Yəni, hisslər, duyğular əbədidir. Qaldı ki, o hissləri, o duyğuları formalaşdıran hadisələr, predmetlər mahiyyəti dəyişmişdir. Klassiklərimizin əsərlərində hələ də diri qalan duyğularını formalaşdıran predmetlərin böyük çoxluğu sıradan çıxıb, amma onların böyük lirikası getdikcə daha böyük və çağdaş görünür, çünki onlar özlərini – insanı yazıblar. Deməyim odur ki, burada rahatsız olmalı bir nəsnə yoxdur. İndiki predmetlər də köhnəlib məişətdən çıxacaq, yerinə təsəvvür etmədiyimiz yeniləri gələcək və onlar da köhnələcək. Lakin ilk məhəbbət, sevgi, yağışlar, axşam toranı, ulduzlu göylər, payızlar həmişə təzə qalacaq. Hamı bilir ki, yaxşı şeirlər həmişə uzunömürlü olub və bundan sonra da belə olacaq. Çünki onlar sevgidən doğulur, sevgi isə insanın əbədiyyət yoldaşdır.

– Zaman sizdən nələri alıb, zəmanə onların yerinə nələri verib?

– Zaman böyük talançıdır, taladığından heç zərrəni də qaytarmayan talançı. Amma sən də ondan nələrisə ala bilmisənsə, deməli, boşuna yaşamamısan, yaşamağa dəyib. Bir müddət əvvəl müayinə zamanı gözləmədiyim halda mənə kifayət qədər ciddi diaqnoz qoyuldu. Həkim olaraq hər şeyi başa düşsəm də, üzdən təmkinimi pozmamamağa çalışsam da, gecə yuxum çəkildi və hiss etdim ki, içdən sarsılmağa başlayıram. Elə o məqamlarda yazdığım şeirdən bir bənd deyim:

*Mənim bu dünyayla bitdi savaşıım,
Enində-sonunda heç-heçəyik biz.
Döyüşü buraxıb gedən dünyanın
Baxıram dalınca səssiz-səmirsiz.*

Elə indi də inanıram ki, mən ən azından bu dünyayla heç-heçə edə bilmişəm, bu qələbəyə bərabər heç-heçədir, bəlkə də daha üstün.

– 65 yaşdan sonra “Darıxan nəğmələr” adlı kitabınız çıxdı. Eşq nəğmələrinizin bir yerdə qovuşduğu bu kitab həm də onu göstərdi ki, siz həm də şair kimi lirik qalmağı seçdiniz. Şair üçün öz hislərinə sadıqlıq daha vacibdir, yoxsa vaxtın yerışı ilə addımlamaq?

– Mən üzdən nə qədər sakit görünsəm də, əslində, darıxan adamam. Olur ki, lap ən yaxın dostların da arasında darıxıram, özümü bəzən lap tənha hiss edirəm. Gənclik şeirlərimdən birində belə misralar vardı:

Mən elə tənhayam, mən elə təkəm

Mənə paxıllığı tutur Allahın.

Yəni xaraktercə mən darıxan adamam. Adını çəkdiyiniz o kitabı hazırlayıb qurtarmışdım, lakin adı yox idi. Oturub əlyazmanı vərəqləyirdim və birdən hiss etdim ki, yazdığım şeirlərin hamısı darıxır, kitabın adını “Darıxan nəğmələr” qoydum. Bəli, bunlar lirik şeirlərdir. Orası da var ki, mənim poeziya yaradıcılığımın çoxu elə lirik şeirlərdir. Bu kitabda məhəbbət lirikası toplanması da təsadüfi deyil. Lap elə çox illər qabaq məndə belə fikir yaranmışdı ki, şeirlərimi qruplaşdıraraq kiçik kitablar halında çap etdirim. Belə təklifləri mənə şair dostlarım da bildirirdi. Tutaq ki, “Darıxan nəğmələr” – məhəbbət lirikası, “Yağışlı günlərdə dalğın oluram” – yağış haqqında şeirlər, “Kəndə gələcəyəm bir gecə yarı” – kənd haqqında şeirlər, “Payız gülləri” – payız haqqında şeirlər və s. Hələ ki, bu ideyadan ortaya qoyulan “Darıxan nəğmələr” kitabıdır ki, o da, sağ olsunlar, AYB-nin hesabına olub. O biriləri hələ ki, qalır. Ümumiyyətlə “Şehli kəpənəklər”dəki şeirlərlə yaşlı və ondan üzübəri çap olunmamış xeyli şeirlər qalır, görək də. Orasını da deyim ki, ta əzəldən şeirlə yanaşı mən nəsr də yazmışam və xeyli nəsr yazılarım var. Nəsrdən yalnız bir yazı çap olunub – “Yol” yazısı, “Azərbaycan” jurnalında.

Sualın bu hissəsinə gəldikdə isə, mənim anlamımda, şair mütləq öz hisslərinə sadıq qalmalıdır. Şair şüurlu olaraq vaxtın yerışı ilə addımlamağa çalışsa, qayıq quma oturan sayaq, o da gedib prozaikliyə çıxacaq. Belə cəhdi uğurlu alınan lap tək-tək şairlər ola bilər.

– Ötən il sizin yetmiş yaşınız tamam oldu, bu yaşda şair hansı hisslərinə yadlaşır, yaxud da əskinə, hansı hissləri ilə daha da doğmalaşır və ən əsası, bütün bunlar sizin şeirlərinizdə necə əksini tapır?

– Deyim ki, yadlaşanlar da olur, unudulanlar da: gənclik dostlarının bir çoxu illərin sınağından çıxa bilmir və ya həllinə illərini, əsəblərini verdiyin bir məsələnin başqa birisiyçün bircə zəngə həll edildiyini görəndə həyat da, insanlar da, sənə baha başa gəlmiş o iş də xeyli dərəcədə gözündən düşür, özünə heyfin gəlir, hətta

cəmiyyətə acığın tutur; vicdanlı adamların əzildiyini görmək çox ağırdır, bunun hələ çarəsiz durumlara düşməyi var. Amma həyat budur, onu yaşamağa məhkumsan – acısıyla da, şiriniylə də. Bu yaşda uşaqlıq çağlarını – ən çox da o illərdəki mənim Cəmilə nənəm, – ilk gənclik duyğularını, valideynlərini, köhnə, lap köhnə, amma xatirəsi isti olan qonum-qonşuları xatırlayırsa, dumanlara bürünmüş bu xatırlamalar həm xoş, həm də kədərli ovqat yaradır. Tutaq ki, ilk sevgini anlayışla, başa düşə-düşə xatırlamaq sənə xeyli gülməli də gəlir. Çünki, o vaxt gözləri tutulmuş o ilk sevginin o gözləri bu yaşda teleskopların belə görmədiyi ulduzları da görür və bunun özü də qarışıq ovqatdır. Dünyasını dəyişmiş dost-taşıları getdikcə daha anlayışla xatırlayırsan. İllər ötdükcə xeyli soyuqqanlı vəziyyətə gəldiyini dərk edirsən və s. Bunların hər birisi isə yaza bilən üçün ciddi hadisələrdir. Görünür ki, məndə də bu təsirlər olmamış deyil.

*Töküldü yollarda qırıq sevdalar,
Çoxu arzuların payıza düşdü.
Bir durna nəğməsi keçdi canımdan,
Mən elə bildim ki, payız üşüdü.*

*Dumanlar içində tək qalan durnam,
Oxu bu kədərli nəğməni, oxu.
Mənzilə çatmayan durnalar kimi
Töküldü yollarda dostların çoxu.*

*Onları heç zaman unutmadım ki,
Onlar sükutumda, həyəcanımda.
Dostları axtaran o azmış durna
Çığıra-çığıra uçar canımda.*

– Ədəbi mühit də şairə öz zövqünü gizli, yaxud aşkar diktə edir. 40 ildən artıq yaradıcılıq dövrünüzdə ədəbi mühitin zövqü ilə hesablaşdığınız zamanlar oldumu?

– Ədəbi mühitin şairə gizli-aşkar öz zövqünü diktə etməsi fikri doğurur. Lakin burada bir “amma” var: kim ki özüdür, o diktəyə uymur və oradan tez uzaqlaşır. Özü olmayanlar isə daimi olaraq vaxtaşırı dəyişən o diktələrin altında qalıb bozlaşır. Məndə o diktəyə uymaq məsələsi lap ilk gənclik illərimdə, özü də çox səthi olub. Mən onun mənasız bir şey olduğunu tez anlamışam.

– Hansı mövzular oldu ki, cavanlıqda yazmaq istədiniz, yazmağa vaxt, aman olmadı, indi isə daha onlara qayıdışı gec hesab edirsiniz?

– Yuxarıda bir yerdə dedim ki, mən vaxtaşırı nəsr də yazmışam, onu da deyim ki, ilk yazılarım elə nəslərlə olub, şeirə nə vaxt keçdiyimi xatırlamıram. Özümdə

yazmaq qabiliyyətini tam hiss etdikdən – tam dərk etdikdən sonra, vura bilməyən daşın yekəsindən yapışan sayaq, təxminən üç epoxanı əhatə edəcək bir nəsr əsəri yazmaq istədim. Bu rus istilasından başlamış sovetləşməni, 37-ni, ikinci dünya müharibəsi və ötən əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısını bir nəslin taleyində izləyən əsər olmalıydı. İki dəfə əsəri başladım da, özü də 37-dən başladım və bir neçə səhifə də yazdım. Bu əsər real hadisələri bədii donda əhatə etməli idi. Yazı zamanı hiss etdim ki, mən buna hazır deyiləm, lazım olan qədər informasiya, sənədlər yoxdur. Beləliklə də, o əsər yazılmadı. Çox sonralar, valideynlərim vəfat etdikdən sonra “İtən ulduzlar haqqında nəğmə” – nənəm, atam və anam haqqında kitab – adlı orta həcmli nəsr əsəri yazdım. Bu nə tam publisistika idi, nə tam sənədli xatirələr idi, nə də təpədən-dırnağa tam bədii əsər idi, bu, bütün bu saydıqlarımın hamısının qarışığından ibarət və qismən də dediyim o dövrləri əhatə edən bir yazı idi. Belə yazılara indi roman deyirlər. Bu yazı elə bil ki, mənim ürəyimdə ilişib qalmış o tikanı çıxartdı, lakin hiss edirəm ki, o tikanın ucu oralarda sınıb qalıb.

– Ədəbiyyat sizdən nələri aldı, yaxud nələri verdi? 70 yaşın hesabat məqamında Tofiq Nurəli özünü sözsüz, ədəbiyyatsız təsəvvür edə bilirmi?

– Açıq deyək: aldı da, verdi də. Aldıqları əsasən həkimliyimlə, maddi imkanlarım, sağlamlığımla və qismən də ailə ilə bağlı olanlardır. Bütün bunlar yaradıcı adamın, bir ayrı dünyanın adamı olması ilə bağlıdır.

Hələ lap çox illər qabaq yazmışdım:

***Şair xoşbəxt ola bilməz,
Ağlama gülüm, ağlama.***

Yəni əsl yaradıcı adamın bir insan olaraq xoşbəxtliyi çətin məsələdir. Belə adamlar bir qədər fərasətsiz və adətən gözütox olduğundan maddiyyat həmişə onları sıxır. Fikir verin, əsl ziyalıların böyük çoxluğu imperiyanın uçurları altında qaldı, hər cür çətinliklərə düçar oldular, şairlər də lap birinci cərgələrdə.

Həkimliyimə gələndə isə, mən elə tələbəlik illərindən şairliyimi anlamışdım. Və fikirləşirdim ki, özümü iki yerə bölməyim. Tərəddüdlü vaxtlarım idi. İnstitutu əla qiymətlərlə bitirdiyim üçün məni aspiranturaya imtahan verməyə çağırıdılar. Birinci imtahanda qapının ağzında dayanmışdım, növbə mənim idi. Bu vaxt aspirantura şöbəsinin müdiri mənə yaxınlaşıb astadan dedi ki, rektor deyir, Tofiq də ki, imtahana girməsin. Mən də rayonda işdən çıxıb birdəfəlik gəlmişdim. O mənim lap təəccübləndiyimi görüb dedi ki, inanmırsan get özündən soruş. Rektorun kabinetinə çatıb qəbul orağının dəstəyinə əlimi uzadanda qapı qəfildən açıldı, rektor idi, bir an üz-üzə qaldıq. O mənə dedi ki, Tofiq, sənə Qəmbər müəllim nə deyirsə, qulaq as. Burada demək istəmədiyim bir sıra nüansları nəzərə alaraq imtahana girmədim. Mənə təsir edən o idi ki, əvvəlcədən rektorun qəbulunda olmuşdum və demişdim ki, adamınız varsa, mən heç işimdən olmayım, sənəd verməyim. O da demişdi ki, belə açıq danışmağın xoşuma gəldi, sən gəl imtahan ver. Həə, elə onda tam qət etdim ki, sırası müalicə həkimi işləyim və bədii

yaradıcılıqla ciddi məşğul olum. Elə də etdim. Yoxsa indi professor idim. Yəni, şairliyin məndən həkimlikdən aldığı budur.

Əmi uşaqlarının neçəsi şeir yazırdı. Atam çox duyğusal adam idi. Tək qalanda Şirvan aşığı oxumalarından oxuyardı pəsdən, onun səsi dedikcə məlahətli idi, eynən Aşığı Şakirin səsi kimi. Nənəm, ana nənəm 20-ci, 37-ci illərin “dolk” olunmaqdan, 7 uşaqla tək başı örpəklinin Şirvan ellərinə sürgün olunmaqdan tutmuş, ikinci dünya müharibəsində subay-subay oğlanlarının üçünü də itirmiş, dünyanın bütün məşəqqətlərini görmüş mənim Cəmilə nənəm şair idi, həqiqi şair idi. Bunu mən gec anladım, çox gec. Bax, ədəbiyyatı onlar mənə verdilər. Bir də ki, mənim ana nəslimin bir budağı Dədəgünəşlərə – Dərbənddən ta indiki Şirvan ellərinə çatan yayılmış qırpaq türkləri olan “Günəşli” tayfalarına gedib çıxır. Onların sırasından kimlərin olduğu bəllidir.

Sözsüz ki, ədəbiyyatın da mənə verdikəri var, amma mən onları hələ də tam anlaya bilmirəm. Bircə onu bilirəm ki, mən həyatımı ədəbiyyatsız, şeirsiz təsəvvür edə bilmirəm. Başqa sözlə, mən şair taleyi yaşamış həkiməm. Bu yolda qarşıma xeyli sayda xeyirxah insanlar da çıxmış oldu. Onlar olmasaydı, bəlkə də, bu gün biz bir qədər də ağırlı olan bu ürək söhbətini də etməyəcəkdik. R.Rza haqqında yuxarıda bəzi şeyləri dedim və bu hələ hamısı deyildi. İlk şeirimi Xaçmazın “Dostluq” qəzetində Murad Qudyalçaylı çap etdi. Dəmir Gədəbəyli və Vaqif Əlixanlı radioya yol açmağıma kömək oldular, Seyran Səxavət dərnəyində bizi Ə.Əylisliyə təqdim etdi, biz “Azərbaycan” jurnalında çap olunduq. Fikrət Qoca mənə “Azərbaycan gəncləri” qəzetində “uğurlu yol” yazdı. İmran Qasimov ilk kitabımın çap olunması üçün AYB adından “Gənclik” nəşriyyatına məktub göndərdi. Çingiz Əlioğlu ilk kitabım olan “Şehli kəpənəklər”i ilk redaktorum olaraq elə tərtib etdi ki, kitab ədəbi cameədə “ura” ilə qarşılandı. Ələkbər Salahzadədən, Fikrət Sadıqdan, Camal Yusifzadədən, Səyavuş Sərxanlıdan, Nüsrət Kəsəmənliyə, Eldar Baxışdan və b. həmişə isti münasibət gördüm. “Şehli kəpənəklər” haqqında gənc tənqidçi Rasim Nəbioğlunun ürəklə yazdığı yazını “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti saxlayıb-saxlayıb geri qaytarandan sonra o, həmin yazını Dəvəçinin (*indiki Şabran – red.*) rayon qəzetində çap etdirdi, yenə həmin kitab haqqında müsbət ruhlu yazısını Ələddin Əzimli də Cəlilabadda çap etdirdi, bunları mən xeyli sonralar bildim. Yusif Kərimovun məni hansı səviyyəli ilk hücumdan necə qoruduğunu yuxarıda demişəm. Fikrət Qoca, Fikrət Sadıq və Fərman Kərimzadə İttifaqa üzv qəbul olunmağım üçün zəmanət veriblər. Kimlərin adı çəkilmədisə, üzürlü sayırlar.

Söhbəti Fərid HÜSEYN apardı.

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Qorxmaz QULİYEV

“POÇT QUTUSU”nda NƏZƏR-NÖQTƏ anlayışı

Bir müddət bundan əvvəl saytlardan birində oxucular arasında “XX əsr Azərbaycan nəsrində ən yaxşı hekayə”nin müəyyən olunması ilə bağlı sorğu keçirilmişdi: C.Məmmədquluzadənin 1905-cü ildə qələmə aldığı “Usta Zeynal” əsəri oxucuların böyük əksəriyyəti tərəfindən janrın ən yaxşı nümunəsi kimi dəyərləndirilmişdi. Oxucuların seçimi gözlənilən idi; birincisi, C.Məmmədquluzadə ədəbi-bədii fikrimizdə hekayə janrının nəinki birinci, həm də ən qüdrətli yaradıcısıdır. İkincisi, “Usta Zeynal” nasirin bu janrda qələminin ən uğurlu nəticələrindən biri idi; əsərdə müəllif azərbaycanlı insanın dünyaduyumunun bir sıra son dərəcə incə və düşündürücü mətləblərinə toxunmuşdur. Sonralar da yazıçı dəfələrlə bu janra müraciət etmiş və ömrünün sonuna kimi Azərbaycan gerçəkliyinin müxtəlif sahələri ilə bağlı rəngarəng hekayələr yaratmışdır. (C.Məmmədquluzadənin hekayələri, müəyyən mənada, XX əsr Azərbaycanının dünyaduyum durumunun ensiklopediyasıdır). Yüz ildən çox bir dövr ərzində ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri hekayə janrında çoxsaylı nümunələr ortaya qoysalar da, onlardan heç biri bədii nəsrimizdə hekayə janrının banisi səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir; bu, oxucuların birmənalı hökmüdür və mən ona qoşuluram.

Bununla belə, “Usta Zeynal”ı yüksək dəyərləndirməklə yanaşı, mən bir oxucu kimi, C.Məmmədquluzadənin 1903-cü ildə bu janrda yaratdığı ilk nümunəni – “Poçt qutusu” hekayəsini üstün tuturam... Oxucular ümumi rəyə qoşulmadığıma, axına qarşı getdiyimə görə məndən inciməsinlər: fərdin özünəməxsus subyektiv zövqü ən demokratik prinsiplərə əsaslanan seçimdir.

İncəsənətdə “patina” anlayışı mövcuddur; zaman keçdikcə sənət nümunələrinin və bəzən məişət əşyalarının hazırlanması üçün istifadə olunan bir sıra materialların (misin, bürüncün, taxtanın) üzərində formalaşan nazik təbəqə yaranır ki, ona “patina” deyirlər; nümunəni özünəməxsus şəkildə nəcibləşdirən bu təbəqə sənət əsərinin qədimliyindən xəbər verir və onun dəyərini artırır. “Patina” effekti ədəbi-bədii fikirdə özünəməxsus şəkildə – söz materialının spesifikasından asılı olaraq, özünü büruzə verir: zaman insanın, cəmiyyətin, dünyanın dəyişməsi prosesində paradoksal şəkildə mətndə heç bir dəyişiklik etmədən sözlərin, ifadələrin,

məzmunun semantikasını zənginləşdirir, ona yeni-yeni çalarlar əlavə edir. Qərībā haldır ki, sanki mətnin özü də cilalanır, oxucu üçün ideal nümunəyə çevrilir.

Əlbəttə ki, “Poçt qutusu”nun aktuallığını qoruyub saxlamasında “patina effekti”nin rolunu təkzib etmək olmaz. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, yüz iyirmi ildən çox bir dövr ərzində C.Məmmədquluzadənin özünün və digər müqtədir sənətkarlarımızın hekayə janrında yaratdıqları nümunələr də bu və ya digər dərəcədə, bu və ya digər şəkildə patina effektinin təsirinə məruz qalsalar da, onun yerinə keçə bilməmişlər; deməli, “poçt qutusu” fenomeninin həmişəyaşarlığını yalnız zamanın cilalandırıcı təsirinə müncər etmək doğru olmaz.

Əsərə diqqətlə fikir verəndə məlum olur ki, onun “möcüzə”si, ilk növbədə, misli görünməmiş mənə və onu təmin edən deyim sıxlığı ilə bağlıdır; məhz yığcamlıq ona mükəmməllik aşılayır, hər yeni dövəndə topluma hekayəni fərqli görmə bucağından mənalandırmağa, hər yeni resipiyentə əsəri tamamilə yeni nümunə kimi oxumağa imkan verir; semantik bütövlük müxtəlif dövrlərin oxucularına müəllifin uydurduğu dünyaya daxil olmağa, onu təbii şəkildə yaşamağa imkan verir.

Lakin paradoks onunla bağlıdır ki, bu əsərin dərin qatlarına nüfuz etmək, təhlil süzgəcindən keçirmək üçün, ilk növbədə, onu bədii bütövlükdən məhrum etmək və tərkib hissələrinə parçalamaq zəruriyyəti mövcuddur. Bu halda hər bir əsl sənət əsərinə xas olan sinkretik bütövün dağılması möcüzənin böyük bir hissəsinin nəzərdən qaçmasına, yoxa çıxmasına səbəb olur.

Amma təəssüf ki, başqa çıxış yolu yoxdur – “poçt qutusu” fenomeninin səbəbini/səbəblərini izah etmədən təkcə bu hekayənin deyil, ümumiyyətlə, bütün ədəbi-bədii fikrimizin bir sıra köklü mətləblərinə aydınlıq gətirmək qeyri-mümkündür.

C.Məmmədquluzadənin əsərinin poetikasına varmağın saysız-hesabsız üsul və vasitələri mövcuddur və tədqiqatçılarımız onların əksəriyyətindən uğurla istifadə etmişlər. Lakin nədənsə nəzəri fikirdə ədəbi-bədii nümunəni semantik baxımdan kifayət qədər bütöv elementlərə – əsərin qurulmasında, yaxud şərh olunmasında bu və ya digər şəkildə iştirak edən instansiyaların nəzər nöqtələrinə parçalamaq, onları ayrı-ayrılıqda şərh etmək və təzədən “yığmaq” cəhdlərinə rast gəlmirik. Halbuki, belə bir yanaşma prinsipi əsərin alt qatlarına nüfuz etməyin ən kəsə yollarından biri ola bilərdi.

Fəlsəfi-estetik fikirdə nəzər nöqtəsini gözə görünənənin məhdud perspektiv obrazı kimi mənalandırırlar. Bununla bağlı, hər şeydən əvvəl, “gözə görünən” ifadəsinə aydınlıq gətirmək lazımdır: insan dünyanın hadisələrini və nəsnələrini xarici baxışla seyr etməklə kifayətlənmir, labüd şəkildə nəzər nöqtəsinin “seyr” mərhələsindən onun “müşahidə” mərhələsinə keçir; gerçəkliyin elementlərinin hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək onu qane etmir, onların arasında mövcud olan əlaqə və münasibətlər sistemini üzə çıxarmağa, şahidi olduğu real (eləcə də bədii-uydurma) hadisənin elementlərini birləşdirərək onları üzvi vəhdətdə, bütöv obraz qismində dərk etməyə çalışır. Bundan ötrü subyekt indi və burada 4 əvvəlki intellektual və emosional bilgilərinin süzgəcindən keçirir, yeni məlumatları özününküləşdirir; subyekt, bir qayda olaraq, xarici nəzər nöqtəsi ilə əxz etdiyi informasiyanın interiorizasiyasına nail olmağa, daxili baxışın imkanları sayəsində onu dünyanın digər hadisələrinin və nəsnələrinin kontekstində dərk etməyə çalışır. Rus filosofu

P.Florenski bu cəhəti qabardaraq göstərir ki, nəzər nöqtəsi mümkün nöqtələri – obrazları – münasibətləri ehtiva edən simvoldur (4, 93).

Bu ikinci (daxili) nəzər nöqtəsi tipi ədəbi-bədii fikir üçün xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki müəllif də, personajlar da, oxucu da hərə özünəməxsus şəkildə, qarşısında duran vəzifədən asılı olaraq gördüklərini intellektual həzm-rabedən keçirir: müəllif gerçək həyatda gördüklərini, hiss etdiklərini bədii süzgəcdən keçirərək ünlü cəhətlərini, qanunauyğunluqlarını fiktiv dünyasında təcəssüm edir, yəni xarici/daxili nəzər nöqtələrinin qarşılıqlı münasibətləri vasitəsilə real dünyanın bədii modelini/təkrarını yaradır.

Nəzər nöqtəsinin fəlsəfi-estetik konsepsiyasında diqqəti cəlb edən bir məqam da onun məhdud perspektiv obraz xarakterinə malik olması ilə bağlıdır, yəni, birincisi, müşahidəçi xarici və daxili nəzər nöqtələri vasitəsilə bütün gerçəkliyi yox, onun yalnız bir hissəsini, bir parçasını “görmək” və fiktiv bədii dünyaya çevirməklə özünü-nükləşdirmək iqtidarındadır. İkincisi, müşahidəçi nəsnə yaxud hadisənin özünü yox, onun obrazını (şəklini) görür. Bu o deməkdir ki, onun nəzər nöqtəsi obyektini görmək və dərk etməklə kifayətlənmir, ona müəyyən münasibət nümayiş etdirir: obyekt onun xoşuna gəlir/gəlmir, onu bu və ya digər cəhətdən dəyərləndir, yəni obrazlı (şəkil) xarakteri sayəsində nəzər nöqtəsi sferasına daxil olan hər bir nəsnə və hadisə incəsənət nümunəsinə çevrilmək potensialına malikdir.

Obrazlı xarakteri ilə bağlı xüsusilə müəllifin nəzər nöqtəsinin bir cəhətini də qeyd etmək lazımdır.

Nə ayrı-ayrı personajların, nə də onlara nisbətən qat-qat geniş və əhatəli ehtiva etmək imkanına malik müəllifin nəzər nöqtələri gerçəkliyin bütün hadisələrini bütün zənginliyi – ziddiyyətləri və mürəkkəbliyi ilə ehtiva etmək iqtidarında deyil. Buna görə də müəllif müxtəlif üsul və vasitələrlə əsərin çərçivəsini (başlanğıcını və sonunu) müəyyən edir və bu çərçivə daxilində nəzər nöqtələri kompleksi vasitəsilə bitkin bədii fiktiv dünya yaradır; əsərin çərçivəsi və daxili bitkinlik, bir növ, müəllifin bütün gerçəkliyi ehtiva etmək əzmində olmamasının etirafıdır.

Donuqluq daima hərəkətdə olan nəzər nöqtəsinin təbiətinə yaddır; özü də bu proses iki istiqamətdə gedir: xaricdə nəzər nöqtəsinin rakursu aramsız şəkildə dəyişir, nəzər nöqtəsinin orbitinə yeni-yeni nəsnələr və hadisələr cəlb olunurlar; daxilə xaricdən ötürülən məlumatı həzm-rabedən keçirmək üçün həm müəllifin, həm də personajların həyat təcrübələrinin imkanları səfərbər olunur. Şübhəsiz ki, C.Məmmədquluzadə (müəllif) “Poçt qutusu” hekayəsində birbaşa bəyan etməsə də, öz əksini tapmış sosial-ideoloji problemlərə təsadüfən müraciət etməmiş, onları dərinləndirən hiss etmiş, yaşamış və bədii vasitələrlə təcəssüm etmişdir. Noruzəlinin xanın məktubunu poçtxanaya aparmaqdan min bəhanə ilə imtina etməsi onun “divanxana” təcrübəsi ilə bağlıdır; o sövq-təbii hiss edir ki, sivilizasiya ən azı insanın dərd-sərinə laqeyddir və özünə lazım gəsə, “uf” demədən amansızcasına insanı məhv edir. Yeri gəlmişkən, xanın həmkəndlisi Noruzəlinin problemlərinə laqeyd münasibəti onun həyat təcrübəsinin dayazlığı ilə, özünün cəmiyyətin bir üzvü kimi bərkdən-boşdan çıxması ilə bağlıdır.

Bu o deməkdir ki, obyektini “görürəm – dərk edirəm (xaricini daxililəşdirəm) – obyektini dəyərləndirmək üçün onu yenidən müşahidə edirəm”: Son nəticə etibarilə

fərdin “yeni” nəzər nöqtəsi köhnənin həm inkarı, həm də həyat təcrübəsinin genişlənməsi hesabına təsdiqidir.

Bu dinamik daxililəşmə – yenidən xariciləşmə prosesində nəzər nöqtəsi labüd şəkildə dünyagörüş funksiyası kəsb edir, daha dəqiq desək, fərdin dünyagörüşünün tərkib hissəsinə, psixi hadisəyə, dəyərləndirmə meyarına çevrilir. Bu baxımdan nəzər nöqtəsi subyekt-obyekt əlaqələrinin və münasibətlərinin yaradılmasını və şəbəkələnməsini təmin edən vasitədir.

Fəlsəfi fikirdə varlığa münasibət baxımından nəzər nöqtələrini vahid (bütöv) və özəl (hissəvi) deyərək iki yerə bölürlər. Vahid nəzər nöqtəsi metafiziki (transsendental) xarakter daşıyır: fəvqəlzamanlıq və fəvqəlməkanlıq, yəni bütün zamanları və məkanları müşahidə edə bilmək qabiliyyəti – “Allahın gözü” statusu onun əlahiddə xüsusiyyətidir. Bədii yaradıcılıq sahəsində əsərin tələb etdiyi mümkün zamanları və məkanları əhatə etməyə və onları bu və ya başqa şəkildə təcəssüm etməyə can atan müəllif vahid nəzər nöqtəsinin prinsiplərini rəhbər tutur. Özəl nəzər nöqtəsinin əhatə dairəsində olan hadisələr fiktiv dünyadan kənar da yox, onun daxilində cərəyan edirlər; bu nəzər nöqtəsi dinamik xarakter daşıyır, daima bir obyektə digərinə keçir, əhatə dairəsinin məhdudluğunu hərəkiliyi ilə kompensasiya etməyə çalışır. Ədəbi-bədii nümunədə nəzər nöqtəsi bir durumdan digərinə keçid, yəni hərəkət prosesində formalaşır. Bu prosesdə nəzər nöqtələri arasında labüd şəkildə münaqişə/münaqişələr formalaşır və bu ədəbi-bədii nümunənin strukturunun dinamik bütövlüyünü təmin edir.

“Poçt qutusu” hekayəsində təsvir olunan dünyanın dinamik vəhdəti Noruzəlinin nəzər nöqtəsinin xanın və poçt qutusunun nəzər nöqtələri ilə toqquşmasına – münaqişəsinə əsaslanır.

İlk baxışdan Noruzəlinin xana münasibəti qeyd-şərtsiz itaətkarlığa əsaslanır: “Başına dönüm, xan, məni çövrür o gülüzlü balalarının başına. Heç ziyanı yoxdu, həyə ölmənəm, sağ qalaram, qulluq elərəm, əvəzi çıxar, bir qələtdi eləmişəm... Bağışla məni, xan. Mən ölənə kimi nökrəm sənə” (1, 126). Lakin itqapanlığın intuitiv şəkildə məkr yuvası kimi dərk etdiyi poçtxanaya getməkdən imtina etməklə xanın iradəsinin əleyhinə getməsi onda müqavimət potensialının formalaşmasından və nəzər nöqtəsinin dəyişə bilmək imkanlarından xəbər verir. Hadisələrin sonrakı gedişi – Noruzəlinin həbsxanaya salınması və ona həbs cəzası kəsilməsi və ixtiyar sahibi olan xanın ona kömək etməməsi Noruzəlidə ən azı xanın hər şeyə qadir olması ilə bağlı şübhələrin yaranmasına səbəb ola bilər; onun nəzər nöqtəsində özünü bürüzə verən bu dəyişiklik tendensiyası cəmiyyətin bərqərar olduğu iyerarxiya sisteminin dağılması ilə nəticələnmə bilər.

Noruzəlinin qəddar mistik qüvvə, özgür nəzər nöqtəsi kimi qavradığı poçt qutusu fenomenini ilk toqquşması artıq əsərin çərçivəsində baş verir. Bu münaqişə göstərir ki, əgər dövlət təsisatları sivilizasiyanın bərqərar olması istiqamətində həyata keçirdikləri tədbirlərin humanistləşdirilməsinə can atmasalar, Noruzəlinin təmsil etdiyi sosial qüvvənin dövlət idarəsinə kor-təbii müqaviməti özünəməxsus luddistlər hərəkətinə çevrilə bilər.

Nəzər nöqtələrinin münaqişə kontekstində bir paradoks da özünü bürüzə verir: dünyanın müasir durumunun müxtəlif səbəblərə görə dəyişməsində maraqlı ol-

mayan Noruzəlinin və xanın nəzər nöqtələri, iradələrinə və istəklərinə rəğmən, gələcəyə, dəyişikliyə köklənmişdir. Halbuki, missiyası baxımından dünyanın yeni mənzərisini yaratmalı olan dövlət təsisatları (divanxana, poçtxana) insanın ruhi durumu ilə “mütərəqqi” sivil dəyişikliklər arasında uçurum yaratmaqla hər vaxtlar bu prosesə mane olurlar.

Fəlsəfi fikirdə araşdırılan metafiziki bütöv və konkret hissəvi nəzər nöqtələrinin münasibətləri sistemi ədəbi-bədii fikirdə özünəməxsus şəkildə əks olunur; “Poçt qutusu”nun müəllifi ənənəvi təhkiyənin prinsiplərinə uyğun olaraq son nöqtəsi qoyulmuş əsərə münasibətdə “allah”dır; o, əsərdə cərəyan edən hadisələrin fəvqündə dayanır, öncədən onların gedişindən xəbərdardır; Noruzəli xana sovqat gətirmək üçün hələ İtqapandan çıxmamış onun poçt qutusu ilə bağlı başına gələcəklər C.Məmmədquluzadənin nəzər nöqtəsinin əhatə dairəsindədir; bu sübut edir ki, müəllifin nəzər nöqtəsi bir tərəfdən daima əsərin indiki zamanda cərəyan edən hadisələrini və qəhrəmanların müasir durumunu izləyir, digər tərəfdən gələcəkdə baş verəcək proseslərin düz final nöqtəsinə kimi gedişini müəyyən edir.

Lakin müəllif nəzər nöqtəsinin ədəbi-bədii nümunənin fiktiv dünyasının fəvqündə qərarlaşması və metafiziki xarakter kəsb etməsi birdən-birə baş vermir; əsər başa çatana qədər yazıçı “allah” yox, yaradıcı demiurq qismində fəaliyyət göstərir, nəsnə və hadisələrə, qəhrəmanlara və onların hərəkətlərinə, deyim tərzlərinə müxtəlif rakurslardan nəzər salır, hadisələrin gedişinin məntiqindən, qəhrəmanların xarakterindən və bir sıra digər kompleks səbəblərdən çıxış edərək əsərin mətnində düzəlişlər edir.

Polşalı yazıçı S.Lem haqlı olaraq göstərir ki, yazıçıdan əsərdə qaldırıldığı problemlərə qəti şəkildə aydınlıq gətirəcəyini gözləmək sadələşmə olardı (3, 536). Lakin bu da bir həqiqətdir ki, müəllif yazı aktının özü ilə narahatlıq yaradan problemi təcəssüm hədəfinə çevirməklə onu şərh etməyə və imkan daxilində həll etməyə can atır; bununla belə o, nəzər nöqtəsi vasitəsilə gələcəkdə labüd şəkildə haçalanacaq, bəzi hallarda isə şəbəkələnəcək hadisələrin gedişini dəqiq şəkildə izləmək, nəticələrini müəyyən etmək qabiliyyətində olmadığı, özünün “Allah” statusunun da illü-zorluğunu dərk edir; C.Məmmədquluzadə başa düşür ki, hekayə janrının çərçivəsində o, xanla Noruzəli yaxud itqapanlılarla “özgə tayfadan olan katda” arasında mövcud münasibətlər sistemini, iki buzovunu itirməsi ilə bağlı divanxanaya şikayətə gəlmiş Noruzəlinin başına gələnləri, həmçinin “poçt qutusu” vəziyyəti nəticəsində Noruzəlidə və xanda labüd şəkildə baş verəcək ruhi-psixoloji dəyişiklikləri və sairəni bütün təfərrüatı ilə məhdud müəllif nəzər nöqtəsi ilə əhatə etmək iqtidarında deyil. Buna görə də o “indi və burada” gördüklərini təsvir etməklə kifayətlənir.

Müəllif əksər hallarda əsərində təcəssüm etdiyi sosial və ruhi-psixoloji problemlərin həlli yolları haqqında dəqiq təsəvvürə malik deyil. Buna görə də ədəbi-bədii nümunələrdə qaldırılan qaldırılan bu və ya digər məsələnin birmənalı və inamlı cavabına çox nadir hallarda rast gəlmək olar: ədəbi-bədii nümunələr mahiyyətləri baxımından bir qayda olaraq oxucunu düşündürməyə hesablanmış sual təsiri bağışlayırlar; əsər qaldırılan problemlərlə bağlı oxucunun müəlliflə, əsərdə özgür nəzər nöqtəsi, müstəqil mövqə nümayiş etdirən personajla mübahisə meydanına çevrilir. Tərəflərin nəzər nöqtələrinin dialektik münasibətlərinə

əsaslanan belə bir yanaşma yazıçı ilə oxucunun ünsiyyətinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. “Poçt qutusu” hekayəsində həm müəllifə, həm də personajlara nəzər nöqtələrini bütün əyaniliyi ilə nümayiş etdirməyə imkan verən məhz belə bir plastik səciyyəli mübahisə meydanının mövcudluğu, əsərin işıq üzü görməsindən yüz iyirmi il keçsə də, müxtəlif zaman kəsirlərinin fərqli oxucularının C.Məmmədquluzadə ilə gərgin, lakin məhsuldar münasibətlərdə bulunmağını təmin edir.

Fiktiv dünyanın qəhrəmanları da real fərdlər kimi məhdud özəl nəzər nöqtəsinə malikdirlər, lakin onlar real fərddən fərqli olaraq müstəqil iradəyə, seçim qabiliyyətinə malik deyillər. Real insanla personaj arasında bir prinsipial fərq də mövcuddur: gerçək dünyada real insanlar baş verən hadisələrin kontekstində fəvqəlnstansiyanı (dünyanı, insanları idarə dən qüvvəni) və onun nəzər nöqtəsinə uyduurlar, fiktiv dünyada isə, real instansiya cərəyan edəcək hadisələri və fiktiv qəhrəmanları, onların nəzər nöqtələrini uydurur.

Ədəbi-bədii nümunənin başa çatdıran müəllif onu saysız-hesabsız oxuculara “təhvil verir”. Müəllif kimi oxucu da fiktiv dünyanın fəvqündə qararlaşmağa məhkumdur. Əsərin bilavasitə mütaliəsi prosesində ədəbi-bədii nümunə bir tərəfdən oxucunun nəzər nöqtəsi kontekstində oxu ilə sinxron şəkildə tədricən açıqlanır, “davam edir”, digər tərəfdən – eyni zamanda – arxada qalır, əsərin mütaliəsi başa çatandan sonra isə bir növ xatirəyə çevrilir. Lakin oxucu nəzər nöqtəsindən “əsərlə bağlı xatirəni onun özü ilə eyniləşdirmək olmaz” (3, 534). Bu baxımdan “Poçt qutusu” hekayəsinin mütaliəsi oxucunun nəzər nöqtəsinin labüd şəkildə dəyişməsi ilə bağlı fərqli rakurslarda aktuallaşır.

Fərz edək ki, hekayəni C.Məmmədquluzadənin müasiri mütaliə edir. Təbii ki, onun nəzər nöqtəsi ilk növbədə Noruzəlinin timsalında İtqapanın, İtqapanın timsalında bütün Yaxın Şərq bölgəsinin qərq olduğu cəhalətin yaratdığı acınacaqlı durum üzərində toparlanacaq; bu halda oxucunun əsərlə təması kəsiləndən sonra onun bütövləşmiş və xatirəyə çevrilmiş təəssüratı aposteriori səciyyə daşıyır.

Şura dönəmində marksizm-leninizm ideologiyası ilə “silahlanmış” oxucunun C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı və konkret olaraq “Poçt qutusu” hekayəsi ilə tanış olub-olmamasından asılı olmayaraq nəzər nöqtəsinin əsas parametrləri apriori (öncədən) müəyyən olunmuşdur: çox güman ki, onun diqqəti əsasən əsərdə əksini tapan “ağa-nökər” problematikasına yönələcək, cəhalət mövzusu isə ikinci plana keçəcək, artıq dəf olunmuş bir hal kimi dəyərləndiriləcək.

İnsanın qayğılarına dərin biganəlik nümayiş etdirən müasir texnoloji tərəqqinin ortaya qoyduğu problemlərlə üzləşən XXI əsrin əvvəllərinin oxucusunun isə nəzər nöqtəsinin mərkəzində bu gün başımızın üstünü almış mümkün esxatoloji durumun ilk variantı olan “poçt qutusu” fenomeni durur. Şura oxucusunda olduğu kimi post-modernist dönəminin dönəminin də oxucusunun nəzər nöqtəsinin əsərə ideoloji yanaşma prinsipləri öncədən işlənib hazırlanmışdır. Lakin müasir oxucunun nəzər nöqtəsi əvvəlki dövrlərin oxucularının nəzər nöqtələrindən fərqli olaraq sosial problemlərə yox, insanın ekzistensial qayğılarına köklənmişdir. “Poçt qutusu” zaman-zaman dəyişən, ədəbi-bədii nümunələr qarşısına yeni-yeni tələblər qoyan oxucu nəzər nöqtəsinə münasibətdə paradoksal şəkildə bir tərəfdən misli görünməmiş bədii plastiklik, digər tərəfdən ideoloji sabitlik nümayiş etdirir. Bu əsərin həmişə-yaşarlığını təmin edən əsas amildir.

Əsərdə “istehsalçı” müəllifdən fərqli olaraq oxucunun nəzər nöqtəsini “istehlakçı” statusu müəyyən edir; fiktiv dünyada təhkiyəçi müəllifi əvəz edir, oxucu isə bu və ya digər şəkildə əsərin daxilinə nüfuz etməkdən məhrumdur. Bundan əlavə əsərin daxilində təhkiyəçi oxucudan ötrü faktiki olaraq müəllifi əvəz edir və oxucu əsərin daxilində cərəyan edən hadisələri təhkiyəçinin öncədən cızdığı marşrutla hərəkət edir; bu onun nəzər nöqtəsinin spesifikasını müəyyən edən əsas faktordur. Fransız strukturalizminin nümayəndəsi S.Todorov nəzər nöqtəsi baxımından təhkiyəçini daxili oxucu hesab edir və bununla da faktiki olaraq təhkiyəçi ilə oxucunu eyniləşdirir: “Müəllifin nəzər nöqtəsi şərh olunan hadisələrin təhkiyəçi, deməli, oxucu tərəfindən qavranılması üsuludur” (2, 116). Əlbəttə ki, bütün diqqətini oxucunun əsərdə cərəyan edən hadisələri təhkiyəçi ilə sinxron şəkildə izləməyə məhkum olmasına yönəltməklə S.Todorov ifrata varır; müəllifin əvəzçisi rolunda çıxış edən, deməli, onun dünyaduyumunun və dünyagörüş mövqeyinin ifadəçisi olan təhkiyəçinin və tamamilə müstəqil, deməli fərqli mövqe nümayiş etdirən oxucunun nəzər nöqtələri bütünlüklə üst-üstə düşə bilməz. Bu iki instansiya arasında mövcud olan bir prinsipiak fərqi də nəzərə almaq lazımdır oxucu əsərdən kənar, təhkiyəçi isə onun içindədir. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, oxucu əsərin qavranılmasında təhkiyəçinin müəyyən etdiyi sxemlə hesablaşmalı olur, çox zaman hətta bu və ya digər mətdaxili hadisəni və fenomeni təhkiyəçi nəzər nöqtəsindən dəyərləndirir. Mahiyyət etibarilə təhkiyəçi əsərin müəllifi ilə oxucusunun nəzər nöqtələrinin görüş yeridir. Son nəticə etibarilə oxucu özünün və müəllifin nəzər nöqtələrinin dialektik münasibətlərinə əsaslanaraq mövcud əsərə paralel bütöv fiktiv dünya yaradır. Oxucu yaradıcılığının məhsulu olan bu yeni “əsər” müəllifininkinin təkrarıdır/təkrarı deyil.

Nəzər nöqtəsinin məhdudluğu, labüd şəkildə çərçivələnməsi müəllifi özəl görüntü/dərk etmə sahəsində olan obyektləri “ixtisar” etməyə məcbur edir. Belə ki, müəllif “Poçt qutusu”nun korpusunda xanın və Noruzəlinin xarici görünüşlərini, geyimlərini, yaşlarını və digər fərdi xüsusiyyətlərini “görmür”, onlar haqqında heç bir məlumat vermir; gerçəkliyə inteqrasiya və əlaqələri baxımından xan faktiki olaraq “naxoş övrət”inə və İrəvanda “vacib işlər”inə, Noruzəli isə İtqapan kəndinin sakini olmasına müncər olunurlar; bu ona gətirib çıxarır ki, oxucu ədəbi-bədii nümunənin mətninə bilavasitə əsaslanaraq personajların vərdişləri, xasiyyətləri və digər saysız-hesabsız xüsusiyyətləri haqqında xəbərdar olmaq imkanına malik deyil, deməli, ya daxili özəl nəzər nöqtəsinin imkanlarını səfərbər edib “çatışmazlıqlar”ı aradan qaldırmaq üçün onları uydurmalı, yəni fəal şəkildə yaradıcılıq prosesinə qoşulmalı, ya da bütün diqqətini əsərdə cərəyan edən hadisələrin məzmununa və onun ifadə etdiyi ideyaya yönəltməlidir.

Gerçəkliyin nəsnə və hadisələrinin nəzər nöqtəsi sferasına daxil olduğu andan – öncədən obrazlı xarakteri onda ümumi ilə xüsusiyyətlərinin (konkretliyin) dialektik vəhdətdə qaynaq-qarışmasına səbəb olur: müəllifin “Poçt qutusu” əsərində ortaya qoyduğu nəzər nöqtələri sistemi sayəsində əsərdə cərəyan edən hadisələr bir tərəfdən İtqapan kəndi ilə Naxçıvan şəhəri, digər tərəfdən müxtəlif sivilizasiya tipləri arasında mövcud olan ziddiyyətləri, müasir dövrün sivilizasiyasının köklü problemlərini əks edir. “Poçt qutusu”nun obrazlı xarakteri onda öz əksini tapmış

ziddiyyətləri və problemləri həm diaxron, həm də sinxron planlarda sonsuz dərəcədə genişləndirməyə imkan verir. Bu prosesdə saysız-hesabsız zamanlarda və məkanlarda qərarlaşmış oxucunun rolu əvəzsizdir; o hər dəfə əsəri yenidən və hər dəfə gözlənilməz nəzər nöqtəsindən “oxuyur”.

İstər real həyatda, istərsə də onun əksi olan fiktiv bədii dünyada fərdin nəzər nöqtəsi dünyanı dərk etmə prosesi qismində dinamik xarakter daşıyır, o bir tərəfdən üzvi bütövdür, digər tərəfdən açıqlanmış halda “gördüm” – “dərk etdim” – “münasibət bildirdim (hərəkətə keçdim)” tərkib hissələrindən ibarətdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, nəzər nöqtəsinin ekstremal hallarda bəzən həyat həqiqətinə sadıqlığını nümayiş etdirmək üçün (“Görmə! Baş üstə yumaram gözlərim!”) bəzən də müəyyən bədii problemi həll etməkdən ötrü müəllif bərkəs nəzər konsepsiyası ortaya qoya bilər: “görmürəm” – “dərk etmirəm” – “münasibət bildirmirəm”.

Müəyyən görmə bucağından hər bir ədəbi-bədii nümunə iki və daha artıq nəzər nöqtəsinin təmasa girdiyi, bəzən bir-birini təkzib etdiyi, bəzən də bir-birilə uzlaşdığı, tamamladığı məkandır. Məhz nəzər nöqtələrinin dialektik vəhdəti, onların hər birinin bir tərəfdən ümumiyyətlə insana xas olan ümumi, digər tərəfdən xüsusi cəhətləri ehtiva etmək bacarığı ədəbi-bədii nümunənin bütövlüyünü təmin edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumi ilə xüsusi nəzər nöqtəsində elə qaynaqlı-qarışıqlar ki, onları çox zaman bir-birindən ayırmaq mümkün olmur. Belə ki, istər cismən yaratdığı ədəbi-bədii nümunədən kənar qərarlaşmağa məcbur olan müəllifin, istərsə də onun əsərin daxilində təmsilçisi olan təhkiyəçinin və personajların hər birinin öz ömür yolu, həyat təcrübəsi, hadisələri və insanları dəyərləndirmə prinsipləri var; nəzər nöqtəsinin hər bir daşıyıcısı məhz bu apriori təcrübənin prizmasından dünyanı, hadisələri və insanları “görür” və dəyərləndirir; deməli, nəzər nöqtəsinin əsas parametrlərinin əksəriyyəti öncədən formalaşmışlar. Belə ki, xan Noruzəlinin şəxsində bütün göstərişlərinə müntəzir kəndlisini, Noruzəli də öz növbəsində xanın simasında ağasını görür; bu onu göstərir ki, mahiyyət etibarilə hər bir nəzər nöqtəsinin invariant tərkib hissəsi müəllif tərəfindən öncədən planlaşdırılmışdır və yalnız onun iradəsi ilə bu və ya digər istiqamətə dəyişdirilə bilər. Bu baxımdan müəllif “Poçt qutusu” əsərini özünün müəyyən fəlsəfi-ideoloji dünyagörüş mövqeyindən – nəzər nöqtəsindən çıxış edərək ərsəyə gətirmişdir. Bundan belə bir nəticə hasil olur ki, ədəbi-bədii nümunənin ayrı-ayrı komponentlərinin müstəqilliyi və onların birləşərək bədii bütöv təşkil etmələri müəllifin nəzər nöqtəsinin nəticəsi kimi yaranmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müəllif personajların dünyagörüş mövqelərinin-nəzər nöqtələrinin əsas parametrlərinin formalaşmasında tam müstəqil və sərbəst deyil; o, personajın hadisələrə münasibətini – nəzər nöqtəsinin konkret durumunu formalaşdırarkən onun əvvəlki həyat təcrübəsi ilə yanaşı, şübhəsiz ki, indi və burada üzləşdiyi daima dəyişən, bir-birilə ziddiyyət təşkil edən, bir-birini tamamlayan saysız-hesabsız faktorların dialektikasını da yaddan çıxarmamalıdır. Təbii ki, dünyanın aramsız hərəkəti personajın da nəzər nöqtəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Lakin “Poçt qutusu”nda personajların hadisələrin gedişinə reaksiyası da ziddiyyətlidir; onlar bir tərəfdən psixoloji ətalətin təsiri altında bütövlüklərini qoruyub saxlamağa cəhd edirlər, digər tərəfdən sosial gerçəkliyin təsiri altında labüd şəkildə dəyişikliyə məruz qalırlar. Nəzər nöqtəsinin “hə-

rəkəti”ndəki bu qanunauyğunluq hər bir personajda özünəməxsus şəkildə özünü büruzə verir. Belə ki, “poçt qutusu” əhvalatı Noruzəlinin də, xanın da dünyaya, münasibətində – nəzər nöqtəsində müxtəlif yönlü dəyişikliklərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur: hipotetik olaraq üç aylıq həbsxana həyatından sonra Noruzəlinin nəzər nöqtəsində üç keyfiyyətin formalaşacağını zənn etmək mümkündür: birincisi, itqapanlı poçtxananın həndəvərinə yaxınlaşmaqdan boyun qaçırır (düzdür, Noruzəli sövqi-təbii şəkildə divanxananın yanındakı poçtxananın da insana düşməni qüvvə olduğunu güman edir və imkan daxilində müxtəlif bəhanələrlə məktubu aparıb qutuya atmaqdan imtina edir, lakin son nəticə etibarilə “ağanın sözündən çıxmaq olmaz”, “əmrə müntəzirlik” prinsipi qalib gəlir); ikincisi, ağaya münasibətdə “ləbbeyk” psixoloji imperativlərindən imtina edər; üçüncüsü, intuitiv şəkildə İtqapan sivilizasiyasının düşməni olan Naxçıvan sivilizasiyasının təkcə divanxana ilə deyil, saysız-hesabsız digər təsisatlar və qurumlar vasitəsilə özünün təcavüzkar siyasətini həyata keçirməkdə olduğunu dərk edər. Bu mahiyyəti etibarilə üç müsbət keyfiyyətlə yanaşı Noruzəlinin ruhi-intellektual inkişafının qabağını alan bir daxili mümkün dəyişikliyi də qeyd etmək lazımdır: poçtxananın mistik xarakterli təcavüzkarlığı çox güman ki, Noruzəlinin iradəsini və düşünmə qabiliyyətini iflic vəziyyətinə salır, nəsnə və hadisələrə real dəyər vermək imkanlarını heçə endirir.

“Poçt qutusu” hekayəsinin ekspozisiyası təbiətin durumunun təhkiyəçi və xan nəzər nöqtələri tərəfindən birgə fiksə olunmasıdır: “Noyabr ayının 12-ci günü idi. Hava çox soyuq idi. Amma hələ qar əlaməti görsənmişdi” (1, 122). Bu nəzər nöqtələrinin daşıyıcıları payızın oğlan çağı üçün səciyyə olan təbiət hadisələrini, məsələn, buludlu havanı, çılpaq ağacları və sairəni “görmürlər” – onlar “üşüməy”ə münəcər olunmuşlar, təbiəti seyr etmərlər, onu cismən qavrayırlar. İlk baxışdan əsərin mətninin içində qararlaşmış, payız soyuğunu eyni tərzdə yaşayan, cərəyan edən hadisələri sinxron şəkildə müşahidə edən təhkiyəçinin və xanın nəzər nöqtələri üst-üstə düşməlidir; onların ikisi poçt qutusu vəqəəsinə biganə münasibət sərgiləyir. Lakin diqqətlə fikir verəndə bu bənzəyişin formal xarakterə malik olması üzə çıxır; müəllif öz statusu baxımından əsərdən kənardadır və onun fəvqündədir; o bütün hadisələrin gəlişini-gedişini öncədən görür, hər şeyi müşahidə edir, implisit şəkildə personajların münasibətlərini nizamlayır, lakin özü çox nadir hallarda hadisələrin gedişinə birbaşa müdaxilə edir və onları dəyərləndirir: hər halda konkret “Poçt qutusu” hekayəsində belə bir müdaxiləyə təsadüf olunmur. Lakin buna baxmayaraq təhkiyəçinin arxasında gizlənmiş yaradıcı müəllifin implisit nəzər nöqtəsi, onun hadisələrə və personajlara münasibəti əsərin bütün komponentlərinə hopmuşdur və bədii strukturun təşəkkülündə və inkişafında həlledici rol oynayır.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, təhkiyəçi əsərin daxilində müəllifin “göstərişləri” əsasında onun funksiyasını həyata keçirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yaradıcı müəllif ona heç də bütün “səlahiyyətləri”ni verməmişdir; təhkiyəçi personajların hərəkətlərinə, düşüncə tərzinə və sairəyə münasibət bildirir, yaxud əsərdə cərəyan edən hadisələrin gedişinə müdaxilə edə bilməz; onun yeganə funksiyası baş verənləri soyuqqanlıqla təsbit etməkdir. O, müəllifdən fərqli olaraq “mən” statusundan məhrumdur, digər tərəfdən müəllifin yaratdığı fiktiv aləmə inteqrasiya olunmamışdır; bir sözlə, təhkiyəçi ikitərəfli özgələşmişdir. Bütünlüklə subyekt olan müəllifdən fərqli olaraq təhkiyəçi həm subyekt, həm də obyekt səciyyəsi daşıyır.

Üçüncü qaçılmaz nəzər nöqtəsi oxucuya – əsəri zaman-zaman və məkan-məkan yaşadan, aramsız şəkildə dəyişən, təzələnən, müəllifin yaratdığı fiktiv dünyadan kənarında olsa da, burada cərəyan edən hadisələri virtual tərzdə yaşayan oxucuya məxsusdur; oxucu özü əksər hallarda mütləq etdiklərinə münasibətini nümayiş etdirməsə də, məsələn, “Poçt qutusu”nu oxumaq aktının özü ilə ən azı onun nəsil-nəsil ötürülməsini və əsərin ictimai rəydə qərarlaşmasını təmin edir.

Şübhəsiz ki, bu iki faktiki olaraq “çöl”də yerləşən ümumi səciyyəli element-nəzər nöqtəsi real gerçəkliyə adekvat olan fiktiv dünyanı yaratmağa kifayət etmir; müəllif “iç” aləmi canlandırmaq, real gerçəkliyə oxarlığını təmin etmək və inandırıcılaşdırmaq üçün personajların nəzər nöqtələrinin sistemini qurmalıdır. Əsərin içində, yəni personajlar dünyasında nəzər nöqtələri kompleksi hekayənin ekspozisiyasından intriqasına keçid hissəsində özünü büruzə verir: “Bu heyndə qarı döyüldü, xan çıxdı və gördü ki, qarını döyən öz kəndlisi, “İtqapan” kəndinin əhli Noruzəlidir” (1, 123). Cəmiyyətin təbəqələşməsinin təzahür forması olan yuxarının aşağıya, ağanın rəiyyətə münasibətini təsbit edən, xanın iradəsinin təzahür forması olan nəzər nöqtəsi (“gördü”) bir tərəfdən “fəqir” Noruzəlinin taleyində silinməz iz buraxır, digər tərəfdən əsərin intriqasının formalaşmasında, inkişafında və açıqlanmasında mühüm rol oynasa da, öz-özlüyündə öz daşıyıcısı üçün heç bir emosional, yaxud ekzistensial yükə malik deyil və bu baxımdan əsərin konstruktiv elementi kimi dəyərləndirilə bilər.

Sırf eqoist mövqedən çıxış edən xan kəndlisinin durumu, dünyagörüş səviyyəsi haqqında düşünmək iqtidarında deyil; itqapanlının gəlişi-görüntüsü yarıfaciəvi, yarıkomic “poçt qutusu” əhvalatına rəvac verir: “...günortadan bir saat keçirdi və ola bilərdi ki, poçtun vaxtı keçsin, xanın ağına gəldi ki, yazdığı məktubu versin Noruzəli aparıb salsın poçta” (1, 123).

İki sivilizasiya konsepsiyasının toqquşması nəticəsində yaranan mənəvi-ekzistensial böhran durumu təkcə Noruzəlinin deyil, xanın da nəzər nöqtəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Əsərin ekspozisiyasında xan bu iki fərqli yaşam tərzinin imkanlarından rahatlıqla istifadə edir: Noruzəlinin şəxsində itqapanlılar onun qulluğunda müntəzirdirlər və eyni zamanda poçtxananın timsalında müasir sivilizasiya ona məişət problemlərini həll etməyə gözəl şərait yaradır. Hətta günahı ucundan yerlisinin üzləşdiyi problemlər də onda yalnız gülüş doğurur: “Xan qəh-qəh çəkib güldü. – Yox, Noruzəli, gərək hamısını nağıl eliyəsən başdan axıra kimi: necə kağız apardın, necə saldın qutuya və nə üstə urusla savaşdın” (1, 127). İki sivilizasiya tipi arasında qərarlaşmış xan itqapanlının az qala faciəyə çevrilən ekzistensial durumunu dərk etmək iqtidarında deyil və Noruzəlinin başına gələnərdən ondan ötrü əsl məzhəkə obyektidir. Lakin biçarə Noruzəlinin həbs olunması onun da dünyaya, insanlara münasibətində – nəzər nöqtəsində müəyyən dəyişikliyə səbəb olur: “Xan bir qədər fikir elədi” (1, 129). Bu yığcam cümlə cəmiyyətin ən laqeyd kəsiminin də dünyada cərəyan edən hadisələrdən kənarında qala bilməyəcəyini nəzərə çarpdırır. C.Məmmədquluzadə əmindir ki, bu və ya digər sivilizasiya tipinin humanizmindən yalnız onda danışmaq mümkündür ki, o, şəfqətə və mərhəmətə köklənmiş olsun, hər bir fərdin səviyyəsinə enib onu öz səviyyəsinə qaldırmaq potensialına malik olsun.

Xanın standart “görürəm”ə əsaslanan, üzləşdiyi problemi müqavimətsiz çözməyə yönəlmiş nəzər nöqtəsi Noruzəlinin gözlənilən-gözlənilməz replikası ilə toqquşur: “Ay xan, mən kətədi adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədi” (1, 123).

Noruzəlinin “görməmişəm, bilmirəm” məntiqinə söykənən replikası ümumiyyətlə insanın dünyaya münasibətini ifadə edən “görürəm, dərk edirəm” nəzər nöqtəsinin əksini, mən hətta deyərdim, təkzibini təşkil edir. Bu baxımdan itqapanlının ömür yolu və üz-üzə gəldiyi sosial problemlərlə bağlı son dərəcə yığcam, lakin dolğun məlumat onun replikasının mənsəinə aydınlıq gətirir: “özgə tayfa”dan olan “katda” itqapanlılara qan uddurur, “nəçərnək” onların şikayətinə baxmaq belə istəmir; Noruzəlinin replikasının arxasında kəskin sosial-mənəvi ziddiyyətlər və onların həllinin qeyri-mümkünlüyü durur; Noruzəli “kətədi adam” olduğuna görə yox, görmək istəmədiyi, görməkdən qorxduğu üçün poçtxananı – “yekə dam-daş”ı görmür; itqapanlının replikası sübut edir ki, o, görmə və dərk etmə qabiliyyətindən məhrum deyil, lakin həyat təcrübəsi ona tələq edir ki, bir sıra hallarda görməmək görməkdən üstündür; Allahın işini bilmək olmaz, bəlkə bu poçtxanada da divanxanada olduğu kimi əzəzil insanlar fəaliyyət göstərirlər. Yeri gəlmişkən, hadisələrin gedişi birmənalı şəkildə sübut edir ki, Noruzəli zənnində haqlı imiş. Deyilənlər sübut edir ki, Noruzəlinin nəzər nöqtəsi neqativ işarəli nəzər nöqtəsidir, özünü görməzliyə vurmaqla başını birtəhər saxlamaq üsuludur.

Mövcud iqtidarı təmsil edən divanxanada açıq-aydın biganəlik və haqsızlıqla üzləşmiş Noruzəli üçün qanunlarına tabe olmağa məcbur olduğu yad sivilizasiya bütün atributları ilə insanın məhvinə yönəlmişdir, buna görə də ondan nə qədər uzaq olsan, başın bir o qədər sakit, canın dinc olar. Buna görə də o, min bir bəhanə ilə xanın tapşırığını həyata keçirməkdən boyun qaçırır.

Həqiqətən də obyekt səciyyəli, təyinatı etibarilə insanların ünsiyyət qurmasına, onların arasında əlaqə yaratmağa xidmət etməli olan “poçtxana” və onun atributu olan “poçt qutusu” insanları incitmək, məhv etmək məqsədində xidmət edən mistik qüvvəyə çevrilir. Bu “gözü görməyən”/“gözü görən”, “qulağı eşitməyən”/“qulağı eşidən”, özünəməxsus nəzər nöqtəsinə malik “poçt qutusu” əcaib və mistik canlıya/cansıza çevrilir; onun təkidi ilə sivilizasiyanın qanunlarına riayət etmək istəməyən itqapanlı “divana gətirdib qulluqçunu bihörmət eləmək barəsində” üç ay navaxt kəsdilər” (1, 129).

C.Məmmədquluzadənin əsərinin zaman kontekstində Azərbaycan ictimai fikrində təkamülünə diqqət verəndə məlum olur ki, poçt qutusu ilə yanaşı, digər bir obyekt də nəzər nöqtəsi keyfiyyəti kəsb edir: bu, “Poçt qutusu” hekayəsinin özüdür; işıq üzü görən kimi əsər, bir növ, yazıçıdan ayrılır, özgürləşir, dövrdən asılı olaraq, fərqli-fərqli nəzər nöqtələri ilə toplumla təmasa girir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. 1 cild. Bakı, 2004.
- 2.Todorov C. Qu'est-ce le structuralisme? P., 1968.
- 3.Лем С. Философия случая. М.: 2007.
- 4.Флоренский П. А. Имена. Сочинения. М.: 1998.

Esmira FUAD

BÜTÖV AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ZƏFƏR DİSKURSU

Müəyyən tarixi hadisələr, bir neçə əsr boyu baş verən siyasi olaylar, işğal və istilalar üzündən Qarabağ, Şuşa – bütövlükdə ölkəmiz və xalqımız böyük çətinliklər, ağrı-acılar yaşasa da, sovetlər dönəmində Uluyurdu və Şuşanı vəsf edən yetərincə şeir və nəsr əsərləri qələmə alındı, bu poetik mətnlər əsasında mahnılar da yazıldı. 1930-cu illərdə sözləri və bəstəsi Xan Şuşinskiyə məxsus “Şuşanın dağları” mahnısının xoş, həm də nisgilli sədələri dağlarda əks-səda verdi. Xanəndənin söylədiyinə görə, mahnıda Şuşanın əlvan təbiəti bahar libaslı gözəl bir qızla müqayisə olunub.

Hüsnü Qubadov və Yaşar Səfərov da ifalarında ürəklərdə sərin yaylaqlı, saf havalı, şiş qayalı, xarıbülüllü Şuşa adlı sevgi ocağı alovlandırır, Uluyurda xalqın məhəbbətini ifadə edirdi.

*Hər yay sənin yaylağına
Uçub gələn azad quşam,
Nə gözəlsən, mənim Şuşam,
Camalına vurulmuşam!*

Qasım Qasımzadə "Zümrüd tac" adlı şeirində şəhəri Qarabağın tacı kimi vəsf-ləndirir.

Bəs 1970-ci ildə şair dostları ilə Şuşada bir gecə qonaq olan Məmməd Arazın qələmində Şuşa gözəlliyin hansı məqamındadı? “Bir gecə Şuşada” yaşadığı duyğuların tərənnümü olan eyniadlı şeiri oxuduqca şaşırır, heyrətlənir və qəlbindən keçirirsən ki, bunca gözəlliyə erməni cəlladları necə qıyıblar axı?! Məmməd Araz həmin gecə dünyanın tamaşasına duracağı bir Şuşa bürcünü – dərələri qara hörükləri xatırladan, hər evi qızıl qərənfil kimi bir dağ şəhər, qarmağını göyün tağlarına taxan çilçıraq şəhər kəşf etdiyini sevinc duyğuları ilə nəzmə çəkir:

*Uzaqdan: bir ulduz topası kimi göy üzündədi.
Yaxından: bir qaya lampası kimi yer üstündədi.
Gecənin qoynunda yanır dağ şəhər,
Fəzadan asılı, çilçıraq şəhər.*

***Dağlar öz ovcunda yandırır onu,
Ulduzlar qoynuna qaldırır onu.
Bu dağlar vüqarı, bu dağlar gücü...
Bu gecə kəşf etdim bir Şuşa bürcü,
Bir Şuşa bürcü, tamaşa bürcü...***

Xalq şairi Rəsul Rza da Şuşa şeirində işğaldan öncəki Şuşanın, “Səməndər – Həyat quşu”nun özəlliklərinin parlaq mənzərəsini cızır... Hüseyn Kürdoğlu qələmə aldığı dördlükdə isə Şuşa yoxusunun yeddi qat dolama yolunu kainatın yolu kimi görürdü. Yurdunun imperiya çaynağında çabalamasına, Vətəmində gördüyü haqsızlıqlara dözə bilməyib, Türkiyəyə üz tutan Abay Dağlı doğma şəhərinin hüsnünü vəsf etdiyi şeirində Şuşadan, onun təkrarsız gözəlliklərindən doymadığını dilə gətirir, “Mən Şuşadan doymadım, // Başqasına uymadım, // Onun ətrindən başqa // Özgə ətir duymadım...” deyirdi...

Səyavuş Məmmədzadə də Şuşada qaldığı bir gecəni xatırlayır, yaddaşından heç vaxt silinməyəcək o anları poetikləşdirir və “Şuşada qar gördüm” şeirində qala şəhərin, sinəsində tarix yaşadan daş şəhərin poetik obrazını yaradır. Səyavuş Məmmədzadənin (“Şuşada qar gördüm”), Məmməd Arazın (“Ərim gəldi qayasına”), Bəxtiyar Vahabzadənin (“Oxuma, bülbül”) və b. şeirlərinin alt qatlarına endikcə o işıqlı insanların Azərbaycanı, Qarabağı – Şuşanı Rusiyanın işğal etdiyini anladıqlarını dərk edirsən. Axı, Səyavuş Məmmədzadənin də:

***Şuşadan yol getdim, yol getdim,
Dedilər qal, getdim, qal, getdim,
Ürəyim dilə gəldi,
Dinmədim, lal getdim, lal getdim...***

– misralarının içərisində bu gerçəklərin varlığı duyulur!... Şuşanın ünlü aydınlarından M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, X.B.Natəvan, M.M.Nəvvab, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Firidun bəy Köçərli, Həmidə xanım Cavanşir, Abay Dağlı, Əhməd Ağaoğlu və b. yaradıcılığında da canlı bir Şuşa obrazı boy verir, bəzən məsud, bəzən nisgilli, bəzən də ağırlı, kədərli... “Qan içində” (yaxud “İki od arasında”) romanında Yusif Vəzir Şuşadakı qanlı-qadalı, ictimai-siyasi hadisələri, M.P.Vaqifin İbrahim Xəlil xanın sarayında vəzirlük etdiyi zaman baş verənləri qələmə alıb. Y.V.Çəmənəzəminli Qarabağ xanlığının tarixindən bəhs edən əsərini təsadüfən “İki od arasında” adlandırmayıb, bu adla Yusif Vəzir xalqının iki böyük qonşu dövlətin – Rusiya ilə İranın mənəşəsində çabaladığına və işğalçılıq üzündən zülmə, əsarət və zillətə məruz qaldığına, el-obaya nə qədər ziyan dəydiyinə işarə edib. Erməni vandallarının Azərbaycanın Xocalı, Ağdərə, Füzuli, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını, 1992-ci il mayın 8-də isə Şuşanı işğal etməsi, Qarabağ elatına insan ağına gəlməyən vəhşiliklə fiziki və mənəvi zülm, ağılaşmaz işgəncələr verməsinədək davam etdi. Humanist, qonşunun toyuğuna belə “kiş” deməyən xalq anlaya bilmirdi ki, bunca nifrət, kin nədən və hardan qaynaqlanırdı əzəli düşmənlərimizin daşlaşmış ürəklərində... Tərənnüm ədəbiyyatının rəngi də, ruhu da dəyişdi, yerini göz yaşları, qəm-kədər, hüzn, dərd yüklü misraların, sətirlərin sıralandığı əsərlər tutdu... Şuşanı azad görməyincə və məğlub bir

xalqın şairi kimi dünyadan köçmək istəməyən, Tanrıdan o günü görmək, məğlub damğasından qurtulacağı anı yaşamaq üçün möhlət istəyən şair Məmməd İsmayıl “Şuşa” şeirində Şuşadan, Qarabağdan üzr istədi.

***Mən susum, deyərsən qalanını sən
Gözlərindən axan yağışla, Şuşa.
Keçib, bir şairə yalanını sən
Bağışlaya bilsən, bağışla, Şuşa!***

“May elegiyası” şeirinə mövzunun diqtəsi ilə “Atı bayatıya dəyişmişik, Canı çatıya dəyişmişik” preambulasını seçən gənc şair Tural Turanın “Şüşədən doğulan şəhər”in – Şuşanın 8 may tarixində işğalını necə dərin bir xalq fəlsəfəsi ilə mənalandırır! Müdrik xalqımızın may ayında toy-düyün etməməsini Şuşanın həmin ayda düşmən əlinə keçməsi ilə bağlayır Tural... Toy-düyün olursa, gənclər evlənib ailə qurmursa, gələcəyimiz olan körpələr doğulmursa, demək ki, genefondumuz qısırlaşmağa doğru gedir və Uluyurdun gələcəyi, bütünlüyü Şuşa ilə, Qarabağın azadlığı ilə bağlıdır. Şuşa şəhid olmuş şəhərdir, “Şişlənmiş... Unudulmuş Şəhid Alaçığı”dır...

Şairin poetik proqnozu özünü 2020-ci ilin 8 noyabrında doğrultdu, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcər, Ağdam, Laçın kimi Şuşa da azadlığına qovuşdu:

***Şuşa – Şişlənmiş... Unudulmuş Şəhid Alaçığı,
Sən canın, ömründən 31 dəfə "8 may"ı keçib yoxsa?!
İndi bildim niyə mayda toy eləmirlər...
Bədbəxt Şuşa! Adına tutulan yasda da bir azanlıq qonaqsan.
Barı, sən keşis zurnasına qol qaldıranda qonaqsan.
Qonaq ol öz toyunda, yasında olduğun kimi...
Şüşədən doğulan şəhər, kaş bəxtində parlaqlıq çatı olmayaydı.
Səni döyüşüb adaxlayanlar Səndən bir xəbər eşidəndə,
ya bir ətər görəndə gözüqıyıq baxır dik-dik.
Yuxuda da görəb səni, Adamlar qaçaraq üzəaşağı axar suya amin dedi.
...Şuşa, unutmamınsa, may elat ayıdı,
Gözlə, ya dəmir, ya qaranəfəs, May ayı at ayıdı...***

Çarəsizlik qarşısında gücümüz ancaq həsrət çəkib dərli-dərli köks ötürməyə, kədər notlu əsərlər yazmağa yetirdi. Artıq bu həsrətin sona yetdiyi 2020-2023-cü illərdə yaranan bədii əsərlərin əksəriyyəti Vətən, Qarabağ aşıqlarının II Qarabağ savaşı zamanı yaratdığı yeni əsrin möcüzəsinə – Vətən aşıqlığına həsr olunub.

Akademik İsa Həbibbəyli “Müharibə və ədəbiyyat. Zəfər diskursu” məqaləsində yazır: “Keçilmiş bir əsrlik yolda hər tarixi mərhələnin ədəbiyyatının öz məntiqi və ona uyğun çağırışları olmuşdur. Bu böyük müharibə ədəbiyyatı salnaməsinə İkinci Qarabağ savaşı ilə tam yeni səhifələr yazılmaqdadır. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatı doğma ölkəmizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın işğaldan azad olunması uğrunda müharibədə sözün əsl mənasında "müsəlləh əsgər" kimi iştirak etmiş və döyüşmüşdür. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uğurla həyata keçirdiyi "Dəmir Yumruq" müharibə hərəkatı Azərbaycan ədəbiyyatının mübarizlik ruhunu, vətəndaşlıq qayəsini ön mövqeyə çıxarmışdır.

Beləliklə, bir əsrlik müharibə ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq diskurs dəyişmişdir. İkinci Qarabağ müharibəsinin başladığı 27 sentyabr 2020-ci ildən Vətən savaşının tarixi Zəfərlə bitdiyi 8 noyabrədək Azərbaycan ədəbiyyatı döyüşən və qalib gələn əsgər qismində çıxış etmişdir...”

Tarixdə analoqu olmayan 44 günlük savaşın gedişi zamanı, 2020-2023-cü illərdə yeni dövrün, XXI əsrin “müharibə ədəbiyyatı” yaranmağa başladı. T.Əlişanoğlunun sözləri ilə desək: *“Bu ədəbiyyata Anım ədəbiyyatı da demək olar. Çünki yaranan əsərlərin mövzu-predmet sərhədi, demək olar ki, Vətən müharibəsini aşmır, aşmaq istəmir; bacardıqca oxucunu Qələbə sevincləri, Zəfər atmosferi içrə olmağa-olushdurmağa çalışır. Süjetlər bir qayda olaraq dünəndən – I Qarabağ müharibəsindən, yurd itkisindən, qaçqınlıq məşəqqətlərindən ayaq alır, bu gündə – Vətən müharibəsində, qisas anında, şəhidlik zirvəsində, yurda görüş və Şuşaya qovuşma motivləri ilə başa çatır. Bu müstəvidə nə qədər hekayə, povest, sənədli və bədii publisistika nümunələri yaranmışdır...”*

Təbii, lirik və epik şeiirdə də aparıcı xətt olan Qarabağ mövzusu 8 noyabr 2020-ci ildən etibarən dərd, əzab, əsirlik, didərginlik obrazı olmaqdan çıxaraq zəfər, qələbə naxışlı, eyni zamanda şəhid qoxulu, şəhid ətirli obraza çevrildi... Şəhidlik, Vətən – üçrəngli Azərbaycan bayrağı, Ali Baş Komandan, Azərbaycan ordusu, Azərbaycan əsgəri, yenilməz Türk ruhu, Türk birliyi, Turan, Qarabağ, Şuşa, Xarı bülbül, Zəfər yolu kimi “adların, məqamların simvollaşması, əsərlərdə təkrar-təkrar vəsf, tərənnüm, təcəssüm tapması, obrazlaşması” (T.Əlişanoğlu) prosesi ədəbiyyatın önünə keçdi. Simvol və rəmzlər ədəbiyyatı yeni mərhələyə qədəm qoydu...

Öncə də vurğuladığımız kimi, 2020-ci ilin 8 noyabrından sonra ədəbiyyatımızda ab-hava, diskurs tamamilə dəyişdi... Əsərlərin yerini azadlıq, qələbə, sevinc və qürur hissələrinin hakim olduğu, eyni zamanda, şəhid olmuş igidlərimizin vətən uğrunda atıldıkları ölüm-dirim savaşında göstərdikləri qeyri-adi qəhrəmanlıqları əsas mövzulara çevrildi.

Bu tərənnümü, Qarabağın zümrüd tacı Şuşanı vəsfləndirməyi İlqar Fəhmi də “Şuşa ekspressiyası”nda davam etdirir. O, 28 ildən sonra qovuşduğu möcüzə şəhəri müxtəlif metaforalarla, təşbeh və bənzətmələrlə bəzəyir. Şuşa onun üçün misilsiz bir gözəlin timsalı, “duman içində gah görünüb, gah yoxa çıxan ipək saçlı, utancaq baxışlı, həyalı xəyal kimi, ruh kimidi...”

***Sən mənim Şuşamsan, yağışlı, qarlı,
Gah bir mələk oldun, gah su pərisi.
Ağappaq qar tutdu üstünü bir gün,
Yağışa büründün günün birisi...
Sən mənim Şuşamsan... Ruhumun şəkli...
Məni göstərirsən özümə bəzən,
Hərçənd gec tapdım, amma yenə də
Saf bir güzgü kimi çox qiymətliyə...***

İlqar Fəhminin bu vəsfində Məmməd Araz nəfəsi duyulur, desək, yanılmazıq.

* * *

Güneyli şairlərimiz **Rəsul Qədri** “Xarı bülbül” əfsanəsi haqqında eyniadlı poema, **Bəhram Əsədi** isə şeir yazdı... Maraqlıdır, Qarabağda bitən bu əsrarəngiz gülü əfsanələşdirən o möhtəşəm xanım – Ağabəyim ağa (Ağabacı) Qarabağı həm də siyasi xəttinə sadıq bir diplomat imiş... Vətənidən ayrı, qürbət diyarda yaşamağı seçən Ağabəyim ağa burada yurddaşlarının və ümumən məzlumların, haqqı tapdalananların hüquqlarını qorumaq, ölümə məhkum olunanları dar ağacından xilas etmək missiyasını da yerinə yetirib. Çünki o, Fətəli şahın ən çox sevdiyi, lakin vüsalına yetə bilmədiyi qadın, ağıl və fərəsətinə, müdrikliyinə heyran qaldığı, məhz bu üzdən sözündən çıxmağı rəva görmədiyi insan olub...

Xarı bülbül haqqında mövcud müxtəlif əfsanələrdən birini Azərbaycan xalqı Şuşa xanı Pənahəli xanın nəvəsi, İbrahim xanın qızı və Xurşidbanu Natəvanın bibisi Ağabəyim Ağa Qarabağının Vətəni üçün etdiyi fədakarlıq nümunəsinə əsasən yaradıb. Belə ki, İran şahı Fətəli şah Ağabəyim Ağanın qüssəsini azaltmaq, könünü ovutmaq üçün onun arzusu ilə Tehranda unikal bir bağ saldırır və adını “Vətən bağı” qoyur. Amma ilk dəfə “Vətən bağı”nı gəzərkən Xarı bülbül gülünün bitmədiyini görür. Bağbanlar deyirlər ki, dəfələrlə Qarabağdan, Cıdır düzündən Xarı bülbül gülünü gətirib əksələr də, bu nadir gül “Vətən bağı”nda bitmir ki, bitmir. Həmin vaxtdan Xarı bülbül Şuşaya, Qarabağa sədaqət rəmzi sayılır... Türkçü, Turançı şair Rəsul Qədri “Xarı bülbül” poemasında bu məsələləri də poetikləşdirib, eyni zamanda Qarabağın digər Xarı bülbülünün – Ağabəyim ağanın da diqqətçəkən, köüllərdə yaşayan, möhtəşəm obrazını yaradıb... Poemadan birçə örnəklə fikrimi qətiləşdirirəm:

**– “Vətən bağı” adı verdim bu bağçaya,
Bəlkə sənin həsrətini unutdura.
Amma, xanım, gerçəkdən də,
Bura da sənin üçün vətəndir, Vətən!
Bəlkə sordun, axı, necə? Axı nədən?
Deyəcəm: – Tehran da Türk şəhəridir,
Qacarlar sülaləmizin, ulu türkün məskənidir!
Xanım bağı şövqlə gəzdi...
Hər bir gülü qoxladıqca, Hər bir bülbül oxuduqca,
Axan suyun zümzüməsin dinlədikcə,
Şuşa düşürdü yadına.**

İsmayıl Ülkərin “Yurd eşqinə bələnmiş Şuşama” adlı şeirində “Yarı gül, yarı bülbüldən hörüklü Xarı bülbüllər şəhərinə...” misraları bulaq kimi çağlayır. Cıdır düzünə gəlmək, yurd eşqini dizi üstə çökərək Şuşaya səcdədə duraraq bəyan etmək diləyini dilə gətirən şair Ordumuzun 44 gündə düşməni yenməsinə alqışlar deyir, sevincindən sanki qanad açır:

**Ancaq mərd oğluna min halal olsun!
O dəmir yumruğun daim var olsun...**

*Qartalım baş üstə dönsün, dolansın,
Xarı bülbüllərin dizə dolansın,
Gəlsin Ülkərin də Cıdır düzündə
Sənə səcdə qılsın, eşqı calansın...
“Sən Azadsan!” sözü bir də deyilsin,
Ay ulduzdan cana paltar geyilsin,
Azərbaycan oğlu adla deyilsin,
Toyu bəylə, xanla, andla deyilsin...*

Şərifə Cəfərinin aşağıdakı poetik parçalarında da yaxın keçmişimiz vərəqlənir, Azərbaycan xalqının böyüklüyü, mərdanəliyi, xeyirxahlığı qarşısında bədxah qonşularının xəyanətinə uğraması da ədəbi müstəviyə gətirilir. “*Canım qurban sənə, Şuşa! Sənə qurban olum, vur, igid əsgər!*”, “*Həsrat körpüsündə tarix yaranır... O taydan bu taya qardaş səsinə, Ürək dalğalanır, can dalğalanır...*” – könül titrəyişlərinin müşayiəti ilə igidlərimizin sıldırım qayaları aş-aşa gözlənilmədən düşmənin boğazına çökməsini qürur hissi ilə qələmə alır. Həm də qələmdaşları kimi, o tay-bu taya bölmədən, “*Şəhidlər anası Azərbaycan*”a gözaydınlığı verir, qutsal zəfərimizi alqışlayır və bu qələbənin daimi olmasını diləyir uca Tanrıdan:

***Biz ki boyun əyməmişik ədalətsiz qanunlara, soysuzlara, çapqınlara...
Nə zalimə boyun əyib, nə məzlumun haqqın yeyib zülm etdik,
Nə kimsənin evin, yurdun viran etdik, arzuların talan etdik...
Şücaətlə azad etdik yurdumuzu sıldırım qayaları aş-aşa,
Canım qurban sənə, Şuşa! Biz dünyaya gücümüzü bəyan etdik,
Gözləriniz aydın olsun, mübarəkdi zəfəriniz!
Ey qəhrəman Türk millətim!
Azərbaycan! Ey şəhidlər anası, Ey Vətən igidləri!
Daim olsun zəfəriniz, Aydın olsun səhəriniz!***

Qarabağ-Şuşa-Xarıbülbül haqqında həm Güneydə, həm də Quzeydə yazılmış poetik örnəkləri bir araya gətirdim. Bu möcüzə şəhərin nədən bunca sevildiyinin, 44 günlük qutsal Savaşın simgəsinə çevrildiyinin mahiyyətini bir daha oxuculara çatdırmaq istədim. El bir olsa, dağ oynadar yerindən, el bir olsa, zərbi kərən sındırar, – deyib ata-babalarımız... Bu el birliyinə aparən yolları və qəhrəmanları, Qarabağ uğrunda savaşın dünəni və bu gününü gələcək nəsillər tarix kitablarından, çəkilən filmlərdən və yazılan əsərlərdən öyrənəcəklər. Yazılanlar qalır, sətirlər arasında məhz sözə çevrilən gerçəklər yaşayır... Zəfər diskursu dəyişmişir...

Rahid ULUSEL

Həyatın təməl quruluşu...

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Estetika şöbəsinin müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, ölkəmizi bir sıra beynəlxalq elmi konqreslərdə təmsil edən, elmin populyarlaşdırılması sahəsində səmərəli fəaliyyətinə görə AMEA Rəyasət Heyəti mükafatının qalibi **Adil Əsədov** ardıcıl iki fundamental kitabı ilə çağdaş fəlsəfi fikrimizi zənginləşdirmişdir.

O, elm və fəlsəfənin yaranışından bəri həmişə onların diqqət mərkəzində olan bir problemə – Kainatın mənşəyi məsələsinə müasir astronomiya, astrofizika və fizikanın xüsusi bölümlərinin, başlıca olaraq, ümumi nisbilik nəzəriyyəsi və nəzəri fizikanın ən son elmi nailiyyətləri zəminində dərin konseptual baxışı özündə əks etdirən “Kainat və onun inkişaf mərhələləri” adlı yaradıcı intellektə güclü təkan və impulslar verə biləcək əsərini ərsəyə gətirmişdir. Müəllif “Böyük Partlayış”la (“Big Bang”) başlayıb “Həyat”ın (Canlı Aləmin) yaranması çağınadək davam edən təqribən 14 milyard illik mövcudluq dönməni bir-birindən doğan epoxal mərhələlər olaraq, həm də özünəməxsus elmi-fəlsəfi üslubun cazibədar epik təhkiyəsi ilə izləyir. Filosofun təhlillərindəki “zəncirvari reaksiya” elə “Böyük Partlayış”ın inqilabi dəyişmələrindəki bağlılığı andırır. Bu, həm də o deməkdir ki, fəlsəfi idrakın yaddaşında Kainat təkamülünün izləri saxlanılır... Sivilizasiyanın tərəqqisi də, əslində, o, yaddaşın qorunması və keyfiyyətə təzələnməsi, zənginləşməsi ilə mümkün olur.

Əsər iki böyük hissədən – müəllifin analitik “monoloqundan” və digər mütəxəssislərlə problem üzrə apardığı “dialoqundan” ibarətdir ki, onlardan spontan olaraq bir-birinə sarmaşıb üzə çıxan fikirlər belə bir mürəkkəb problemə aydınlıq gətirmək məqsədi daşıyır. Filosof ən müxtəlif hipotez və nəzəriyyələrin nəticələrini ələyərək, Kainatın yaranması haqqında mövcud elmi-fəlsəfi biliklərdən toplanmış daha mühüm və dürüst saydığı qənaətlərin vahid arsenalını yaratmağa çalışır. Az qala hər gün yeniləşən, bir-birini tamamlayan və tamamlamayan, təsdiq və inkar edən, eksperimental təcrübələrlə daha dəqiq nəticələr əldə etməyə çalışan, bəzən elmdən fəlsəfəyə, fəlsəfədən elmə adlamasında dolaşıb uçuruma, skepsisə yuvarlanan, hətta ən etibarlı imperativlərini belə, sorğu-suala tutan nəzəriyyələrin ortaq məxrəcini tapmaq və həmin arsenalı gücləndirərək, onu elmi axtarıların növbəti mərhələsinə yüksəltmək kimi çətin bir missiyanı XXI əsrin fəlsəfəsi öz üzərinə götürür.

Əsər məhz XXI əsr fəlsəfəsinin baxışı kimi Kainatın varlığına nəzər salır: “Böyük Partlayış”ı – “məhiyyət daşıyıcısının ideyadan gerçəkliyə total transformasiyası” kimi şərh edərək, inkişafının hər mərhələsində Kainatın yetdiyi yeni durumun özəlliyini açır. Bu epoxal təkamül pillələri Kainatı “yetişdirir”, onu orqanikasının daha mükəmməl mərhələsinə çatdırır. 13,72 milyardlıq ili qapsayan bu prosesin ən heyrətləndirici məqamı – Kainat həyatının ilk 10-43 saniyəsidir. Məhz həmin başlanğıc anında (“Quantum Fluctuations”) sinqulyar nöqtədən Kainatın yaranışına “böyük partlayışla” təkan verilir. Müəllif Kainatın Böyük Partlayışdan sonrakı inkişafının bu birinci mərhələsini, yəni Böyük Partlayış anından 10-43 saniyənin sonuna qədər davam edən Plank Epoxasını lüksonların doğuluşu və məkan kvantlarının mövcudluğu zamanı sayır. “Kainatı törədən iki başlanğıcdan biri olan lüksonlar maskulin başlanğıc statusunda, ikinci başlanğıc olan məkan kvantları isə feminin başlanğıc statusunda çıxış etmişlər” – qənaətinə gəlir.

Qanunauyğundur ki, filosof bu iki (maskulin və feminin) başlanğıcı Kainatın təkamülündəki epoxal dəyişmələrin – lüksonlardan qalaktikalara, məkan kvantlarından qara dəliklərə – hərəkətverici və sükunətləndirici qütbləri kimi tədqiqatının sonuna qədər izləyir. Qədin Çin fəlsəfəsində kosmogenezi açan “in” və “yan” başlanğıclarının dialektikasını xatırladacaq bu yanaşma Kainatın vəhdətində ilahi bir nizamın – Loqosun olduğuna da xüsusi diqqət yetirir. Kainat “orqanizminin” hər bir hüceyrəsi, elementi sanki bütün Kainatın həyatını özünün “fərdi” qısa ömründə özünü ayrıca taleyi olaraq yaşayır.

Adil Əsədovun gəldiyi bu nəticə olduqca maraqlıdır: “Mən Kainatda yalnız materiyanın və enerjinin deyil, həm də obyektiv informasiyanın mövcudluğunu qəbul edirəm. Mən... inamla təsdiq edə bilərəm ki, fotonlar və eləcə də digər lüksonlar məhz Tanrıdan gələn informasiyanın daşıyıcısıdırlar, bir qədər də dəqiqləşdirilsə, fotonlar və digər lüksonlar – Tanrıdan gələn informasiyanı və enerjini dünyaya yayan başlıca vasitələrdir. Bu səbəbdən də Kainatda real olaraq mövcud olan yalnız materiya və enerji deyildir, həm də obyektiv informasiyadır... Kainatın bütün məhiyyəti haqqında informasiyalar həqiqətən də Tanrıda toplanmışdır.” Bu, filosofun elmi sübutsuzluq çarəsilizliyindən gəldiyi nəticə deyil, doğrudan da, nəinki fenomenal Kainatın, ümumiyyətlə, substansial varlığın yaranışını mümkün edən ilahi qüdrətin təsdiqidir.

Adil Əsədovun kitabı “Həyat”ın başladığı nöqtədə bitərək, ikinci nəfəsində dialoji sferaya açılır: “Maskulin və feminin başlanğıcların on dördüncü və sonrakı nəşillərinin təşəkkül tapması isə Kainatda həyat adlı möhtəşəm bir hadisənin təşəkkül tapmasından sonra baş verdi.” Bu, fəlsəfi düşüncədə “Həyatın Uvertürası” nı oyandırır! Əvvəlki əsərlərinin örnəkləri əsasında demək olar ki, Adil Əsədov fikir klassiklərində olduğu kimi, öz fəlsəfi sistemini yaratmağa iddialı olan çağdaş mütəfəkkirdir. Bu o deməkdir ki, “ideya qalaktikasının formalaşması” hələ davam edir və Azərbaycan filosofu Kainatın Materiyadan Ruha doğru hərəkətində bütün fazaları birər-birər arayacaq, Kainatın özünü görən gözünün nə qədər bəsirətli olduğunu, İnsanı yer planetində təsadüfən yaratmadığını bir daha təsdiq edəcəkdir!

Azərbaycanın daim axtarışda və tapıntıda olan alimi Adil Əsədovun “Kainat və onun inkişaf mərhələləri” kitabından sonra, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının

prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin “Gözəllikdən Teatr Estetikasına” adlı dəyərli ön sözü ilə başlayan, mövzu və problematikası ölkəmizdə ilk dəfə qaldırılan “TEATR VƏ PROTO-TEATR: teatrın mahiyyəti və təşəkkül xüsusiyyətləri fəlsəfi refleksiya kontekstində” əsərini yazması yetərinə təbiidir. Yaradılışı və mövcudluğu ziddiyyətlərsiz mümkün olmayan varlığın mahiyyətinə enməyə çalışan filosofun o varlığın dramatik-teatral ekzistensiyasına varması qaçılmaz idi. Adil Əsədov, doğru olaraq, teatru təkcə bəşər sivilizasiyasının yaratdığı bir incəsənət forması kimi deyil, həm də kainatın sanki mövcudluq forması kimi idrak edir. Kainatın təkamülü və bu təkamül nəticəsində Günəş sistemi və onun da strukturunda Yer planetinin, bu planetdə canlı həyatın, canlı həyatın ali varlığı kimi insanın yaranması və nəhayət, insanın sivilizasiya həyatına başlaması və həmin sivilizasiyanın bətnindən teatrın doğulması bir-birini yetişdirən mərhələlərdir. İnsan Teatru Kainat Teatrının bir səhnəsidir!

Kainat teatru kosmodialoq modelindədir. Bu teatrın da baş qəhrəmanları Harmoniya və Xaosdur. Harmoniya və kaos varlığın ziddiyyətdə olan əbədi qarşı-substansiyası kimi bir-birindən ayrılıqda mövcud olan yox, bir-birindən törəyən hadisələrdir: harmoniya xaosu, kaos harmoniyanı doğurur. Kainatda onların kosmomonoloqu yox, kosmodialoqu baş verir; Ancaq kaos, disharmoniya yalnız harmoniya qanunlarının fəaliyyət sferasında müəyyən zaman və məkan kəsiyindəki pillələrdir. Məhz harmoniya qanunları içrə harmoniya və xaosun əbədi dialektikası təzahür edir. Yəni varlığın əbədi və başlıca mənası, mövcudluq prinsipi – xaosun harmoniyaya tabe olmasıdır. Harmoniya sonsuz, əbədi proses, kaos isə bu əbədi, sonsuz prosesin zəruri, qaçılmaz “buğumları”, “düynləri”, “intervallarıdır”; Kainatın ümumi hərəkət və təkamülü, kosmosferin, onun daxili inkişafı kimi günəş sisteminin, bu sistemdə yer planetinin, burada biosfer və noosferin yaranışı, üzvi aləmin təşəkkülündə filogeneza və ontogeneza proseslərinin (bütövün və onun hissələrinin) vəhdəti, koevolusiyaya sisteminin formalaşması, psixosferin idarəedici qüvvəyə çevrilməsi və onun daimi olaraq ilkbəşlangıca – kosmosferə can atması məhz harmoniya qanunları əsasında baş verir.

Kainat Teatru Rejissorunun – Dialektikanın qarşılıqlı bağlılıqda olan üç qanunu – əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi, inkarı inkar və kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanunları – ayrılıqda və bir-biri ilə münasibətdə ümumdünya harmoniyası qanununun tərkib hissələri kimi fəaliyyət göstərir. Varlığın universal əlaqələri, interaktivliyində mövcudlaşan sistemlərin və altsistemlərin daxili əlaqəliliyi məkan, zaman və hərəkət harmoniyasının pillə, mərhələ və proseslərində sinerjiyə yaladır. Harmoniya qanunu əsasında (1) varlıq – dünyaya, (2) hərəkət – dinamikaya, (3) zaman – tarixə çevrilir, (4) biosferin – antroposfer, (5) kosmoloqosun – psixoloqos, (6) təbiətin – mədəniyyət fazası yaranır. Beləliklə, varlıq – dünya – insan yaradılışının bir-birini tamamlayan, homosivilizasiyanı planet həyatının mühüm təkamül aktına çevirən ilk böyük meqafazası başa çatmış və yenisinə keçilişin şərtlərini meydana gətirmiş olur.

Bütün canlı aləmdə xüsusilə həyatın iki mühüm aktı – cütləşmə (insanlarda sevişmə) və ovlama az qala ritual səviyyədə teatral mahiyyət kəsb edir. Demək olar ki, bütün canlılar ovu ilə oynayır. Pələng porsuqla, pişik siçanla, köpək balığı suiti ilə, suiti balıqla..., qalib əsgər məğlub əsirlə oynayır. Özü də bu sadəcə, “oyun” deyil,

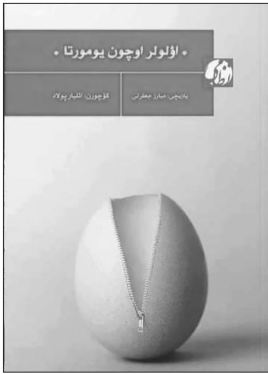
əslində, ölüm-qalım dramıdır. Sivilizasiya isə başdan-başa teatrallaşmış bir səhnədir. Tarixin ayrı-ayrı çağlarında bu səhnəyə ayrı-ayrı qəbilələr, xalqlar, dillər, dövlətlər, cəmiyyətlər, dinlər, ideologiyalar, personal səviyyədə siyasətçilər, diplomatlar, alimlər, o səhnənin yan-yörəsində bir-birinin tayasını yandıran bığburma kişilər, bir-birinə tapança çəkən qoçular– əsgər bəylər... çıxır.

Meqafaunada (planetin canlı sferası) olduğu kimi, meqafiorada da (planetin bitki sferası) dramatik teatr yaşanılır. “Ərazi fatehliyi” bitkilərin həyat prinsipidir. Hündür ağacların kölgəsində məhv olmaq istəməyən bir kol al günəşin qızmarında “özünü yandırır” ki, həmin hündür ağaclar da külə dönsün! Meşədə ətrafını yandıran həmin kol yenidən kök diblərindən göyərir və fatehlərin ərazisini fəth edir! Kosmosferada da bu proses yaşanılır. Kainatın bətnində hətta qalaktikalar, metaqalaktikalar bir-birini “yeyir”. Qara dəlik, anti-materiya təkcə dağıdıcı, məhvəddici deyil, həyatyaradıcı proseslərin başlanğıcıdır. Kainat Dramının estetikası İnsan Dramının estetikasına ən dərin stixiyasında proyeksiya olunur... Biz sezsək də, sezməsək də, o “təbii” dramın gərginliyini, cazibəsini antropoloji mahiyyətimizdə, hüceyrələrimizlə duyur, yaşadırıq...

Professor Adil Əsədovun əsas paradığıması – “teatr insani mahiyyət və insanın real mövcudluğu arasında yaşanan ziddiyyətin kütləvi nümayişi kimi” formullaşdırılaraq irəli sürülür. Bu ideya estetikanın təməl kanonikasına söykənir: təkcə teatr deyil, bütövlükdə incəsənət, təbii ki, həm də ədəbiyyat mahiyyətində harmoniyanı əks etdirən “ideal dünya” ilə mahiyyətində xaosu gizlədən “real dünyanın” toqquşan və barışan ziddiyyətli münasibətlərinin bədii dərkidir. Öz “insani mahiyyətini” tapa bilməyən dünya elə öz ziddiyyətləri içərisində qıvrılır, qovrulur. Teatr həm də bu qıvrılma və qovrulmanın estetik yaşantısıdır. “İnsani mahiyyətlə onun real mövcudluğu arasında yaşanan ziddiyyətin” teatırı – təzadların gərilməmiş dramatik təcəssümündə “dram” olur, komik təcəssümündə “komediya” olur, tragik təcəssümündə “faciə” olur. Georq Vilhelm Fridrix Hegel komizmin əsasını daxili çatışmazlığın zahiri özünü-təsdiqə can atması gülünclüyündə görürdü. Onun fikrincə, Aristofan komediyalarının estetik dəyəri bundadır ki, o, gerçək substansial mahiyyətini itirmiş məxluqların məhz belə bir mahiyyətə malik olmaq iddiasına gülə və güldürə bilir. Hegelə görə, dünyanın durumu faciəvi və komik ola bilər. Tərəqqi Ruhun mahiyyətini və ideallarını əks etdirən substansial başlanğıcın təntənəsindən özünə yol açır. Sonra Ruh daxilindəki nizamı taparaq “aram vəziyyət” alır, bunun da ardınca tarixin komediya fazası başlayır. Yeri gəlmişkən deyim ki, Karl Marks Hegelin bu ideyasını özünün məşhur aforizmində belə cizgiləmişdi: “Tarix iki dəfə təkrar olunur: əvvəl faciə, sonra fars şəkildə.” Bu “transformasiya”, deyərsən, incəsənət tarixində də öz əksini tapır: realizmdən sonra sürrealizmin yaranması onun komediyası deyilmi?!

Xüsusilə bu gün bəşəriyyətin “gülüş mədəniyyəti” (M.Baxtin) onun estetik dünyagörüşünün, yaradıcılıq qabiliyyətinin böyük sərvəti kimi tarixən gəldiyimiz yolun, müasir sivilizasiyanın dərkində ən kəsərli vasitələrdən biridir. Bu Mədəniyyətin Beşiyi – Teatrdir.

MÜBARİZ CƏFƏRLİ

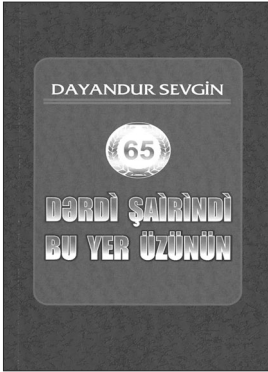
ÖLÜLƏR ÜÇÜN YUMURTA

ƏRDƏBİL, "HƏKİM NİZAMİ" NƏŞR EVİ, 2024

Müasir Azərbaycan nəsrinin tanınmış simalarından olan yazıçı Mübariz Cəfərlinin "Ölülər üçün yumurta" romanı Ərdəbildə nəşr edilib. Romanda bu günümüzdən bəhs olunsa da, xronotop xaoslu düşüncələrlə son bir əsri əhatə edir.

Əsəri Elyar Polad çevirib.

Qeyd edək ki, "Ölülər üçün yumurta" romanı ilk dəfə "Azərbaycan" jurnalında (2022-ci il, №5) dərc olunub.

DAYANDUR SEVGİN

DƏRDİ ŞAIRİNDİ BU YER ÜZÜNÜN

BAKI, "GÜNƏŞ-MMC" MƏTBƏƏSİ, 2024

Kitab üç bölmədən ibarətdir: Birinci bölmədə şairin müxtəlif illərdə yazdığı şeirləri toplanıb. "Dost sözü" başlıqlı ikinci bölmədə müəllifin yaradıcılığı ilə bağlı qələm dostlarının məqalələri yer alıb.

"Dostlar haqqında düşüncələr" bölümündə müəllifin publisistik yazıları təqdim olunub. Dayandur Sevgin bu kitabını 65 yaşına həsr edib.

Jurnalın rəhbərliyi nömrənin hazırlanmasında iştirakına görə Bakı Slavyan Universitetinin təcrübəçi jurnalist tələbələri Aydan Süleymanova, Aysən İbrahimova və Güllü Cəfərovaya təşəkkürünü bildirir.

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Ağasəfa, Afaq Məsud, Azad Yaşar, Asim Yadigar, Elçin, Emin Piri, Elşad Barat, Əli Əmirli, Firuzə Məmmədli, Firuz Mustafa, Firudin Qurbansoy, Məmməd Oruc, Mustafa Çəmənli, Nərgiz Cabbarlı, Novruz Nəcəfoğlu, **Paşa Əlioğlu** Paşa Qəlbinur, Rafael Hüseynov, Rəfail Tağızadə, Rəhilə Qeybullayeva, Rüstəm Kamal, Seyran Səxavət, Südabə Ağabalayeva, Vahid Əziz, Vaqif Yusifli, Vaqif Bəhmənli, Vilayət Quliyev, Vüsal Nuru